

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

MÁRIA (1382–1395) ARANYFORINTJA

ÚJ MAGYAR EGYFELVONÁSOSOK
1514 EMLÉKEZETE – DÓZSA GYÖRGY
EZERÉVES A MAGYAR PÉNZVERÉS

2015

•

1

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

50. ÉVFOLYAM, 2015. I. SZÁM

E számunk megjelenését támogatta:
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Antall István, Babosi László, Marik Sándor, Nagy Zsuka

Tördelőszerkesztő:

Erdélyi Tamás

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Felelős kiadó:

Csontosné Maleczki Ilona mb. igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Levél cím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 2000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható
a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

DRÁMÁK

SZOKOLAI BRIGITTA – TASNÁDI CSABA Drámaíróverseny Nyíregyházán. Egressy Zoltán, Forgách András, Pozsgai Zsolt pályaművei elé	3
EGRESSY ZOLTÁN Comeback	5
FORGÁCH ANDRÁS Krammer	17
POZSGAI ZSOLT Riport a pesti gyerekekről – 1908. (Riport a pesti gyermekről – 1923)	30

A MAGYAR KULTÚRA NAPJA

JÁNOSI ZOLTÁN Laudáció Töröcsik Mari életművéről	42
KARÁDI ZSOLT „... magyar lenni büszkeségem volt, s lesz örökre...”	44

1514 EMLÉKEZETE

GULYÁS LÁSZLÓ A jobbágyság szabad költözése a középkorvégi Felső-Tisza vidéken	49
C. TÓTH NORBERT A keresztések útja Budától Nagylakig	60
NEUMANN TIBOR Szapolyai János és a Dózsa-féle parasztháború	75
NÉMETH PÉTER Lázadók voltak-e a Vetésiek 1514-ben?	84
VÉBER JÁNOS A Dózsa-féle parasztfelkelés humanista stílusban írt levelekben	93
MIKÓ GÁBOR Kora újkori másolatgyűjtemények szerepe középkori törvényeink kiadásakor	97

MÚLTIDÉZŐ

SIPOS FERENC

A Rákóczi-szabadságharc lappangó forrásai Szabolcs vármegye levéltárában.
Egy dokumentum Szatmár várának kapitulációjához (1705) 109

BORDÉ KATALIN

Kner Imre helye korának könyvművészei és tipográfusai között.
Emlékezés a 125 éve született világhírű könyvnyomdászra 122

MŰEMLÉKVÉDELEM

BALOGH ANDRÁS – DEÁK ATTILA

Középkori Templomok Útja.
Innováció a középkori templomaink megismertetésében 131

MÉDIAVILÁG

BRUSZEL DÓRA

Sztár vagy celeb?
A hírnév vizsgálata a populáris kultúrában 143

JAZZTÖRTÉNET

POLAI GYÖRGY

Egy „talált tárgy” elé... Szabados György előadása Nagykanizsán 150

SZABADOS GYÖRGY

Ornette Coleman, John Coltrane és Don Cherry 152

INTERJÚ

MARIK SÁNDOR

„Az új pénz születése mindig ünnep”
Gaál Ferenc vezérigazgató a magyar pénzverés ezeréves múltjáról és jelenéről 168

SZÉPIRODALOM

KOVÁTS JUDIT

Hol a haza? Részlet az *Elszakítva* munkacímű regényből 184

POTOZKY LÁSZLÓ

Éles (regényrészlet) 192

NAGY ZSUKA

a kezed; túl a hegyen (versek) 196

SZEMLE

Könyvtrilógia Kékcséről (ZSIRAI LÁSZLÓ) 198

Kísérletek a megragadhatatlan megragadására. Tanulmányok Krúdy
Gyuláról (ANTAL ATTILA) 201

Emlékkönyv a múzeumalapítóról. Molnár Máttyás (RESZLER GÁBOR) 206

JÁNOSI ZOLTÁN

Laudáció Törőcsik Mari életművéről*

A Szödemeteren világra érkezett Kölcsey Ferencet a magyar nemzet széthullását megakadályozni akaró, kultúráját megőrizni és kibontakoztatni szándékozó, belső örökségére és Európára egyszerre tekintő angyalok indították el, és vezérelték sorának ívében. A tőle csaknem másfél évszázaddal később, a Heves megyei Pélyen a fényt megpillantó Törőcsik Marit körbefogó törekeny angyalok is hasonló irányokat mutattak a művész életútján. A nagyvárosok, a főváros háta mögötti porból a magyar művészetbe, a kulturális és részben a társadalmi élet legnagyobb magaslataira emelkedve, magyarul magyar örökségen, de a nemzetet körülfogó európai és egyetemes horizontok legjobb értékeire is figyelve, a Kelemen Lászlótól csaknem a semmiből feltámasztott, a szétvert, de önmagára találni akaró ország szellemi fókuszába emelt és máig ugyanezt a küldetést járó színművészetben át szólalni meg: magyarul. Magyar és egyetemes emberi szerepek sokaságán át, egy gondolkodó, önmagára és önvédelmi reflexeire jobban figyelő, érzékenyebb, tisztább és jobb Magyarorszáért. S e haza kultúrájának erősebb elismertetéséért Európa és a világ előtt.

Tisztelt ünneplők, a magyar kultúra elkötelezettjei, alakítói!

A magyarországi kultúrában nem egyszer teremtődött már olyan helyzet, amikor egy nagy személyiségében sűrítetten, szinte jelképszerűen fogalmazódtak meg az ország legnagyobb értékei, legméltóbb tudása, legtisztább jövőképe, legméltóbb akarata, vagy a történelem fölé emelkedő fénye. Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Szent-györgyi Albert, Radnóti Miklós, Bartók Béla életműve példázatosan üzen erről. Ilyen varázslatos vonásokat visel magán Törőcsik Mari művészi és emberi pályája is. A *Körhintán* forgó időben, jóval több mint száz filmben, megszámlálhatatlan színházi alakításban megformált szerepei, a teljes magyar világ s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek legjobb üzeneteiként áramlanak föl ma is, tíz-húsz-ötven s még több év távolságaiból is, és felejtethetetlenül rajzolódna rá a válságokból kilábalni akaró, mindig a legszebb esélyekre figyelő kulturális emlékezetünkre. Pataki Maritól Nemeček Ernő anyjátig, Géczy Juliannától Drahos Veráig, Varga Borbálától Bella kisasszonyig, Édes Annától Tavaszmezei Pannáig; és a világirodalmi szerepekben: Elektrát, Júliát, Cordeliát, Solveiget, Ursulát s más nőalakokat formálva Szophoklész, Shakespeare, Ibsen, García

* Elhangzott Szatmárcsekén, 2015. január 18-án a Magyar Kultúra Napján. Az idén Törőcsik Marinak, a Nemzet Színésznőjének adományozták a Kölcsey Társaság emléklapoktétjét.

Márquez s mások alkotásaiban a magyarul beszélő legtisztább értéktudatot fogalmazták meg. Olyanokat, amelyekre a legszélesebb világ is több évtizede felfigyelt már. S díjak páratlan sorával fejezte ki elismerését, közöttük Chicagóban, Karlovy Varyban, Cannesban, Taorminában, Salernóban a legjobb női alakítás díjaival. Az itthoni elismerések, közöttük a legkiemelkedőbbek: a Balázs Béla-díj, a Kossuth-díj, a Magyar Művészetért-díj, a Hazám-díj, a Prima-Primissima díj, a Nemzet Színésze, a Nemzet Művésze kitüntetések és a többiek mellé a Kölcsey Társaság most azért helyezi oda – e kicsi, de Kölcsey Ferenc által is látogatott templomban, szemben éppen a Kölcsey család címerével – a maga kitüntetését, a Kölcsey-plakettet, mert a Kölcsey-eszmék és elvek legigazabb fényeit látja csillogni Töröcsik Mari művészi küldetésén.

Tisztelettel nyújtom át a Kölcsey Ferenc nevét és arcát viselő, Melocco Miklós által készített plakettet Töröcsik Mari színművésznek.

Tartsák közöttünk még sokáig angyalai, Isten segítse életének útján.

Töröcsik Mari színművésznő

KARÁDI ZSOLT

„... magyar lenni büszkeségem volt, s lesz örökre...”*

Tisztelt ünneplő közönség!

Százkilencvenkét esztendővel ezelőtt, 1823 elején, amikor bizonyára jeges szelek tördelték Szatmárcseke dermedt házainak tetejét, s a község jobbágyai fázósan húzódtak be szerény hajlékukba, Ferenc tekintetes úr utolsókat javítgatott költeményén. Lassan dolgozott. Sokszor, nagyon sokszor átgondolta, csiszolgatta, alakítgatta művét. Trochaikus verssorain átszüremlett a 7/6-os osztású toborzó ritmus, miközben imájának strófáit egyengette. Aztán, amidőn elkészült vele, aláírta a dátumot. Január 22.

„A körny, amelyben lakom, el van dugva szem elől, szép, de vad s felette magányos. Egyfelől a Tisza foly, másfelől a Túr, mely itt amabba szakad, s minket a torkolatban hagy lankunk. Egyfelől nagy erdők körítenek, másfelől nyílás esik, s láthatárainkat a mármarosói hóbércsek határozzák. Nem poétai hely-e édes barátom?” – írta Kölcsey Ferenc 1815. október 17-én hajdani diáktársának, Kállay Ferencnek, fél évvel az után, hogy – családi birtokmegosztás következtében, Ádám öccsével együtt – Csekébe költözött. Az akkor huszonöt éves férfi még nem gondolta, hogy e „poétai hely” többé nem ereszti. Még nem tudhatta, hogy életének válságos esztendei következnek, s hogy itt válik majd a magyar irodalom halhatatlan művének, a magyarság himnuszának költőjévé. Azt sem hihette, hogy másfél évtizeddel később innen kapcsolódik be előbb a megyei közéletbe, majd Pozsonyban az országgyűlés munkájába. Azt pedig végképp nem sejtette, hogy elveit megőrizve, de a politikában csalatkozva, végleg ide tér majd vissza.

Valahányszor Szatmárcsekén járok, elképzelem a költőt, akiről Toldy Ferenc 1826 júniusában így ír Bajza Józsefnek: „Láttam Kölcseyt (...) Különösb alakot még soha nem láttál, barátom (...) igen sovány s gyöngéd alkotású (...) Az az elére domborodó koponya, mely egész arcára árnyat vet, az a kopasz fő, mely csak körös-körül nőtt be hajjal, mintha meg volna koronázva, az az orr és áll – nézd meg valahol Szokratész büszjtjét...” Látni vélem azt a zárkózott, vézna, gondolataiba mélyedő filozófust, aki a főntebbi Kállay-level idilljét csakhamar száműzetésnek véli, s aki könyveibe menekül. Mert Csekét 1816-ban nyomorult falunak nevezi, 1823-tól a települést számkivetése helyeként emlegeti, ahol évente pusztít az árvíz. A jeges víz, a sár gyakorta körbe-

* Elhangzott 2015. január 17-én a nyíregyházi Megyeháza Bessenyei Nagytertermében a Magyar Kultúra Napja megemlékező ünnepségén.

„... magyar lenni büszkeségem volt, s lesz örökre...”

zárja a községet; van, hogy csak csónakkal lehet közlekedni. Mindeközben a Cicero, Quintilianus, Horatius, Seneca, Iszokratész, Tacitus, illetve Kant és Herder műveit hajnalokig olvasó költő a birtok gazdasági ügyeivel vesződik, jóllehet szíve szerint literátor szeretne lenni. Gondjai csak fokozódnak akkor, amikor Ádám öccse 1827-ben meghal. Korának egyik legnagyobb magyar gondolkodója – testvére özvegyének és unokaöccsének gyámolítójaként – itt marad. Itt, ahol élete végéig harcol benne a politikus és a költő, a szellem és a tett. Itt lesz jegyző, majd főjegyző, s innen jut el a pozsonyi diétára. Itt döbben rá a szatmári adózó nép sanyarú állapotára, s fogadja majd a fiatal jurátusokat joggyakorlatra. És végül, itt készíti később Wesselényi védőiratát, s lesz maga is *egy* a csekei temető halottai között. Testvéröccse elvesztése után írja Szemere Pálnak: „Szobám most az özvegy fájdalomának rejteke, s könyveimben nincs sem tanács, sem vigasztalás.”

Az irodalomtörténészek máig nem tudják, pontosan mikor keletkezett a *Hymnus*: a jelzett időpont, a január 22, a tisztázat napja. (Ismeretes Kölcsey ez idő tájt (1818–1823) jellemző, visszahúzódó életformájának leírása, amelyben azt vallotta: „Kölcsén és Csekén igen-igen keveset dolgoztam, de dalaim alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a parasztdal tónját találgattam. Nehezebb studiumom egész életemben nem vala...”). Lírájában ekkoriban jutott el (a korábbi Kazinczy-rajongás után) a *Rákos nymphájához*, *Rákóczi hajb...*, s a *Rákos* című verseken keresztül a hazafias költészetig, amely majd a Zrínyi daláig és a Zrínyi második énekéig ível. A *Hymnus* a dicső múlttal szembeni romlott jelen képét állítja a lírai monológ középpontjába, miközben a Zrínyi alakja és költészete által hitelesített nemzeti bűnhődés gondolatát kapcsolja be a mű világába. Zrínyi Miklós a Kölcsey-oeuvre gyakran idézett alakja, aki számára nem pusztán a Szigeti veszedelem szerzője, hanem hadvezér és politikus. Az az ember, akinek sikerül egyesíteni a cselekvő hazafi és a művelt poéta személyiségét. Aki a hazáért él és hal. Az a hazakép, amely Kölcsey szeme előtt lebegett, az *Országgyűlési napló* egyik 1832-es bejegyzésében tárul fel legszebben: „Ime ez a haza, mely gyermekségem álmaiba, mely ifjú és férfikorom érzelmeibe lángvonásokkal szövé szent képét! ez a haza, melynek dicsőségéért meghalni oly régi, oly szép gondolat vala lelkemnek (...) Ez a haza, mely Plutarch hőseit olvastomban egyetlenegy ideála volt az ifjúnak; (...) e hazáért rohant Szondi a halálba; e hazáért patakzott a Zrínyiek vére.” Hona iránti érzelmeit a Szemere Pálnak 1833. március 20-án kelt levelében fogalmazza meg: „Hazámat, nemzetemet mindig lángolva szerettem, magyar lenni büszkeségem volt, s lesz örökre...”

A *Hymnus*nak a magyarságot isten kegyelmébe ajánló imája, s a *Vanitatum vanitas* önironikus monológja mellett a Kölcsey-életmű kulcskifejezése a küzdés. Vörösmarty, Petőfi, Vasvári, Madách szava ez: Kölcsey, a szorongó, barátok és hitves nélkül élő könyvember, a gazdálkodó és poétalélek, a magyar kultúra és történelem örök kérdéseivel vívódó, elmélkedést tette váltó hazafi ihlető szava. Annak a gondolkodónak az iránymutatója, aki 1826-ban „szobája mélyébe” bezárkózva 1526 emlékére megírja a soha el nem mondott *Mobács* című beszédét, illetve megfogalmazza a Herder, Schiller és Jean Paul hatását mutató, *Nemzeti hagyományok* nagy ívű művészetbölcseleti tanulmányát, amely, miközben arra keresi a választ, miért nem jött létre különböző népek

történelme során olyan teljes értékű, harmonikus (a vallás, a mítosz, a tudomány és a művészetek összhangján alapuló) nemzeti kultúra, amilyen az ókori görögöknél kialakult, a magyar költészet történetét vizsgálja. Eközben jut el ama ismert gondolat kimondásához, mely szerint a „való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni; szükség tehát, hogy pórdalainkra ily céllal vessünk tekintetet.”

Így juthatunk el Kölcsey Ferenc szellemi fejlődésének vizsgálata közben ahhoz a ponthoz, hogy meglássuk: 1827. július 7-ével új szakasz kezdődött életében, hiszen ekkor választották a megyei tisztújító gyűlésen aljegyzővé. 1829-ben születik híres beszéde, *A szatmári adózó nép állapotáról*. Politikai szerepvállalása 1832 és 1834 között bontakozott ki igazán, amikor Szatmár vármegye országgyűlési követe lett. „Kövétté lett választásomban – mondta 1832. november 6-án – a közbizodalom e nyilvános kijelentésében bírom a legszebb koszorút, mit szabad férfiak a magok polgártársainak nyújthatnak. Ily megtiszteltetés kétségkívül legforróbb hálámat érdemli.” És Kölcsey, az ellenzék vezérszónokaként, megírván és elmondván híres országgyűlési beszédeit, *A magyar nyelv ügyében*, *A vallás ügyében*, a *Szólásszabadság tárgyában*, *Az örökös megváltás tárgyában* címűeket, szorgalmasan vezeti *Országgyűlési naplóját*. Ám amikor a megye a kormány nyomására követeinek reformellenes utasítást adott, illetve Kölcsey úgy látta, hogy a legfontosabb reformjavaslatok, az örökvaltság, az úriszék, és az úrbér reformja meghiúsul, követtársával, Eötvös Mihállyal együtt lemondott követei megbízatásáról. Ekkor született és hangzott el 1835. február 9-én a *Búcsú az országos rendektől* című beszéde. Itt fogalmazza ki az ismert szállóigét: „Jelszavaink valának: haza és haladás.” A híres szöveg az alábbi mondattal zárul: „Utolsó kérelmünk ez: tartsanak fenn a Tekintetes Rendeik számunkra egy kis helyet szíveikben, de csak addig, míg a hazának, a nemzethetnek s az emberiségnek hívei lenni meg nem szűnünk.”

És Kölcsey visszatér Csekébe. Van ereje visszajönni a sáros községbe, mert erkölcsi impetárvirusza azt sugallja, nem lehet országgyűlési követ akkor, ha nem teheti azt, amire fölesküdt. Kölcsey nem megélhetési politikus; történelemfilozófiai műveltsége, jogi ismeretei, mélyről jövő etikai meggyőződése okán addig dolgozott a reformokért, amíg látta értelmét a küzdelemnek. Visszatért oda, ahonnan voltaképpen soha nem távozott el. Nem, mert visszatartotta elhunyt öccsének özvegye, s az árván maradt fiú, Kálmán nevelésének gondja. Neki írja, 1834-ben fejezve be, a *Parainésist*. Igaz, Kálmán a szöveg keletkezésekor még csak tíz éves. A gyermek azonban a költőben olyan nevelőt kapott, aki rövid életében eszményi példája lett. Kölcsey Kálmán, az önkéntes hadnagy, 1848 tavaszán-nyarán a márciusi fiatalok között jeleskedett, s tíz forintot ajánlott fel a haza védelmére. Néhány hónappal később, 1849-ben, Komárom ostromlott sáncainál, egyes bizonytalan híradások szerint kolerában hunyt el. Az országgyűlés idején elkezdett, s az Atheneumban csak 1837-ben megjelentetett *Parainésist* a költő egész élete foglalatának szánva nemcsak a sajátjaként szeretett gyermeknek, hanem jószerivel az egész magyar ifjúságnak írja. Adamik Tamás szerint Iszokratész, Plutarkhosz, Cicero, Seneca mintáinak felhasználásával a „magyar fiatalság elé sokoldalúan képzett, becsületos és vallásos közösségi ember ideálját állítja, akinek széleskörű tárgyi ismeretei, filozófiai alapon nyugvó szilárd erényei a közösségért, a hazáért végzett munkájának helyességét és hasznosságát garantálják. Nem átlagembert akart nevelni, hanem olyan elitet, amely kö-

„... magyar lenni büszkeségem volt, s lesz örökre...”

zösségek, városok és megyék sorsát intézi. A *Parainésis* bevezetésében és befejezésében is ott van Isten: olykor a teremtő, olykor a haza és a mindenség értelme is: „Isten teremtett, s azt ember nem teheti...” „Mert tudd meg: e szóban: Haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajítás tárgyainak egész öszvessége. Oltár, atyáid által Istennek építve”. A világ, a költő szerint, Isten létének, s teremtő és rendező bölcsességének bizonyítéka. A *Parainésis* Kölcsey vallási, filozófiai, esztétikai, hazafíui végrendelete, egész életének, politikai, gondolkodói pályájának foglalata és értelmezése. Mindaz benne van, amit a bölcs férfi, a költő és közéleti ember a fiatalabbnak, sőt, általa *nekünk* mondhat. Többször leírta azt a szókapcsolatot: „szép és jó”. A görög kalokagathia eszménye ez: a teljes emberé. Mert Kölcsey munkássága túlmutat az időn. Túlmutat a koron, a reformkor harcain. Művei megállnak a végtelenben, s élénk rajzolják azt a törékeny alakot, akiről ezt írta Kossuth Lajos: „E férfiú megyéjének dísze, büszkesége, nemzetének tölgy – s borostyánkoszorús kedveltje volt. kinek szellemszavát, nem úgy mint másét az érzéklék segedelmével, hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani...”

Kölcsey mintát ad ma is. Mintát emberségből, tisztességből, műveltségéből, küzdelemből. Munkáit tanulmányozva, a magyar népdalról, a magyar kultúráról töprengve Vörösmarty, Ady Endre, Németh László, Bartók Béla, Kodály Zoltán jut eszembe. Németh László mondta 1929-ben: „Nem élt magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, amelynek tanítója lett (...) aki mint író számított, művészete gyökereiben mindig népi volt.” És igaz: Petőfi, Arany, József Attila, Illyés Gyula, Nagy László, Tornai József, Csoóri Sándor, Ratkó József lírája mind-mind merített a tiszta forrásból. Kodály Németh Lászlóhoz hasonlóan állítja: „A néphagyomány átélése nélkül magyar zeneszerző nem lehet senki. De Magyarország Európának is szerves része, annak hagyományiban is benne kell élnie. Kelet és Nyugat ütközőpontján álló országnak, népnek élete célja csak az lehet, hogy mind a kettőhöz tartozzék, ellentéteiket magában kibékítse, egybeolvassza. Ebből a szempontból értéktelen az a magyarság, amely nem európai, és számunkra értéktelen az európaiság, ha nem magyar egyszersmind. Minél több közünk van az európai kultúrához, annál nagyobbra nő a magunké is”. Kodály szerint akkor lesz egységes és oszthatatlan a magyarság, ha felismeri a néphagyományban rejlő erőt. A néphagyomány kristályosodási pontja pedig a népdal. A népzene megőrzését, továbbadni, őrizni kell, hogy valódi élet lüktessen benne. Tóth Aladár szerint Kodály „egy egész világot látott meg a népdalban”. De ismerjük-e azt a hallatlan szellemi kincset, amelyet Bartók és Kodály írásai jelentenek? A mediatizált állkultúra tobzódásának idején tudjuk-e, kik voltak ők? A heti egy, vagy annál is kevesebb általános iskolai énekórákon mit lehet elsajátítani Kodály tanításaiból? Semmit. Vagy alig valamit. Pedig nincs nemzeti kultúra népzene nélkül. Nincs nemzeti önismeret nemzeti irodalom nélkül. A nemzeti önismeret nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását jelenti, hanem állandó alakítását, formálását, gazdagítását is. Ahogy Görömbei András említette egyik esszéjében: „Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot. A magyar kultúra és a nemzeti önismeret szorosan összekapcsolódik (...) Az irodalom a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása.” A legnagyobb magyar költők és írók, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila, Radnóti, Dsida Jenő, Remé-

nyik Sándor, Nagy László, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár, illetve Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai, Mikszáth, Móricz, Kodolányi, Tamási Áron, Márai, Sütő András, Szabó Magda olyan életművet hagytak hátra, amely kultúránk elidegeníthetetlen része. A legjelentősebb magyar szellemek, miként Kölcsey és Kodály, minden időben európai látókörrrel rendelkeztek. Ebből a pozícióból értették és értékelték a honi viszonyokat. Ady a Diadalív árnyékában látta meg a magyar ugar igazi drámáját, Illyés visszatért Párizsból, hogy a puszták népéről beszéljen, Bartók a népdalt a legmodernebb zenei nyelvbe oltotta be, Kodály pedig így fogalmaz 1939-ben: „Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremiszt fogja, másikat Bach és Palerstrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája között nem ide-oda hanyódo komp lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld?”

Kodály és Bartók, a *példamutató nagy ikerpár*, megtette ezt. S megtette Kölcsey, a műveit nagyon lassan, olykor kínlódva kidolgozó alkotó, aki a sárba ragadt Csekében úgy volt magyar, hogy olvasmányai révén a legjelentősebb európai szellemekkel dialogizált. És megtette a Fehérgyarmaton született, s fájdalmasan korán, éppen tizenegy hónapja elhunyt Borbély Szilárd, aki a világkultúra számos intencióját asszimiláló, tragikus lírai univerzumának megteremtése, s az utóbbi évtized legfájdalmasabb regénye, a *Nincstelenség* előtt, még 1995-ben könyv terjedelmű tanulmányt közölt a *Vanitatum vanitas*ról, amelyben a költeményt Kölcsey pályája fordulópontjaként értelmezi, amidőn azt mondja: a művel kapcsolatban fontos „hangsúlyozni a gondolkodás új korszakát megalapozó történetbölcseleti szemlélet jelenlétét a versben”. A rendkívül érdekes, új tudományos eredményeket magáénak tudható dolgozat a „hiábalóság” analízisével zárul. „A beszélő feloldása az interpretációban azt is jelenti – írja Borbély Szilárd –, hogy a beszélő-szobjektum dualitását (test-lélek, lét-nemlét, jelen-múlt) elmossa annak hiábalósága; szobjektivitása az interszobjektivitásban, jelentése a jelentés felfüggesztésében a hiábalóság értelmének egységéhez, a nem kitüntetett jelentés jelentéséhez közelít – és folyton kitér a szöveg a rögzített pozíciójú olvasat elől.”

Így ér össze időben a tizenkilencedik és a huszadik század, így jelenik meg a csekei magányos a fehérgyarmati, majd debreceni író-költő-irodalomtörténész világában, s így ad ihletet Szabó Magdának, aki meg nem született fiához, Szobotka Virgilhez szól: „És ajánlom figyelmedbe a *Tízparancsolatot*, mert annál igazabb vezérfonal nem kerülhet a kezédbe. Ha megtartod, a magad részéről mindent megtettél, ami a te hatalmadban áll, a többi már magasabb erők ügye...”

Szabó Magda parainesisét örök írói intellemmel zárja: „... indulj el az utadon. Mögötted jó kutya üget, hallod a körme kopogását, úgy hívják: Kétely. El ne kergesd, mert abban a percben, amikor megszűnsz saját művészeted abszolút vivőerejében kételkedni, véged van, jaj az írónak, aki úgy lépked, hogy azt hiszi, tévedhetetlen. Vidd Kételyt, és füttyülj, ha félsz. Irtózatoss utad lesz. Gyönyörű utad lesz. Annyiszor átkoztam meg, ahányszor felébredtem, a sajátomat, s közben minden ébredéskor tudtam, ha mindazt előre tudom, ami bekövetkezik, újra csak elkezdeném.”

Pár nap múlva január 22. lesz. Százkilencvenkét esztendővel ezelőtt, 1823 elején, ama csekei tekintetes, miután gyertyája csonkig égett, letette a tollat. Ott állt a papíron az ima: Isten, áldd meg a magyart!

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A jobbágyság szabad költözése a középkorvégi Felső-Tisza vidéken¹

A középkori magyar jobbágyság szabad költözési jogának előzményei a 13. századra nyúlnak vissza. Az idegen eredetű hospesjog volt az, amely a helyváltoztatás lehetőségét elsőként kinyilvánította, alapvetően két oldalról: a hospes települések lakói az ezzel kapcsolatos feltételek teljesítése esetén szabadon elhagyhatták lakóhelyüket, de arra is engedélyt kaptak, hogy bármilyen szabad állapotú – így előző lakóhelyét ténylegesen jogszerűen elhagyó – személyt befogadhassanak. Ekkor történnek az első említések a 12 dénárt kitevő költözési illetékről, a terragiumról is.²

A 13–14. századi kiváltságlevelek rendelkezései a legprecízebben a település elhagyásának feltételeit írták körül. Ezek komplex, több tényezőt is figyelembe vevő szabályrendszert alkottak a középkor végére, amely a költözés módját, idejét, körülményeit és az egyes feltételek teljesítését egyaránt magában foglalta.³ Röviden összegezve, ez a következő elemeket tartalmazta: amennyiben peres eljárás folyt a költözni szándékozó ellen, nem hagyhatta el a települést; költözni csak fényes nappal (*clara luce*) lehetett, így a lopva, vagy az éjszaka történő költözés nem volt megengedett; rendeznie kellett az esetleges tartozásait a földesúr vagy más hitelező felé; ki kellett

* 2014. november 6-án és 7-én Nyíregyházán a Jósza András Múzeum adott otthont az 1514 emlékezete című konferenciának, amelyen a korszak legkiválóbb kutatói tartottak előadásokat az 1514. évi parasztháború körülményeit megvilágító témákról, a két nap alatt 16 előadás hangzott el. Ezekből közlünk válogatást.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Erre lásd, példákkal: SOLYOSI LÁSZLÓ: Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévet betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Budapest, 1994. 95–104.; 96–97. GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: 15–16. századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata (Eperjes és a jobbágyköltözés). In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk. H. Németh István–Szívós Erika–Tóth Árpád. Budapest, 2011. 139–150.; 140–141. Először 1254-ből van adatunk a költözési illeték lefizetésének kötelezettségére. Hazai okmánytár. *Codex Diplomaticus Patriae*. Kiadja Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr, Budapest, 1865–1891. I–VIII.; VI. 48.

³ A kérdésre lásd összefoglaló jelleggel: KRING MIKLÓS: Jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok*, 1935. 390–413. SZÉKELY GYÖRGY: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 192–212. SZABÓ ISTVÁN: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok*, 1954. 497–527. UÓ.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. 10–15. század. Budapest, 1966. 102–108. UÓ.: A középkori magyar falu. Budapest, 1969. SOLYOSI LÁSZLÓ: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle*, 1972. 1–40; SOLYOSI, 1994. GULYÁS, 2011. GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Luxemburgi Zsigmond jobbágyköltözéssel kapcsolatos rendelkezései. In: „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila–Pósán László. Debrecen, 2014. 242–254. [GULYÁS, 2014a]

fizetnie a költözési illetéket (*terrarium*); ha minden eddig említett feltétel fennállt, akkor pedig a jobbágy végül megkapta a költözésre szóló engedélyt (*licentia*), általában a település bírójától;⁴ a paraszt javai teljes sérthetetlenségével költözhetett az új lakóhelyre, azaz a költözés során királyi védelem alatt állt; a költözés közben szemmel láthatóan vámmentességet is élvezett.⁵

A Felső-Tisza-vidéken gyűjtött oklevélananyag segítségével még egy – eddig nem ismert – szabály meglehetősen feltehetően kapcsolatosan. 1409-ben találkozunk vele, amikor Szabolcs megye vizsgálatot tartott egy Ibrányból Rakamazra költöző jobbágy ügyében, akit földesurai, Ibrányi Gergely és András deák elfogattak javaival együtt. Ez alapján kiderült, hogy a jobbágy, Pál fia Mihály jogszerűen költözött el régi lakóhelyéről, eleget tett a költözés feltételeinek és ehhez a ráadásul a település lakói is hozzájárultak.⁶ Azaz: a *licentia* megadásához ebben az esetben nem csak a bíró (aki a földesurat képviselte ebből a szempontból) engedélye, hanem bizonyos mértékben a helyi lakosság hozzájárulása is szükséges volt. Ez az eljárás valószínűleg azon alapult, hogy a költözés ingatlanforgalommal is együtt járt és a jobbágyság körében elterjedt jogszokás szerint a helyiek a rokoni és szomszédai elővásárlási jog alapján beleszólást gyakorolhattak az ilyen ügyekbe.⁷

A költözéssel összefüggő kérdéseket a kiváltságlevelek sokszor komplex módon rögzítették. Eerre csak két példát szeretnék megemlíteni a 14–15. századból. A feltételrendszer széleskörűen részletezésre kerül többek között a máramarosi mezővárosok – Visk, Hosszúmező, Huszt és Técső, akkor még egyszerű hospes-települések – 1329. évi, Károly Róberttől elnyert kiváltságlevelében. Ez alapján a ház eladása és a földbér lefizetése után, illetve miután a falunagytól is megkapta az illető az engedélyt a költözésre, szabadon távozhatott, javai és személye teljes sérthetetlenségével, de csakis fényes nappal.⁸ Kevésbé részletesen, de szintén összefoglalja a dolog lényegét

⁴ Eleinte a földesúr, később azonban már egyre inkább a település bírója volt az, aki a költözési engedélyt kiadta. A távozási szándékot innenől automatikusan a bírónak kellett bejelenteni, aki optimális esetben a földesúr külön engedélye nélkül is jóváhagyhatta a település elhagyását. A földesúrnak azonban a kérdésben elszámolással tartozott. SOLYMOSI, 1972, 26.

⁵ Eerre vonatkozó információk nemrégiben kerültek csak elő. GULYÁS, 2014a, 252. Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [DF] 248669 (1393) és Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [DL] 17796 (1476).

⁶ Zsigmond-kori oklevéltár. I–XII. (1387–1425). Budapest, 1951–2013. Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. [ZsO] II. 7090. sz., DL 62214: „quidam iobagio eorumdem dominorum suorum, videlicet Michael filius Pauli concivis eorum ad possessionem prefati magistris Iohannis filii Petri de Bathor Rakamaz vocatam habita licentia iustoque terragio deposito et aliis debitis persolutis se transtulisset moraturus, ipsique iobagiones de medio ipsorum libere abire permisissent”.

⁷ Az elővásárlási jogra: DEGRÉ ALAJOS: A szomszédok öröklése és a szomszéd elővásárlási jog kialakulása. In: Emlekkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Szerk. Eckhart Ferenc–Degré Alajos. Budapest, 1942. 122–141.

⁸ „quod quicunque conditionis liberae homines ad villas praedictas causa commorandi venire voluerint, libere veniant et secure commorentur et sicut libere veniunt, sic et libere alias quocunque voluerint se conferre possint cum rebus ipsorum et personis, venditis aedificiis propriis sumptibus comparatis soluto iusto et consueto terragio, habitaque licentia de villa abunde clara luce.” Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI. Stud. Et op. Georgii Fejérv. Buda, 1829–1844.; VIII/3. 353.

a korábban 1300 körüli királyi tanácsi határozatnak tekintett, de valószínűleg Zsigmond személyéhez köthető, és a 15. század elejéről fennmaradt rendelkezés is.⁹

A költözés alapvető feltételei tehát a hospesjogban gyökereznek, amelyet a királyi kiváltságlevelek – mind a hospeskiváltságok, mind a városkiváltságok – már a 13. században megfelelően dokumentáltak. A költözési szabadság az Anjou-korban már egyértelműen a jobbágyság országos szokásjogának alapvető elemét jelentette, azt széles körben alkalmazták.

Attól kezdve azonban, hogy a jobbágyság szabad költözésének joga országos szinten is elterjedt, megjelentek az ezzel kapcsolatos első szabályszerűségek is. Már I. Károly korából több okleveles adat számol be a költözési jog kapcsán megjelenő visszaélésekről. A jobbágy, a régi és az új földesúr állandó érdekellentétei miatt a 14. század közepére szükségessé vált a királyi beavatkozás, hogy a megjelenő újfajta visszaéléseket – a szökést, az elhurcolást és a jogtalan visszatartást – orvosolni lehessen. Ennek eredménye az 1351. évi dekrétum, és annak jobbágyköltözéssel kapcsolatos rendelkezése volt.¹⁰ A 15. században tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a jobbágyi migrációban érdekelt városok is mind inkább bekapcsolódtak a szabad költözési jog érvényesüléséért folyó küzdelembe. Ezek egyrészt gyakorta pereskednek a költözést akadályozó földesurakkal, másrészt pedig rendszeresen jogi védelmük alá veszik a falaik közé szökött jobbágyokat.¹¹ A civitasokba költöző parasztság aránya a népességben belül nem lehetett jelentéktelen.¹²

A legnagyobb problémát az okleveles anyag alapján egy új jogi fogalommal megnevezett eljárás: a jogtalan elhurcolás (*abductio*) jelentette, amely a jobbágy licentia nélküli elköltöztetését, olykor a szó szerint vehető elrablását takarta.¹³ Máskor az elhurcolás gyakorlatilag nem volt más, mint az új földesúr segítségével és védelmével megvalósuló szökés.

Az uralkodó 1351-től kezdődően – eleinte alkalomszerűen, Zsigmond korától azonban már rendszeresen – dekretális formában szabályozta a költözés kérdését, arra törekedve, hogy az ebben érdekelt felek jogai maradéktalanul érvényesülhessenek. A

⁹ „Item quilibet rusticus seu jobagio alicuis nobilis, si voluerit, de possessione domini sui habita licentia et iusto ac consueto suo terragio consueto persoluto ad possessionem alterius nobilis vel alias, quo sibi placuerit, cum omnibus suis rebus libere se causa commorandi transferre valeat.” *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok 11.) Budapest, 1976; [DRH] I. 394–395. A datálásra lásd: ENGEL PÁL: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 125–132.

¹⁰ SZABÓ, 1954. A dekrétum kiadása: DRH I. 124–140.

¹¹ SZÉKELY, 1953, 209.; KRING, 1935, 397.; GULYÁS, 2011, főleg 145–148.

¹² A legjobban ez Kubinyi András Budára költöző jobbágyokkal kapcsolatosan végzett kutatásaiból tűnik ki. KUBINYI ANDRÁS: Parasztok fővárosba költözése a középkor végén. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. köt.* Szerk. Kenyeres István–Kis Péter–Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 571–598.

¹³ Az „*abductio*” kifejezés első olyan, általam ismert alkalmazása, amikor parasztot hurcolnak el a lakóhelyéről 1288 körülre tehető, ekkor egy András fia Jakab nevű servust hurcolnak el. Hazai oklevéltár 1234–1536. Összeállította Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Budapest, 1879. 111. Egy másik ilyen ügy 1297 körülre datálható, amikor Márton fia István Mikó fia Bither zsolnai birtokáról fegyveres erővel vitt el két jobbágyot, Petriket és Enchiket. Árpád-kori új okmánytár. *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII.* Összeállította: Wenzel Gusztáv. Pest, Budapest, 1860–1873; V. 181. Dekrétumban elsőként 1351-ben tiltják az *abductiót*. 1351: 16. tc. DRH I. 136. SZABÓ, 1966, 106.

költözési jog kapcsán folyó perek tömegessé válását mutatja, hogy e rendelkezések egy része már nem csupán a költözés menetét és az egyes szereplők sajátos viszonyát rendezi, hanem mind több perjogi témájú rendelkezést is megfogalmazott.

A költözési jog szabályozásában a Zsigmond-kor jelenti az áttörést, amikor több, korábban nem ismert részletet is megismerünk a költözés során alkalmazott eljárásról. A 15. század közepére mind a költözéssel kapcsolatos legalapvetőbb szabályok, mind pedig az ezek megsértése során alkalmazott perjogi vonatkozású kérdések megszilárdultak a hazai joggyakorlatban. Habár a 15. század közepétől a középkor végéig a költözést érintő dekrétumok az eddigieknél is gyakrabban foglalkoznak az ügyvel, ezek 1514-ig szinte csak a korábbi rendelkezéseket ismételtetik, finomítják és egészítik ki kisebb-nagyobb mértékben.¹⁴

Az alábbiakban a Felső-Tisza vidékről (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, és Ung megyékről van szó) fennmaradt Mohács előtti oklevélananyag segítségével kívánom bemutatni a költözési szabadsággal kapcsolatos ismereteket, főleg a különféle visszaélések típusait, leginkább pedig azt az attitűdöt, ahogyan a földesurak az elhurcolást a nemesi birtokpolitika, a birtokszervezés szolgálatába állították.

Ha a témába vágó oklevélanagra tekintünk, szembesülnünk kell azzal a jellegzetességgel, ami országos szinten is jól megfigyelhető a költözéssel összefüggő források kapcsán: a költözés szinte kizárólag csak akkor kerül dokumentálásra, ha valaki megsérti az erre vonatkozó szabályokat. Így viszont nagyon nehéz megállapítani, hogy mennyire tudott a valóságban érvényesülni ez a sarkalatos paraszti kiváltság, milyen arányban vannak egymással azok az esetek, amikor a költözés rendben végbe ment, illetve ellenkezőleg: amikor az ezzel kapcsolatos rendelkezéseket valamelyik fél megsértette.

A leggyakoribb szabályszegés az országos helyzethez hasonlóan itt is az elhurcolás volt. A 15. századból tucatnyi ilyen adattal rendelkezünk. Az ilyen ügyeket rögzítő okleveleknek van néhány sajátos ismérve. Az egyik, hogy rendszeresen – szinte sablonszerűen – említést tesznek arról, hogy az elhurcolás során az érintetteket összes javaikkal együtt (*simulcum omnibus rebus et bonis ipsorum*),¹⁵ erőszakkal, esetleg fegyveres úton (*potentia mediante, manibus armatis et potentiarie*),¹⁶ a terragium és az egyéb tartozások lefizetése nélkül, a licentia hiányában vitték el (*non petita licentia, nec iusto suo terragio deposito aliisque debitis suis persolvendis minime persolutis*).¹⁷

Máskor – igaz nem túl gyakori az ilyen eset – azt is hangsúlyozzák, hogy a költözés vagy elhurcolás éjnek idején (*in noctis silentio*) ment végbe, ami további súlyosbító tényező volt és a költözés jogszerűségét eleve megkérdőjelezte. Mint láthattuk, már a legkorábbi hospes kiváltságokban szerepel olykor az a kikötés, amely szerint a lakóhelyet csak nappal lehetett elhagyni. 1450-ben Szatmár megye intézkedik ilyen ügyben,

¹⁴ Az ezzel kapcsolatos jogszabályok tömör összefoglalása: GULYÁS, 2011, 141–144.; A Zsigmond-kori dekrétumokra: GULYÁS, 2014a.

¹⁵ DL 55719.

¹⁶ DL 14934, DL 55719.

¹⁷ Az idézet 1455-ből származik, amikor az Olnodi Cudarok devecseri jobbágját, Zaaz Tamást Kiskállói János név szerint megnevezett három familiárisa kállói és orosz jobbágyaik segítségével erőszakkal elköltöztette, pontosan meg nem nevezett birtokára. A király felszólítja az egrí káptalant, hogy a királyi emberekkel szálljanak ki a helyszínre és tartsanak vizsgálatot az ügyben. DL 14934. Lásd még például a feltételrendszer teljes megfogalmazására: DL 55762, DL 16430, DL 30061. stb.

amelyben Bátori István fia András vitet egy jobbágyot ilyen módon Bátorba.¹⁸ Az elhurcolásban a legtöbbször a jobbágy új lakóhelyének parasztsága vett részt a földesúr familiárisainak irányításával.¹⁹

Arra nézve, hogy a költözőnek az ilyenkor fizetendő dolgok mellett még további tartozásai is vannak a földesúr felé, szintén vannak konkrét adataink. Az Aranyas birtokról 1466-ban Olnodi Cudar Jakab által a kötelezettségek teljesítése nélkül elhurcoltatott Medvesi György, Koncz Osvát jobbágya például 20 aranyforinttal tartozott urának, amit az szintén nem kapott vissza.²⁰ Gyanús, hogy a költöztetés az urának a tartozást kifizetni nem akaró jobbágy kifejezett kívánságának megfelelően ment végbe.

Pálóci László országbíró 1469. évi, a leleszi konventnek küldött parancslevele alapján kifejezetten érdekes körülmények között történt az elhurcolás: Olnodi Cudar Jakab elzálogosította bizonyos gúti és békési birtokrészeit Kállói Andrásnak és Péternek – a néhai Kállói János fiainak –, majd később a részeket visszaváltotta. A Kállói testvéreket ez a dolog váratlanul és sérelmesen érinthette, mivel ezután több hatalmaskodást is elkövettek az említett porciókon élő, zálogban korábban náluk lévő jobbágyok ellen: többet közülük elfogtak, illetve nagyobb összeg kifizetésére kényszerítettek, továbbá jó néhány jobbágyot – a pénzzel sem lévén elégedettek – a településeken belül saját birtokrészeikre költöztettek át erőszakos úton.²¹

Az üresen álló jobbágytelkek benépesítésének volt egy sokkal kreatívabb módszere is, mégpedig a költözésre kényszerítés.²² A birtokosok sok esetben olyan helyzetbe próbálták hozni a jobbágyot, hogy maga volt kénytelen úgy dönteni, hogy elköltözik.

II. Ulászló 1498. évi, a leleszi konventnek címzett parancslevele alapján az ekkor már elhunyt Bátori András 1495-ben erőszakos úton növelte Bátorban fekvő birtokai népességét. Bátori udvarbírája, Komoróci Kis Péter ugyanis egyszerűen lefoglalta a Bátori Miklós birtokrészén élő egyik jobbágy, Poroznay Gergely minden javát és azt ura birtokára vitette. A javakat pedig addig nem adták vissza neki, amíg az kényszerből és így a jobbágyköltözés feltételeinek teljesítése nélkül végül András bátori birtokrészére nem költözött.²³

¹⁸ DL 39574. Természetesen sem az engedély megszerzése, sem a tartozások – többek között a két forintnyi census – kifizetése nem történt meg.

¹⁹ A parasztság középkori hatalmaskodásokban játszott szerepe közismert. Az új lakóhely parasztsága költöztet példának okáért 1466-ban a szabolcsi Aranyasról Pályiba (DL 16429), vagy 1462-ben Dersről Semjénbe (DL 55719) egy jobbágyot.

²⁰ A már említett DL 16429. Az oklevél Olnodi Cudar Jakab által végrehajtott két elhurcolás mellett további hatalmaskodásokat is rögzít.

²¹ „Ibique super populos et iobagiones dicti exponentis viginti quatuor florenos auri puri recipi fecissent his minime contentus de prescriptis possessionibus Gwth quatuor iobagiones, de Belthewk septem similiter iobagiones eiusdem exponentis absque omni via iuris asportari ad portionem suam in eiusdem possessionibus habitam abduci fecissent” stb. DL 55873. Fennmaradt a leleszi konvent 1469. évi átírásának 19. századi hiteles másolatában.

²² Lásd erre SZÉKELY, 1953, 147.

²³ „in anno cuius iam tertia vel citra instaret revolutio preteritum vivente magnifico quondam Andrea de Bathor, nobilis Petrus parvus de Komorocz provisor curie eiusdem per eum tunc in domo sua in oppido Bathor constitutus de commissione eiusdem condam Andree de Bathor domini sui universas res et bona cuiusdam Gregorii Paraznay dicti iobagionis ipsius exponentis in portione eiusdem possessionaria in dicto oppido Bathor... recepisset et abstulisset et interim eidem non restituisset donec et quosque idem Gregorius Paraznay contra antiquam consuetudinem dicti regni nostri Hungarie non obtenta licentia neque debitis suis persolutis ad portionem... prefati condam Andree de Bathor in iam fato oppido Bathor habitam se transtulisset moraturi” stb. A fiai azóta sem bocsátották még vissza a jobbágyot. DL 30061.

András kedvelhette ezt a jobbágyszerzési módszert: egy másik alkalommal szintén az udvarbírója révén az ugyanott élő Sebestyént is elfogatta, és esküt vett rajta, hogy egyrészt az 40 forintot fizet majd neki, másrészt a birtokára költözik. A jobbágyot ezután jogellenesen át is telepítette javaival együtt a saját birtokrészére.²⁴ Kettejüket a panasz szerint pedig a fiai azóta sem bocsátották még vissza eredeti lakóhelyükre.

Ezzel a nem túl elegáns megoldással több nagybirtokos is szívesen élt, sokszor egyértelműen arra törekedve, hogy kifejezetten jómódú jobbágyokat költöztessenek birtokukra. Ennek ellenére sem tekinthető általánosnak az a gazdagság, amely egy szabolcsi jobbággal kapcsolatosan megfigyelhető. 1469-ben Pálóci László országbíró parancsára a leleszi konvent tart vizsgálatot abban az ügyben, amely során Kállói Lökös János és fia, szintén János egy jobbágyát, a Szabolcs megyei Byr possessioban élő Oláh Miklóst úgy kényszerítette Kállói János fia Péter a saját birtokára, hogy juhait elhajtatta. Nem volt az ügygel kis munka, ugyanis 600 juhból álló nyájáról volt szó.²⁵

A kényszer nem csak egy településre történő beköltözésben, hanem egy lakóhely elhagyásában is szerepet játszhatott. Ha a jobbágy úgy találta, hogy eddigi uránál nem érezheti magát biztonságban, akkor új urat választott magának, és lakóhelyét jogszerűen vagy – amennyiben az úr a költözést ellenezte – szökéssel próbálta meg elhagyni.

Így tett például 1418-ban a szabolcsi Perkedén Szakolyi György fia János egy jobbágya, Ferton dictus Péter is, aki Perkedi Imre fenyegetőzései miatt költözött el a birtokról.²⁶ 1475 novemberében Csaholyi Pál és fia, Ilmre panaszolja, hogy Csaholyi László társaival a szatmári Megyeren lakó jobbágyukat, Toth Kelement feleségével együtt úgy megverték, hogy az félelmében elköltözött a faluból.²⁷ 1502-ben Kállói János egy simai jobbágyát, Varjas Pétert azzal vádolták meg, hogy tűzzel és méreggel (*ignis consummatione et incensione, ac intoxicatione!*) ura életére tör, ezért jobbnak látta, ha Dorogon vesz magának házat és ott telepedik le.²⁸ Az említett példákban a költözés nyilván jogszerűen történhetett, hiszen a citált oklevelekben a telek elhagyásának módjára nem, csupán a tényre és az azt kiváltó okokra nézve olvasható panasz.

Szökésre amúgy is – megint csak az országos helyzetnek megfelelően – kifejezetten kevés adatunk ismert. A jogtalanul távozni szándékozó paraszt a legtöbb esetben minden bizonnyal a választott úr segítségét kérte a költözéshez, és így ezek az esetek már elhurcolásként tűnnek fel az oklevelekben. Azért erre is van néhány példa. 1421-ben Kállói Lökös Miklós három jobbágya: János, Ágoston és Máté szökik el az

²⁴ Uo.: „in anno cuius iam secunda vel citra instaret revolutio preteritum... Sebastianum similiter iobagionem dicti exponentis... per predictum Petrum parvum captivari captumque tamdiu conservari quousque ipsum strictissimum iuramento sub vinculo quadraginta florenis auri ad id coegisset, ut idem ad portionem suam possessionariam... se transferret moraturi.” stb.

²⁵ A nyáj gyanúsan nagy, de az oklevél így fogalmaz. A hatalmaskodásban részt vevő jobbágyok „sexingentos oves eiusdem Nicolai Olah iobagionis eorundem exponentis in possessione Byr commorantis... abstulissent”. DL 55889.

²⁶ ZsO VI. 1519. sz.

²⁷ DL 45629. Szatmár megye vizsgálatot tartott az ügyben és decemberben jelentette a királynak, hogy a vádak valóban megállnak.

²⁸ DL 75490. Újkori másolatból.

Ibrányiak birtokára; 1436-ban szintén Miklósnak egy kállói jobbágya Böszörménybe; 1452-ben szintén a Kállóiakhoz tartozó Panyoláról és Kérről szöknek el parasztok, igaz, utóbb kiderült, hogy a kéri jobbágyság végül is teljesítették a feltételeket.²⁹

Az elhurcolás mellett a jogtalan visszatartás okozott még sokszor problémát.³⁰ Ha a földesúr ellenezte a költözés feltételeinek eleget tevő jobbágyság távozását, akkor kétféle módon is akadályozhatta a telek elhagyását. A kettő közül a súlyosabb megoldás az volt, hogy fegyveres erőszakkal, a jobbágyság fogságba vetésével, esetleg javainak lefoglalásával próbálta elérni, hogy a paraszt ne hagyja el lakóhelyét. Kifejezetten sok hasonló adatunk van például Sáros megyéből, ahol a nemesség az Eperjesre költözni akaró parasztságot akadályozta ilyen módon a költözésben, aminek eredményeképpen a város a 15. században tucatnyával indította a pereket a földesurak ellen.³¹

A vizsgált térségben is több ilyen eset rekonstruálható. 1422-ben Szatmár megye oklevele szerint Szováti Tamás özvegye nem engedte Rezege faluba költözni Karaz Jakab nevű endrédi jobbágyságát, holott az a terragiumot a szatmári megyei ember előtt már letette, és mikor Rezegei György el akarta költöztetni, endrédi jobbágyságaival még a megyei emberre is rátámadt.³² Az adat azért is fontos, mert ez az egyik legkorábbi információ arra nézve, hogy a terragium letétele a megye képviselője előtt történik (*dictum terragium suum coram nostro homine... deposuisset*). 1461-ben Szatmár megye egy vizsgálat során megállapította, hogy Derzsi Kántor Gergely a termés lefoglalásával próbálta visszatartani a Kállói Lökös János által jogszerűen elköltöztetett és a terragiumot is kifizető Byro Balázs nevű jobbágyságot.³³ 1470-ben I. Mátyás a járszói konventet utasította, hogy tartson vizsgálatot abban az ügyben, melyben Csicseri Orosz János az ungi Újfaluból költözni akaró Thoth Györgytől – aki a terragiumot lefizetve és a szabadságot elnyerve Ruskán akart letelepedni – minden javát elvette.³⁴ 1474-ben Kállói Lökös János ver bilincsbe egy jogszerűen, a földbért lefizető, Hadházra költözni akaró jobbágyságot.³⁵

A másik, ennél sokkalta furfangosabb megoldás az volt, hogy különféle ürügyekre – főképp tartozások ki nem fizetésére – hivatkozva jogtalanul kiáltotta ki a költözést és a licentiát sem adta meg jobbágyságának. Az idő ilyen módon történő, obstruktív húzásával bizonyosan számos esetben sikerült a jobbágyság elköltözését megakadályozni. Nem véletlen, hogy az államhatalom már a Zsigmond-kortól kezdve rendszeresen intézkedik ilyen ügyekben, és dekretális formában próbálja a fizetési határidőt reális

²⁹ DL 54163, DL 55035, DL 55036, DL 55519.

³⁰ A jogtalan visszatartás első alkalommal 1391-ben, majd ennél jóval részletesebben 1397-ben kerül szankcionálásra. ZsO I. 2003. sz. és DRH I. 154.

³¹ GULYÁS, 2011, 145–148.

³² DL 72410. Az oklevél többször említi, hogy a jobbágyság a király korábbi oklevele és parancsa („iuxta litterarum preteritum domini nostri Regis” és „ad mandatum domini nostri Regis”), valamint az ország szokásjogának megfelelő módon („legitime et ordine secundum Regni consuetudinem”) akart elköltözni a terragium letétele („post terragium depositionis”) után.

³³ DL 55700. Habár a jobbágyságot „idem Gregorius pacifice transire permisisset et solitum terragium levasset more consueto... fruges vero eiusdem retenuisset”.

³⁴ DL 17023. Csicseri Orosz János Thoth Györgytől „qui iusto terragio deposito obtentaque licentia iuxta Regni Hungarie predicti consuetudinem de de prefata possessione Wyfalw in memoratam possessionem Rwska abire voluisset moraturi universas res, puta fruges, pecudes et pecora ac quelibet bona eiusdem recepisset et quo sue placuisset voluntati fecisset potentia mediante”.

³⁵ DL 55974.

keretek között tartani. Ez azonban nem csak a tartozások behajtására, hanem a jobbágy jogos fizetnivalóira is vonatkozott.³⁶

A költözési jog megsértése miatt a király parancslevelek segítségével próbált rendet tenni. 1436 márciusában Zsigmond megparancsolta, hogy senki ne akadályozza a jobbágyokat abban a jogukban, hogy az engedélyt elnyerve és a terragiumot lefizetve a Kállóiak birtokaira költözzenek.³⁷ Ezzel nyilván összefüggésben néhány nappal később a Bátoriak egy Tibald nevű jobbágya ügyében ad ki oklevelet a megye: a paraszt ugyanis megfizette a terragiumot és ura ezt elfogadta, de mégis 20 aranyforintot akart rajta behajtani. A panaszt egyébként Kállai Lökös Miklós tette, akinek a birtokára a jobbágy költözni akart.³⁸

Máskor nem volt szükség királyi beavatkozásra, mert a felek valamilyen módon megállapodtak az ügy rendezéséről. Figyelemre méltó és kételyeket ébreszt a királyi dekrétumok tekintélyével szemben az a tény, hogy a költözés ügyét néha egyéni úton próbálta rendezni a két földesúr. Több ilyen oklevél ismert az ország távolabbi pontjairól is. Ezek sokszor birtokfelosztás kapcsán, máskor pedig egyéb hatalmaskodásokkal összefüggésben keletkeztek.

1456-ban Monaki János és Dobi László köt megegyezést, utóbbi ugyanis kinyilvánítja, hogy a feltételek teljesítése esetén megengedi majd jobbágyainak, hogy azok Monaki Jánoshoz és testvéreihez költözzenek.³⁹ 1506-ban Szabolcs megye előtt fogott bírák segítségével Kállói Lökös János özvegye, Orsolya és Kállói András fia János kölcsönös és folyamatos hatalmaskodások után kiegyeztek egymással, s egyúttal jobbágyaik költözési szabadságáról is megállapodtak.⁴⁰ Ennél is érdekesebb a váradi káptalan 1452. évi oklevelében szereplő ügy: ebben Endrédi Zovárd fia András fia István a Bihar megyei Királyi birtokon álló 24 üres telkét és más javait elzalogosította Dengelegi Bernátnak. István megígéri, hogy ha a zálogbavevő a telkekre jobbágyokat költöztetne, és nem akarja azokkal együtt visszaadni a telkeket, szabadon elköltöztetheti őket máshová.⁴¹ Ez kérdésessé teszi a szabad költözési jog valós érvényesülését, hiszen, ha az úr nem akarja a jobbágyokat visszaadni, de a jobbágy esetleg mégis maradni szeretne, akkor máris korlátozzák a lakóhely megválasztásának jogában.

A király vagy a földesúr egy település benépesítését különféle kedvezményekkel, így például adóelengedéssel és egyúttal a birtokra költözőnek nyújtott védelemmel tudta elérni.⁴² Alapvetően úgy tűnik, hogy főleg a nagybirtokon a rendszeren előírt

36 1397-től fogva a földesúr a bírságot 30 napon belül köteles behajtani a költözni akaró jobbágytól, a collectát és a tartozásokat 15 napon belül. Ha ez nem történik meg, követelése érvényét veszti. ZsO I. 2003. sz. Az ugyanazon évi, temesvári országgyűlés rendelkezése szerint azonban a jobbágy is köteles 15 napon belül kifizetni a tartozásait. DRH I. 173. A rendelkezés s Zsigmond-korban újra és újra megjelenik a dekrétumokban.

37 „Idcirco... mandamus, quatenus habita presentium notitia omnes tales vestros iobagiones et iobagionalis conditionis homines, qui ut prefertur obtentis licentiis depositisque eorum iustis terragiis et aliis debitis legitime persolutis de vestris possessionibus... ad possessiones prefatorum Iohannis et Laurentii de Kallow se transferre voluerint moraturos... libere recedere et abire permittatis contradictione et difficultate absque omni.” DL 55015.

38 DL 55018.

39 „omnes et singulos iobagiones... de possessione nostra ad vestrarum possessiones transire voluerint, asque (!) omni perturbatione et molestatione... permittimus. DL 15097.

40 DL 74748.

41 DL 38305.

42 SZABÓ, 1966.,106–108.

földesúri adót nem minden esetben szedték be, és ezzel a jobbágyságot sok esetben sikerrel szívták el a kisebb birtokosok falvaiból. Több mint 80 évvel az 1351. évi dekrétum ezzel kapcsolatos rendelkezése után így hallhatunk arról, hogy bizonyos szabolcsi nemesek nem szedik be jobbágyaiktól a gabona- és borkilencedet. Albert király 1438-ban fölszólította a megyét, hogy ha ez igaz, akkor az ispán a dekrétum értelmében a király számára hajtsa be azt az érintett birtokokon.⁴³ Az adott településre beköltözést szolgálta ugyanakkor az a rendelkezés, amely során 1462-ben I. Mátyás a Kállóiak Sima prédiúrára költöző minden hospesnek teljes mentességet adott a királyi adók alól.⁴⁴

1442-ben Kistótfalu lakókkal történő benépesítése érdekében Mórighidai Móric Nagybánya város – az oklevélben részletezett – kiváltságait adja. A privilégium emellett egyrészt összefoglalja a településről való elköltözés és beköltözés legfontosabb – az országos jogszokással megegyező – szabályait, másrészt, kimondja, hogy a pusztahelyre házat építő betelepülők 12, a kiürült telekre költözők 3 évnyi adómentességet kapnak.⁴⁵

Az egyik legfontosabb folyamat, mégpedig a megye szerepének a költözés felügyeletével kapcsolatosan történő megerősödése is jól végigkövethető a Felső-Tisza-vidék középkori forrásanyagán. Az első általam ismert ilyen adat a 14–15. század fordulójáról származik. 1400-ban egy elhurcolt jobbágy ügyében Zsigmond már Bereg megye eljárását kérte. Az ország más területein is ekkoriban terjedhetett el ez a gyakorlat: 1414-ben a király Zemplén megyét szólította fel egy költözési ügyben történő vizsgálatra. Ugyanabban az évben Bereg megye előtt teszik le az esküt, hogy egy jobbágyot az engedély elnyerése után költöztettek el.⁴⁶

Nem ismertek az előzmények, de már 1411-ben van adat arra, hogy a jobbágyot a megye kéri ki az úrtól. A megye Gyulai Márton fia Péter jobbágya, Péter érdekében járt el, aki Semjéni Lökös fia Miklós birtokára akart költözni. A kikérés a megye pecsétjével történik, s noha a földesúr ígéretet tett rá, hogy ezt nem fogja akadályozni, a jobbágy javait végül mégis lefoglalta.⁴⁷

1418-ban Zsigmond felszólította Szabolcs megyét, hogy a Kállói Lökös fia Miklós birtokáról Kállói János birtokára szökött jobbágyokat a földesúr visszatartja, ezért a megye, ha kell, akár bírság kivetésével is ráveheti Jánost a jobbágyok visszaadására.⁴⁸

A Zsigmond-korban meginduló fejlődés során a megye – pontosabban a szolgabírák – lassan és fokozatosan egyre inkább átvette a költözéssel kapcsolatos perek lefolytatásának feladatát más, országos jogi szervektől. Ennek első jele Zsigmond 1391. évi rendelkezése, miszerint a jobbágy indokolatlan visszatartása esetén a választott új földesúr mellett jelen lévő egy vagy két szolgabíró vizsgálta ki az ki az ügyet és

⁴³ DL 38106.

⁴⁴ „universos populos et iobagiones qui ad predium ipsorum Syma vocatum... morandi causa condescendere et in eodem habitare voluerint, eosdem a solutione quorumlibet, censuum, datiorum, collectarum ac taxarum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariarum, item contributionum, lucricamere nostre et alia quavis solutione... exonerandas” stb. DL 55729.

⁴⁵ DL 13675.

⁴⁶ ZSO II. 593. sz., ZSO IV. 1618. sz., ZSO IV. 2596. sz.

⁴⁷ ZSO III. 79. sz.

⁴⁸ ZSO VI. 1792.

rótt ki – amennyiben a visszatartás vádja megállt – a 10 márkányi bírságot a jobbágy visszatartójára.⁴⁹ A megye egyre szélesebb térnyerése az ilyen ügyekben való közreműködésben 15. század folyamán is kitartott. A tendencia az általam vizsgált néhány megye forrásanyaga alapján is jól érzékelhető.⁵⁰ A fejlődés betetőzését az 1504. évi 16. tc. jelentette, amely szerint a jobbágy törvényes elköltözésének folyamatát ezentúl mindig a megye előtt kell megindítani.⁵¹

A földesurak számára, mint láthattuk, a jobbágyköltözés sok esetben a birtokok fejlesztésének egyik fontos eszköze volt, amit békés (adómentesség ígérete) vagy erőszakos (jogtalan visszatartás, elhurcolás) eszközökkel is meg lehetett valósítani. Nehezebben megválaszolható viszont, hogy vajon maga a jobbágy hogyan tekintett a jobbágyköltözésre, hiszen ahogy azt említettük, a parasztság békés úton történő, spontán költözésére alig-alig van adat. Logikusan hangzik, hogy abban a kérdésben, hogy a migráns honnan-hová költözik alapvető szerepet játszott a települések fejlettsége, azaz a jobbágyság a jelentéktelenebb helyekről a jobb életfeltételeket biztosító, fejlettebb településekre igyekezett, ahol megélhetést, jobb gazdasági érvényesülési lehetőségeket, valamint a mezővárosok és városok esetében különféle, az életet megkönnyítő privilégiumokat remélhetett. Ebből a szempontból leginkább a mezővárosok lehettek a legnépszerűbb célpontok, amelyek az általános vélemény szerint a népesség fluktuációját szempontjából még a civitasokat is megelőzték.⁵²

A fentiekből következik, hogy a költözés iránya összefüggésben állhat a városfejlődéssel, a települések közötti fejlődésbeli különbségekkel. Ezt igazolja, hogy úgy látszik, a városfejlődés és az egyes lakóhelyeken megjelenő migránsok aránya (akiket a helynévből képzett személynevek segítségével lehet elsősorban kimutatni) logikus összefüggést mutat: minél fejlettebb a település, annál nagyobb hányadot tesznek ki a lakosság körében a máshonnan beköltözők.⁵³ Egyébként vizsgált térségünkben is több adat van arra nézve, hogy a parasztság mezővárosokba kíván költözni.⁵⁴ A másik felvethető logikus magyarázat, hogy a jobbágy a kisbirtokról főleg a kedvezményeket és védelmet kínáló nagybirtokra igyekezett. A gondolat megfontolandó, de véleményem szerint ez is összefüggésben áll a településfejlődés kérdésével, hiszen a fonto-

⁴⁹ GULYÁS, 2014a, 246. ZSO I: 2003. sz.

⁵⁰ Az térséghez kapcsolódó, a megye felügyeletéről tanúskodó, eddig még nem említett oklevelek jelzetei időrendben a következők: DL 54257, DL 72410, DL 54395, DL 72416, DL 54516, DL 55015, DL 55035, DL 55036, DL 38106, DL 39573, DL 39574, DL 55519, DL 88355, DL 55700, DL 55719, DL 55899, DL 55762, DL 55764, 5 DL 5899, DL 45629, DL 75490, DL 74748, DL 64574, DL 55764.

⁵¹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Az 1000–1526. évi törvények. Budapest, 1899. 680.

⁵² BÁCSKAI VERA: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 37.) Budapest, 1965. 32.

⁵³ Ha a településeken élő beköltözők arányát összevetjük a Kubinyi András által kidolgozott, a városfejlődés vizsgálatára használható centralitási pontrendszer eredményeivel, akkor meglepően logikus összefüggések rajzolódnak ki. A központi helyekre és a centralitási pontrendszerre összefoglalóan lásd KUBINYI ANDRÁS: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000. A városfejlődés és a migráció közötti összefüggésre: GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti szemlélynévtan tükrében. I. Szemlélynévadás és migráció. Névtani Értesítő, 2014. 43–62. Lásd erre leginkább az 55. és 56. oldal táblázatait!

⁵⁴ Debrecenbe ZsO II. 5475. sz. (1407); Debrecenbe DL 54395 (1424), Derzs-Bátor DL 39563 (1445); Derzs-Bátor DL 39574 (1450); Ardó-Szóllós DL 70929 (1466); Semjén-Debrecen: DL 45555 (1474) stb.

sabb mezővárosok köztudottan nagyrészt jelentős bárói famíliák kezében voltak a középkor utolsó századában.⁵⁵

Az utolsó lényeges kérdés, a jobbágyköltözés természetföldrajzi hátterével kapcsolatos. Vajon mekkora távolságon belül történtek a költözések, illetve elhurcolások? Ha a térség adatait nézzük, azon belül is csak a dolgozatban hivatkozott ügyeket, és a két település közötti, az egyszerűség kedvéért légvonalban mért távolságot, akkor a következő eredményeket kapjuk:

Kiindulási település	Céltelepülés	Távolság légvonalban (km)
Ibrány	Rakamaz	18,9
Aranyas	Pályi	23
Derzs	Semjén	18,2
Sima	Dorog	13
Kálló	Böszörmény	34
Endréd	Rezege	10
Újfalu	Ruszka	11
Kálló	Hadház	26
Átlagos távolság		19,2

Az eredmény összhangban van a Bács és Bodrog megyében a jobbágyi migráció terén tapasztalt, nagyjából 20–30 kilométeres átlagos költözési távolsággal, azaz ez sem cáfolja meg azt az állítást, hogy a jobbágyság a legtöbb esetben csupán lokális szinten költözködött.⁵⁶ Persze van arra is példa, hogy ennél jóval távolabb fekvő települést választ magának, de az minden esetben országos jelentőséggel bíró civitas volt.

A középkorvégi jobbágyköltözés sajátosságairól a Felső-Tisza vidékről származó okleveles adatok alapján felvázolt kép nem több, mint problémafelvetés; a szokásjog használatának, a költözési motivációnak, a megye szerepének, a törvénykezés és a gyakorlat kapcsolatának, de leginkább a nemesi birtokkal, a nemesi birtokpolitikával való összefüggéseknek a pontosabb megismeréséhez országos anyaggyűjtés szükséges.

⁵⁵ A 2014 novemberében az 1514-es események fél évezredes évfordulója kapcsán megrendezett nyíregyházi konferencián több kolléga is felvetette a kisbirtok-nagybirtok kérdését és szerepét a jobbágyköltözés irányában. A frappáns felvetés igazolása további vizsgálatokat igényel.

⁵⁶ GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. Helynévtörténeti Tanulmányok, 2011. 175–195; 190–192.

C. TÓTH NORBERT

A keresztések útja Budától Nagylakig

Tanulmányomban¹ Bakócz Tamás bíboros esztergomi érsek Magyarországra érkezésétől a pápai kereszties bulla április 9-i, a budai Szent György téren történt kihirdetésén és a keresztések május 9/10-i pesti elindulásán keresztül az apátfalvi–nagylaki csatáig vezető utat kívánom rekonstruálni az általam újonnan feltárt források segítségével, illetve az azokból levont következtetéseim alapján.

I. Eddigi képünk az 1514. május végéig történt eseményekről

Bakócz Tamás esztergomi érsek 1513. november 6-án indult el Rómából Magyarországra X. Leó pápa július 15-én kiadott kereszties hadjáratot hirdető, illetve az annak lebonyolításával őt mint legátusát megbízó bullájával. Az érsek 1514. március elején érkezett meg Esztergomba, ahonnan némi pihenő beiktatását követően március 23-án, a szokásos tiszteletkörök megtétele után vonult be Budára. Az érsek megérkezésének időpontjára Istvánffy Miklós krónikája szerint királyi tanácsulést hívtak össze. Az ülésen először Bakócz ismertette a pápai bulla tartalmát és a hadjárat megindítása mellett érvelt, mondván a pápa által biztosított kegy miatt sok önkéntes fog jelentkezni a kereszties hadjáratra. Az érsekkel szemben Telegdi István volt kincstartó a bulla kihirdetése ellen foglalt állást, s többek között kifejtette, hogy vessenek inkább ki adót egy „rendes hadjáratra.” A nemességen kívül a főurak közül is többen ellenezték a hadjáratot, ám végül a tanács a király és a többséget alkotó főurak döntése értelmében elfogadta az érsek előterjesztését. Ennek eredményeképpen Bakócz Tamás április 9-én a budai Szent György téren az obszerváns ferencesek helytartója, Dézsi Balázs tolmácsolásában meghirdette a kereszties hadjáratot. Két hét múlva, április 24-én az érsek kinevezte Dózsa Györgyöt a keresztieshad vezérévé,² és a következő napon, miután a toborzás meglehetősen vontatottan haladt, a bulla hirdetésével és a

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA K 100749. számú pályázata is támogatta. – A kérdéskör teljeskörű kifejtését lásd a közeljövőben megjelenő munkámban: Az 1514. márciusi országgyűlés. (Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig) és Az apátfalvi és nagylaki csata (A kereszties főszereg útja Pesttől Nagylakig).

² Barta Gábor a monográfia megjelenése idején írt másik cikkében módosította ezt az elképzelést és forrásokkal alátámasztva arra a következtetésre jutott, hogy először egy bizonyos Melchior Bannsert/Banckwrt nevű zsoldosvezérre bízták a sereg levezetését, s Dózsa csak később vette át a parancsnokságot. Lásd BARTA GÁBOR: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Századok 63. (1975) 70., 87.

hadsereg szervezésével – az Erdélyen kívüli területeken – a ferenceseket bízta meg.³ Az összegyűlt keresztetek május 9-én vagy 10-én indultak el a Pest alatti táborból. A sereg Cegléd érintésével Tiszavárkony és Tiszavarsány között kelt át a Tiszán, majd Nagytúr mezővárosban letáboroztak. Ekkor lépett a színre Dózsa György, aki megölt egy adószedőt elvette a nála talált 5 márkányi készpénzt. Innen tovább vonulva május 18-án érkezhettek Békés mezővárosba, ahol utolérte őket Bakócz Tamás érsek parancsa a további toborzás leállításáról. A Dózsa vezette 30 ezer főnyi had Békésről Gyulára ment, ahonnan hirtelen irányt és haditervet változtatva délnyugat felé kanyarodott. A Csanád felé menetelő sereget Dózsa megbontotta és 2000 embert elővédként egy Balogh István nevű ember vezetésére bízott, aki megszállta „a Maros kiszemelt átkelőhelyét,” az apátfalvi révet. Az ekkor már Csanád várában állomásozó, Csáki Miklós püspök és Bátorfi István vezette bandériumok és a környékbeli urak csapatai rátámadtak a Balogh deák vezette parasztsokra és nehezen, de megverték őket, majd a táborukat kifosztották, az életben maradtakat pedig a túlpartra szorították vissza. A csata után a Maros jobb partján maradv a Jaksicsok várába, Nagylakra mentek, ahol – és innen adjuk át a szót a szerzőnek – „örömben nagy vigasságot csaptak, citerások és síposok zenéjére reggelig mulattak. A győztesek könnyelműségükért súlyosan megfizettek: György vezér csapatai éjszaka a város alá értek, s hajnalban megrohamozták a harcoktól és a mulatozástól kifáradt nemeseket. A nagylaki házakról leszedett tetőzsindelyekkel csakhamar megtöltötték a várárkot, s a gyülékony anyagra lángot vetve, a várat felgyújtották. A védők ellenállása csakhamar megtört, mindenki futott, amerre látott. A vezérek sem tudták rendbeszedni szétzúlló bandériumaikat, maguk is kénytelenek voltak menekülni.” Barta Gábor Dózsa seregének sikerét abban látta, hogy Bátorfi „nem gondoskodott a felderítésről Csanádpalota irányában, ahol pedig ekkor már György vezér derékhada állt. Balogh osztagát nem lehetett összetéveszteni azzal, hisz *országszerte tudták*, hogy a keresztet derékhad *több tízezer* (kiemelések tőlem⁴) emberből áll. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a temesi ispán nem értesült arról, hogy Dózsa serege Gyulánál irányt változtatott, s ezért annak érkezését a Maroshoz valahova Arad környékére várta.” A május 24-én lezajlott csatában György vezérnek többek között Csáki Miklós püspököt is sikerült elfognia. Egy-két napon belül aztán megérkezett az érsek, majd király parancsa is a keresztet had felosztatásáról és a hadjárat elhalasztásáról. Mindez megadta a végső lökést az urakkal való szembefordulásra Dózsanak: az elfogottakat kegyetlen halállal

³ A bekezdésben elmondottakra lásd BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben. Budapest, 1973. 27–30., 61., 299. (Ebben a 29. oldalon Bakócz Tamás május 2-i kelettel idézett levelének dátuma helyesen május 24.) – SZÜCS JENŐ: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43. (1972) 213–214.

⁴ A szerzők e kijelentése több sebből is vérzik, mivel az ország fővárosában, Budán a rémhíreken kívül nem tudtak semmit az országban történt eseményekről: május 26-án Steck János levele szerint csak a váci eseményekről tudott (Monumenta rusticorum in Hungariam rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Nagy Fekete. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Budapest, 1979. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 12.] [a továbbiakban: Mon. rust.] 37. sz. [82.]); május 28-án Vajai Ferenc levelében arról írt, hogy a nyolcados törvényszéket propter presentem tumulum et sedicionem tocius regni elhalasztják, de semmilyen konkrét eseményről nem tudott (Uo. 40. sz. [86.]). Az első, jónéhány félreértést (pl. a nádorról ír Bátorfi István temesi ispán helyett) tartalmazó, konkrét eseményekről szóló információkat (nagylaki csata, karóbahúzások) Albertus Rendl alkamarás május 31-i levelében találjuk (Uo. 47. sz. [94.]).

kivégeztette május 28-án. Mindeközben Bátor, aki sikeresen kimenekült a csatából, Solymos várában húzta meg magát, ahonnan három nap elteltével, miután Szapolyai Jánostól segítséget kért, Temesvárra ment.⁵

II. A kereszteshadjárat kihirdetése

Az újonnan feltárt adatok fényében Bakócz Tamás érsek hazaérkezése időpontjára II. Ulászló király országgyűlést hívott össze Rákosmezejére. A *dieta* célja – noha a meghívók nem maradtak korunkra – egyértelműen a bíboros által hozott pápai bulla megtárgyalása lehetett. Mint ismeretes, az érsek csak november 6-án indult haza Rómából, s Loretón keresztül november 20-án érkezett meg Ancona kikötőjébe. Innen a hónap végén gályán indult el Zengg felé, s habár egy nagy vihar némileg hátráltatta útját, sikeresen partra szállt. Zenggből a szárazföldön folytatta útját. Január végén érkezett meg Zágrábba, ahol majdnem két hétig pihente ki az addigi út fáradalmait, illetve minden bizonnyal megvárta a téli időjárás egy kicsit jobbra fordulását.⁶ Végül ismét útnak eredve február 14-én már Csázmán Beriszló Péter veszprémi püspök, dalmát-horvát-szlavón bán és kincstartó társaságában tartózkodott.⁷ Esztergomba március 7-e előtt vonulhatott be.⁸ Bakócz Tamás útjáról, illetve annak állomásairól minden valószínűség szerint a királyi udvarban is értesültek, és ennek nyomán dönthetett úgy a királyi tanács, hogy március 19-re (*Oculi* vasárnapra) országgyűlést hív össze a Rákos-mezőre.⁹ A március 19-én kezdődött országgyűlés április 2-án még tartott,¹⁰ de ugyanebből a forrásból az is kiderül, hogy az már a vége felé járt.¹¹ Az országgyűlés berekesztésének pontos ideje egyelőre nem ismert, de néhány forrás segítségével közelebb juthatunk hozzá: mint tudjuk Bakócz Tamás bíboros a pápai bullát április 9-én hirdette ki.¹² Istvánffy Miklós történetíró ugyanerről az eseményről írva homályban hagyta ugyan ennek napját, viszont annyit közölt, hogy arra a tanácskozások lezárása utáni napon került sor,¹³ azaz az előbbieket fényében április 8-án már biztosan véget ért a *dieta*.

⁵ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 74–76., 80–88.; vö. még BARTA GÁBOR: Keresztetek áldott népe. Budapest, 1977. 58–60., 66–71.

⁶ FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás élete 1442–1521. Budapest, 1889. (Magyar Történelmi Életrajzok V/1.) 141–142.

⁷ DF 208737.

⁸ DF 206434., 229890.; Marino Sanuto világkrónikájának Magyar-országot illető tudósításai I–II. Közli Wenzel Gusztáv: Magyar Történelmi Tár XIV. (1869) és XXIV. (1877), II. 247.

⁹ Vö. Perényi Imre nádor 1514. március 30-i, Budán kelt oklevelével: „nobis in presenti dieta sive congregatione generali universorum dominorum prelatorum et baronum ac regni nobilium pro termino diei dominici Oculi proxime preteriti in campo Rakos de regio edicto celebrata unacum eisdem dominis prelatibus baronibusque et regni nobilibus eidem diete vocantibus” (DF 261746.).

¹⁰ DF 281415., fol. 296v. (Vö. HERMANN ZSUZSANNA: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig, Werbőczy és a parasztháború. Századok 115. [1981] 122.): „Datum in campo Rakos predicto, quinto decimo die generalis diete et congregationis prenotate.”

¹¹ Uo., fol. 295v. (Vö. HERMANN Zs.: Werbőczy és a parasztháború 122.): „ut expirato ipsius diete termino.”

¹² SZÜCS J.: Ferences obszervancia 213.

¹³ Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1. Sajtó alá rendezte Benits Péter. (Történelmi Források I.) Budapest, 2001. (a továbbiakban: Istvánffy) 129.

Az érsek és az általa hozott bulla megérkezésével mindkét tábla¹⁴ résztvevői, azaz a királyi tanácsban (felső) és a Rákos-mezőn (alsó) megjelentek komoly vitákat folytattak a háború vagy béke kérdéséről. Mégha nem is osztom a korábbi szakirodalom azon állítását, hogy a küszöbön álló törökkel kötendő békét Bakócz Tamás megérkezése torpedózta meg, hazatérése mindenképpen hatással volt az eseményekre. Pontosabban fogalmazva kilökhette a holtpontról az ügyben folyó tárgyalásokat. A későbbi híradások alapján először arról vitázhattak, hogy kihirdessék-e a bullát, és amennyiben igen, akkor milyen módon történjék a keresztet háború meghirdetése. A kilátásaik – mából visszanezve – nem voltak eleve rosszak: habár a magyar követet, Béla Barnabást a szultán mintegy túszként magánál tartotta, de az iráni sah ellen tervezett hadjárata miatt alapvetően békére törekedett a Magyar Királysággal. Másrészt viszont, mivel a szultán ezen szándékáról Budán is tudtak, az esetleges háború melletti döntés sem számított kockázatos lépésnek. Mindezeket túl azzal Ulászló és tanácsadói is teljesen tisztában lehetettek, hogy a török elleni háborúhoz egyedül Velencétől remélhet az ország kézzelfogható segítséget. Ám Velence ekkorra már megkötötte saját békéjét Szelimmal,¹⁵ így egy 1514 tavaszán induló hadjáratban segítségére nem lehetett számítani. Mindezek a politikaformáló elitet abba az irányba lendíthették, hogy feladva az együttes békére (azaz Miksa császár belefoglalására) vonatkozó elvüket, elfogadják Szelim ajánlatát. Ezzel szemben viszont ott állt még egy olyan hír, amelyről eddig nem volt szó, s amely véleményem szerint Bakócz megérkezése után komoly hatással volt a döntéshozókra. Szelim szultán ugyanis, hogy nyomást gyakoroljon Ulászló királyra, februárban erős, mintegy 10 ezer főből álló török sereget küldött Dalmáciába Knin várának elfoglalására. Ennek híre február végére jutott el Budára, s noha a török sereg végül felhagyott a vár ostromával és március elején hazavonult,¹⁶ erről a biztos tudósítás már csak az országgyűlés alatt érkezhettek meg. Időközben azonban már megkezdődött a vita a keresztet hadjáratról. E ponton érdemes visszatérnünk Istvánffy Miklós előadásához, aki munkájában mindkét fél álláspontját ismertette.

A bíboros-érsek Ulászló kérésére a királyi tanácsban felolvasta és elmagyarázta a bulla szövegét, majd annak kihirdetése mellett sorakoztatott fel érveket. Mondandójában pontosan ugyanazokra a Magyarországra szempontjából negatív eseményekre mutatott rá, amelyet a fentebb idézett jelenkori történetírás is meghatározott: külföldi segítségre Magyarország nem számíthat, az ország anyagi helyzete nem teszi lehetővé az akkorinál nagyobb katonaság fenntartását. Ezzel szemben, mondta Bakócz, ott áll a bulla kihirdetésére várhatóan a keresztet jele alá sereglők sokasága, akik ugyan harc-
készségben elmaradnak a végvári vitézektől és zsoldosoktól, viszont kiállításuk nem

¹⁴ A két „tábla” résztvevői az 1526 utáni időszakhoz hasonlóan már ekkor is írásban érintkeztek egymással: tettek javaslatokat (propositio), illetve válaszoltak azokra (responsio). Az egyetlen, 1526 előttről ismert nemesi responsio kiadását és feldolgozását lásd MIKÓ GÁBOR: Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy Hármaskönyvének elkészültéhez. Történelmi Szemle 56. (2014) 458., szövege: 475–480.

¹⁵ FODOR PÁL – DÁVID GÉZA: Magyar-török béketárgyalások 1512–1514-ben. Történelmi Szemle 36. (1994) 209., 213–214.

¹⁶ SZÜCS J.: Ferences obszervancia 238.; BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 31.; FODOR P. – DÁVID G.: Béketárgyalások 214.

kerül semmibe és az előbbiekkal együtt hatékony haderőt alkotnának.¹⁷ Az ellenoldali véleményét Telegdi István királyi tanácsos tolmácsolta. Az Istvánffy által – a humanista történetírás szabályai szerint megszerkesztett – érvei szép logikai láncolatot alkotnak. Azzal kezdte, hogy feltette a kérdést, kik jönnének össze egy ilyen keresztes hadjáratra? Majd nyomban válaszolt is rá: egyrészt tisztességes, másrészt különféle bűnöket elkövető jobbágyok, ám két dolog közös mindkét csoportban. Egyrészt a kereszteseket felvettek hiányozni fognak a nyári munkákból, másrészt viszont harcértük meglehetősen csekély. A nemesek szószólója azonban nemcsak ellenérveit sorolta fel, hanem – jóllehet jelezte, hogy elhallgatná a bulla létét – megoldási javaslatot is tett: hirdessék ki ugyan a bullát, de azt úgy tegye a bíboros, hogy azok kapjanak bűcsút, akik pénzt ajánlanak fel, amelyet „a vitélő népnek” fizetnének.¹⁸ Mindebből egyértelmű, hogy Telegdi nem javasolt támadó hadjáratot, hanem a pénzt a végvári katonaság (el-elmaradozó) zsoldjára kívánta kifizetni. Érve alátámasztására azt hozta fel, hogy három évre békét kötöttek a törökkel, ráadásul az ellenség éppen Ázsiába tart. (Ez utóbbi teljesen utólagos konstrukció a „beszéd” szempontjából, mivel ekkor még aligha tudtak Budán Szelim elindulásáról a másik kontinensre.¹⁹) Mindezek után indítványozta, hogy a végek védelmére ajánljanak fel pénzt, s azt fordítsák az ország azon részeinek megerősítésére.²⁰

A vitázó feleknek, amellet, hogy néhány kérdésben tisztán láttak, több olyan dolgot kellett mérlegelniük, amelyről az adott pillanatban semmilyen biztos tudomásuk nem volt. Azt biztosan tudhatták, hogy külföldi segítséget semmilyen formában nem kap az ország, mivel Európa hatalmai éppen egymás ellen folytattak háborút. Velenice, mint láttuk, akkor kötött békét Szelimmal, ráadásul éppen ellene irányult a legtöbb európai koalíció. Ezzel szemben arról mit sem tudhattak, hogy Szelim szultánnak melyek a rövid és hosszú távú céljai: a magyar követet lefogatta, a déli határszakaszon fokozta a katonai nyomást, s noha Knin alól elvonultak seregei, de Ulászló udvarába folyamatosan a török készülő támadásának – mi már tudjuk: hamis – hírei érkeztek. E helyzetet tovább tetézte a Bakócz Tamás által hozott pápai bulla, amelynek ki nem hirdetése nyilvánvalóan újabb,²¹ még komolyabb tekintélyvesztést jelentett volna a bíborosnak. Végző soron a legnagyobb ellentét a vitázó felek között, miután a két érvrendszert megszabadítottuk minden felesleges elemtől, két kérdésben feszült: egyrészt hogyan és milyen feltételek mellett hirdessék ki a pápai bullát, másrészt, ami ezzel szorosan összefüggött: támadó vagy védekező legyen a katonai szerepvállalás?

Abból, hogy április 9-én személyre szólóan – azaz az részesült bűcsúban, aki személyesen jelentkezett a seregbe – történt meg keresztes háború meghirdetése, lát-

¹⁷ ISTVÁNYFY 126–127.

¹⁸ ISTVÁNYFY 128.

¹⁹ Vö. FODOR P. – DÁVID G.: Békétárgyalások 214. (Szelim március 20-án indult Edirnéből Isztambul felé, ahová 10 nap múlva érkezett meg.)

²⁰ ISTVÁNYFY 129.

²¹ Noha reális esélye Bakócznak aligha volt a pápai trón elnyerésére (VARGA SZABOLCS: A Szentszék küszöbén: Bakócz Tamás. Magyar Tudomány 174[2013]. 528–533, különösen 532.), mindazonáltal itthon erről akkor nem tudtak, így azt, hogy a bíboros nem nyerte el a tiarát, Bakócz bukásaként értékelték, lásd például a kortárs Ludovico Tubero leírását. (Ludovicus Tubero Kortörténeti feljegyzések [Magyarország]. Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged 1994. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.] [a továbbiakban: Tubero] 269.)

szólag Bakócz és (ebben a kérdésben) pártján állók véleménye került ki győztesen a vitából. Mind a király, mind a „felsőtáblán” helyet foglaló országnagyok, illetve minden bizonnyal némi ellenállás után a Rákos-mezőn összegyűlt nemesség is elfogadta a bíboros-érsék és a mellette állók érveit. Ez azonban az Istvánffy Miklós tudósítása nyomán a vitáról az utókorban kialakult nézet. Okleveles adataink ugyanis korántsem támasztják alá ezt az egyoldalú képet. A vitában forrásaink tanúsága szerint inkább egyfajta – kétségkívül az érsek javára billenő – kompromisszum jött létre: kihirdetik a pápai bullát, de részlegesen mozgósítják a nemesi csapatokat és együtt leküldik őket a Temesközbe. Az országgyűlés sem ért még véget ekkor – noha Istvánffy Miklós krónikája szerint a bulla kihirdetése előtti napon zárult le a vita a *királyi tanácsban* –, hanem folytatta ülését annak érdekében, hogy megteremtse a keresztet háború sikeres levezénylésének hátterét. Ennek három feltétele volt: egy jó haditer, katonák és sok pénz.²²

III. Az út Nagylakig

A keresztet bulla kihirdetése körül zajló vitában hozott döntés, ti. annak elfogadását csak akkor tudjuk megérteni, ha feltételezzük, hogy azzal együtt kidolgozták török elleni háború haditerét. Ennek megléte egyúttal indokolná azt is, hogy miért vált elfogadhatóvá a bulla kihirdetése az azt ellenző tábor részére is. Annak idején már Barta Gábor is feltételezte, hogy a királyi tanácsban döntés születhetett a haditeréről: szerinte Beriszló Péter bán Szlavónia felől (erre utal a király május 24-i levele), Szapolyai János Erdélyből (erre utal, hogy májusban betört „Bolgárföldre”), míg Batori István temesi ispán a királyi familiárisok osztagával megerősítve közepén, az Alsó részek felől (erre utal, hogy a királytól „vezéri zászlót” kapott) indít támadást.²³ Ennek célja pedig „a rendes katonaság és a keresztet had közösen végrehajtandó hadművelete lett volna az al-dunai határszakaszon.”²⁴ Ismert adataink Barta Gábor hipotézisét megerősítik, noha azt néhány helyen tovább pontosíthatjuk, illetve helyesbíthetjük. A keresztet hadjárát kihirdetése, 1514. április 9-e után értelemszerűen valakit ki kellett nevezni az összeseregltő, s a keresztet felvarró emberek élére. A későbbi események szempontjából is fontos kérdés, hogy a budai udvar kit állított a formálódó had élére, illetve Dózsa György mikor és hogyan nyerte el a sereg vezetését. A kérdés tisztázását nagyrészt Barta Gábornak köszönhetjük, aki az okleveles és krónikás források bevonásával elvégzett vizsgálata során a következő megállapításokra jutott: 1) Székely György kinevezését a Pest alatt táborozó keresztetek élére semmi sem bizonyítja; 2) létezett egy „ismeretlen pesti keresztet parancsnok”, akit talán Menyhértnek hívtak; 3) Dózsa Györgyöt „a marosmenti fordulattal kapcsolatban említik először” a keresztetek vezetőjeként.²⁵

²² C. TÓTH N.: Az 1514. márciusi országgyűlés.

²³ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 68. – A Batori a „vezéri zászlót” azonban nem ekkor, hanem temesi ispáni kinevezésekor kapta („phan den guldenen, den ym koniglich maiestat zu der hauptmannschafft der vntern tail diß landts hoth gebenn” – Mon. rust. 48. sz. [94.]).

²⁴ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 73–74.

²⁵ BARTA G.: Georgius Zekel 70.

Bárki is volt azonban a Pest alatti tábor parancsnoka, a korábban leírtakból, illetve a feltételezett haditerv lényegéből egyenesen következett az,²⁶ hogy Menyhértnek (avagy, a korábbi elmélet szerint Dózsa Györgynek) egyetlen egy feladata volt: épségben, nagyobb kilengések nélkül minél hamarabb levezetni a Pest alatt összegyűlt keresztteseket Bátori István temesi ispánhoz az Alsó részekre. Így azok Barta Gábor által kikövetkeztetett május 9/10-i indulása Pestről, továbbá az általuk követett útvonal, amely az ismert állomásokat tekintve nagyjából Temesvárra vezet, még könnyebben magyarázható válik. Ha mindezt elfogadjuk, akkor az is érthetővé lesz, hogy miért bízták rá egy zsoldosparancsnokra (avagy egy végvári vitézre) a tömeg vezetését: a keresztteseket minden bizonnyal az Alsó részek kapitánysága területén fekvő végvárak időleges megerősítésére kívánták felhasználni, mivel a „reguláris” katonák Szapolyai János vezetésével ekkor már „Bulgáriában” harcoltak.

A különböző források alapján egyértelmű, hogy a kereszttes seregekbe (kis)nemesek is jelentkeztek, illetve a háború csatáiban az ő részvételük is – mondhatni tömegesen – kimutatható.²⁷ Kérdés ugyanakkor, hogy a nemesség csak a reménybeli búcsú miatt indult el kezdetben a török, majd a helyzet megváltozásával a parasztok, vagy éppen az urak ellen, esetleg más külső tényező hatására döntött így? Az eddigi szakirodalom ezt nem vizsgálta, gyakorlatilag evidensnek tekintette részvételüket a harcokban. Éppen ezért fontosak azok az új adatok, amelyek szerint a március 19-re meghirdetett országgyűlésen arról is határoztak, hogy részlegesen mozgósítják a nemességet, illetve a háborúra adót vetnek ki.²⁸

Visszatérve tehát a Pest alatti táborhoz, a Menyhért parancsnoksága alá helyezett keresztteshad május 9/10-e táján indult el a haditerv szerinti útvonalon. A már kezdetben is kisebb-nagyobb csapatokból, illetve útközben csatlakozó részekből álló sereg kordában tartását minden bizonnyal hajdúk segítették, akiknek jelenlétére több adatunk is van.²⁹ A kereszttesek nagyobb atrocitások nélkül érték el a Tiszát, amelyen a Külső-Szolnok megyei Várkony és Varsány között kelhettek át. Az előbbi hely, ahol az Árpád-kor óta rév működött,³⁰ birtokosa ekkor Bakócz Tamás esztergomi

²⁶ Vö. BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 73., de azzal a különbséggel, hogy ő a célt a szörényi bánsgág területére lokalizálta (Uo. 82.), ami annak fényében, hogy Szapolyai saját, június 3-i levele szerint a felkelés kirobbanásakor már a hazafelé készülődött, nem sok értelme lett volna.

²⁷ Lásd erre az eddigi idézett szakirodalmakat, továbbá Barta Gábor összesítését (BARTA GÁBOR: Az 1514. évi parasztháború résztvevői. Békési Élet 10. [1975] 197–198.), valamint a parasztháború oklevéltárában kiadott okleveleket és a törvény 34–35. cikkelyeit. (Mon. rust. 202. sz. [264.])

²⁸ Ezekre lásd C. Tóth N.: Az 1514. márciusi országgyűlés.

²⁹ SZABÓ ISTVÁN: A hajdúk 1514-ben. Századok 84. (1950) 181–185. (a források ismertetése); BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 78. (Állításukkal azaz, hogy az európai válság miatt lecsökkenő szarvasmarha-export miatt rengeteg hajdú, kóbor marhapásztor lett volna a seregben, Nógrády Árpád sajtó alatt lévő tanulmánya fényében nem tudunk egyetérteni.)

³⁰ WEISZ BOGLÁRKA: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Budapest, 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 423.; LAKATOS BÁLINT: Lázár deák Tabula Hungariae-jának (1528) helyrajza és a középkori úthálózat. In: Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron. Budapest, 2013. 116–117.

érsek volt.³¹ Mindebből óvatosan két következtetést is levonhatunk: a sereg útvonala szándékosan vezetett az érsek birtokán keresztül és így egyfelől megoldást jelentett az élelmiszer utánpótlás biztosítására, illetve az ott lakók segítséget nyújthattak a Tiszán történő átkelésben.³² Másfelől viszont a birtok tisztartója révén az érsek figyelemmel kísérhette a keresztések tevékenységét és azonnal értesülhetett a problémákról. A folyón való átkelés után a sereg folytatta útját és Nagytúr mezővárosa mellett táborozott le. Fennmaradt források alapján egyértelmű, hogy itt történt az első komolyabb incidens a sereg környezetében: állítólag helybéli parasztek összecsaptak bizonyos ottani nemesekkel, akik, ti. a parasztek, közül többeket elfogtak, majd Budára küldtek, ahol kivégezték őket.³³ A következő esemény szintén itt történt: a Túron táborozó sereg egy tagja, Székely György ma már nehezen kideríthető okból megölt egy királyi adószedőt és elvette tőle a nála talált – Szerémi szerint – ötszáz márka (azaz 2000 forint) készpénzt. A sereg következő állomása a mintegy 50 km-re lévő Békés mezőváros volt, ahol ismét jelentős események történtek. Ide érkezett meg Bakócz érsek küldönce azzal a május 15-én kelt paranccsal, hogy hagyják abba a további toborzást. Valószínűleg itt volt az a pont, ahol a keresztések kinevezett vezére, Menyhért és a sereg útjai elváltak egymástól. Ha az adószedő megölése esetleg még nem is okozott különösebb lelkiismereti problémát számára, az érseki parancs megérkezése, illetve a küldönc által adott informális tájékoztatás (ti., hogy a törökkel megkötötték a békét³⁴), valamint Dózsa további kijelentései valószínűleg döntő elhatározásra juttathatták. Ma már ugyan nagyvonalakban is lehetetlen megállapítani, hogy mi történhetett, de a végeredményt ismerjük: a sereget ettől kezdve Dózsa György vezette. Ennek fényében viszont két megoldás jöhet szóba Menyhért eltűnése okán: mivel ő maga a kinevezésében foglaltak és zsoldoskapitányi mivoltából következően a lázadás útjára lépett keresztéseket tovább nem vezethette, ezért – mivel próbálkozásai sikertelenek voltak – ott hagyta őket. A másik lehetőség, hogy a fellázadt keresztések közül valaki megölte őt. Bárhogyan is történt, egy biztos, a keresztések Dózsa György vezérlete alatt folytatták útjukat. Felmerül a kérdés, hogy a keresztések miért követték Dózsát, miért vettek részt a nemesség elleni harcokban. Ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott az, hogy a keresztesháború lefújásával a résztvevők számára elmaradt a pápai bullában kilátásba helyezett teljes bűnbocsánat lehetősége. Sőt, a továbbra is fegyverben maradókra kiátkozás várt.³⁵ Barta Gábor rekonstrukciójában annak idején úgy vélte, hogy Dózsa színrelépésével (ő Menyhért eltűnésével nem számolt) megváltozott a központilag elhatározott haditerv is: a keresztések ezért és ekkor fordultak el Gyula mezővárosánál délnyugati irányba. E tervmodosítással azonban komoly problémák vannak, aminek megokolására viszont át kell térnünk az úri hadak, elsősorban Bátor István temesi ispán mozgására.

³¹ Mon. rust. 261. sz. (365.); HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSALVI TAMÁS – C. TÓTH NÖRBERT: Németi Pál budai kanonok, majd bozói prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Debrecen–Budapest, 2014. 99. (1. sz.)

³² Vö. BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 74.

³³ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 75.

³⁴ A török követ május 12-én már Szászföld közelében járt! (C. TÓTH N.: Az 1514. márciusi országgyűlés.)

³⁵ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 91–92.

Habár az apátfalvi és nagylaki csatáknak minden eddigi munka bő teret szentelt, azt azonban nem vizsgálta egyik sem, hogy miért éppen a Maros menti Apátfalvánál, illetve Nagylaknál csaptak össze az ellenfelek. Barta Gábor véleménye szerint Dózsa útvonala kezdetben a Szapolyaihoz, a szörényi bántság területére irányult, majd a „robbanás” után Gyulánál „hirtelen irányváltással” Csanád felé vonult tovább.³⁶ Ezzel azonban komoly, elsősorban időrendi problémák vannak. Az eddig feltételezett haditerv szerint tehát a seregnek a Szörényi bántság területére kellett vonulnia, és ezzel együtt Szapolyai Jánoshoz csatlakoznia. Ez ellen egy, de annál nyomósabb érvünk van: mire a keresztések átkeltek a Tiszán, az erdélyi vajda már régen elindította hadjáratát, mire elérték a Maros folyót, már régen a török uralta területen járt, így a Menyhért, majd Dózsa vezette seregnek esélye sem lett volna csatlakozásra. Viszont ha nem erőltetjük a keresztés sereggel végrehajtandó támadó hadjárat ideáját, hanem – felszereltségükből és létszámukból adódóan – egyszerűen segélyhadnak nevezzük őket, akkor a vonulásuk alapján egyetlen kézenfekvő uticél bontakozik ki: ez nem más, mint Temesvár. Az ok, amint arra fentebb már utaltam, az Alsó részek kapitánysága alá tartozó várak védelmének megerősítése lehetett. Mindezt alább részletezendő további megfontolások is támogatják. Ugyanakkor arra már nehezebben tudunk választ adni, hogy miért nem folytatták³⁷ – már amennyiben valóban érintették – Gyulától egyenesen délnek útjukat, hiszen a legrövidebb út Simánd érintésével Arad városánál átkelve a Maroson vezetett Temesvárra.³⁸ Amennyiben viszont Szerémi közlésével ellentétben a keresztések nem jutottak el ekkor Gyula városáig, egyszerűbben magyarázhatóvá válik az apátfalvi átkelés. A Maros folyón történő átkelés helye ráadásul – véleményem szerint – kulcsfontosságú az események megértésében. Az Alsó részek parancsnoka, Batori István május 3-án még biztosan Budán tartózkodott, így a szolgálati helyére történő visszaindulása nem sokkal előzhetette meg a keresztések elindulásának időpontját (máj. 9/10.). A kapitány Temesvárra érkezése után az eredeti haditerv értelmében kezdetet hozza a keresztések fogadásához szükséges intézkedések végrehajtásához. Hogy mikor lépte át a temesi vár kapuját, valószínűleg már sohasem fog kiderülni, de annyit talán sejthetünk, hogy túl sok ideje nem maradhatott az előkészületekre. Ugyanakkor komolyan felmerül az a kérdés, hogy miről tudhatott Batori Temesváron? Mikor értesült a toborzást beszüntető parancsról és mikor a feloszlást elrendelőről, illetve a keresztéseregben történt eseményekről. Abban biztosak lehetünk, hogy a sereg vonulása során elkövetett kilengésekről tudott, annál is inkább, mivel ha feltételezésünk a haditervről helyes, akkor a csapatok vezetője, Menyhért az ő beosztottja volt. Mindezeket túl természetesen megkaphatta leveleket Budáról is, így a toborzás leállításáról szóló parancslevél valószínűleg Batorihoz is akkortájt (máj. 18.) juthatott el, amikor a keresztésekhez.³⁹ Ugyanakkor

³⁶ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: *Parasztháború* 82.

³⁷ Szerémi György szerint a keresztések azért mentek Apátfalva felé, mert hallották, hogy az urak a folyó túloldalán táboroznak. (Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Budapest. 1961. (Monumenta Hungarica V.) [a továbbiakban: SZERÉMI] 64.)

³⁸ VÖ. KUBINYI ANDRÁS: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) térképmelléklet (Kratochwill Mátyás munkája).

³⁹ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: *Parasztháború* 76.

kérdéses, hogy értesült-e a vezérváltásról és Dózsa „királlyá kikiáltásáról”. A későbbi eseményekből azonban úgy tűnik, hogy bármi is történt Békés mezővárosában, a sereg útvonala alapvetően nem változott meg. Ennek bizonyítására nyomós érveim vannak: a „robbanás” híre, ha már 18-án bekövetkezett, és erről az értesítés egyáltalán eljutott Bátorhoz, akkor is leghamarabb két nap múlva futhatott be Temesvárra (a futárnak ugyanis 150 kilométert kellett megtennie). A főkapitány tehát legkorábban május 20-án este vagy 21-én reggel tudott intézkedni, kérdés persze, hogy mit tehetett. Két dolgot azonban ne felejtünk: az apátfalvi csata május 23-án, a nagylaki pedig 24-én volt; Temesvártól Apátfalva 70 km, amely távolság megtételéhez egy-két napra biztosan szükség volt (már amennyiben könnyűlovasokkal számolunk).

Mindebből viszont több dolog is következik: 1) Bátorinak pontosan tudnia kellett, hogy a keresztetek hol fogják megkísérelni az átkelést; 2) nagy előkészületek megtételére nem volt ideje (a mozgósításra⁴⁰ és az odaérkezésre ugyanis legalább egy hetet kellene számolnunk, így aligha tudott volna katonáival felvonulni a Maros folyóhoz és győzni Apátfalvánál). Ha ugyanis nem tudta volna, hogy a keresztetek Apátfalvánál (vagy annak közvetlen közelében) fognak átkelni a folyón, akkor egész egyszerűen nem lett volna módja Temesvárról odaérni. (Így egyébként kizárhatjuk azt is, hogy Dózsa színrelépésével megváltozott volna a haditerv.) A temesi ispán célja valószínűleg az lehetett, hogy biztosítsa és ellenőrzött körülményeket teremtsen a Maroson való átkeléshez a keresztetek számára,⁴¹ éppen ezért ennek megfelelő számú „sereggel” érkezett oda. De kérdés, hogy mekkorával?

Az apátfalvi és nagylaki csaták ismertetése során az úri hadak lehetséges létszámáról sohasem esett szó, ámbar az komoly jelentőséggel bír. A szerzők megelégedtek azzal, hogy észrevételezték: a csatákban Csáki Miklós csanádi püspök, Bátori István temesi ispán és a környékbeli birtokosok bandériumai vettek részt.⁴² Hasonlóképpen általánosságban szóltak a keresztetek létszámáról is, egyben azonban mindegyik megegyezik, a létszámot 30 ezer ember környékére teszik és kritika nélkül átveszik a különböző híradásokban található adatokat: szerintük április 25-én 300, május 8-án már 15 ezer, a fősereg elindul, de 3/5 ezer főt Rákoson hagy, Gyula alatt 30 ezer fő, Nagylaknál Dózsa serege „több tízezer fős”, május végén pedig összeségében 40 ezer, illetve 50 ezer fő áll fegyverben.⁴³ Mai ismereteink szerint e hipotetikus sereglétszámokhoz nem sok hozzáfűzni valónk van: a tízezernél nagyobb adatok mindegyiket nyugodtan a fantázia világába utalhatjuk.

A fentebb leírtak után, talán némileg meglepő módon azt mondhatom, hogy rendelkezünk olyan forrással, amely mértéktartó és legfőképpen hihető adatokat közöl a kereszties fősereg nagysága tekintetében. E munka nem más, mint a mindenki által oly sokszor idézett Szerémi György műve. Noha, mint láttuk, a királyi káplán leírását a kereszties sereg útvonalára, csatáira, továbbá Dózsa György tevékenységére és ki-

⁴⁰ A korábban mozgósított nemesek Szapolyai Jánossal ekkor már Bulgáriában voltak.

⁴¹ Barta Gábor ismeretterjesztő munkájában a korábbiakkal szemben már arról írt, hogy Bátori István a temesi bandériumokkal azért ment Csanádra, hogy ellenőrizze a keresztiesek átkelését a folyón. (BARTA G.: *Keresztiesek népe* 60.)

⁴² Az események leírását lásd BARTA G. – FEKETE NAGY A.: *Parasztháború* 82–85.

⁴³ BARTA G. – FEKETE NAGY A.: *Parasztháború* 63., 78., 82., 84., 115.; SZÜCS J.: *Ferences obszervancia* 214., 238.

végzésére hiteles forrásnak tartják, a sereg nagyságára, illetve táborhelyről táborhelyre növekvő létszámára vonatkozó számsorait senki sem szokta figyelembe venni. A megfogalmazásom azonban így nem egészen pontos. Szerémnél kétféle hagyomány keveredik egymással: egy valóságtól elrugaszkodott, amelyet mindenki felhasznált és egy mértéktartó, amelyet senki nem vett figyelembe.⁴⁴ Lássuk hát ez utóbbit (lásd a táblázatot)!

1. táblázat A kereszties főszereg létszámára vonatkozó adatok

HELYSÉG NEVE	„MÉRTÉKTARTÓ VÁLTOZAT”		ÖSSZESEN	„FANTÁZIA” VÁLTOZAT
	a csatlakozók száma	a sereg létszáma		
Buda, Szt. György tér		300 lovas	300 lovas	–
Szentfalva		600 lovas	600 lovas	–
Tiszavarsány	300 lovas és 300 gyalogos		900 lovas és 300 gyalogos	–
Nagytúr	800 ember (lovas?)		1700 lovas és 300 gyalogos	
Ege, seregszemle		2000 lovas és 3000 gyalogos	2000 lovas és 3000 gyalogos	
Békés	2000 ember (lovas?), Lőrinc pap; 300 gyalogos, Balogh István		4000 lovas és 3300 gyalogos, azaz 7300 ember	20 000 ember
Gyula, seregszemle				33 000 ember
Apátfalva	[2000 ember Balogh István vezetésével a révhez megy]			
Nagylak				[12 000 ember Dózsa György vezetésével]

A Szerémi Györgynél található adatok, még ha azokat nem is fogadjuk el megkérdőjelezhetetlen igazságként, néhány következtetés levonására feljogosítanak bennünket: a kereszties főszereg feltételezett 7300 fős létszáma nagyságrendileg sokkal közelebb áll a kor megszokott méretű – európai – seregeihez, mint a szakirodalomban eddig forgó számok (30–50 ezer). A sereget – legalábbis kezdetben – nagyrészt lovasok alkották, akik felszereltségük alapján, jóllehet erre vonatkozóan Szerémi nem közöl adatokat, kizárólag könnyűfegyverzetűek lehettek. E lovasok egyrésze, a későbbi forrásainkból következően minden bizonnyal az ún. egytelkes vagy kisenemesség, illetve a gazdag, mezővárosi jobbágyság (polgárság) köréből került ki; a sereg alföldi útja során a lovasok mellé jelentékeny számú gyalogos csatlakozott, ők főleg a ke-

⁴⁴ SZERÉMI 63–64. (Szerémi György a sereg vonulása során vagy a csatlakozók számát, vagy a sereg teljes létszámát adta meg, így ennek megfelelően két oszlopban közlöm adatait; külön oszlopban kapott helyett az általam másik hagyománynak nevezett számsor.)

vésbé tehető jobbágyságot, mondhatni a szegényeket képviselheték a seregben,⁴⁵ s fegyverzetük is ennek megfelelő lehetett. A Menyhért, majd Dózsa György vezette seregnek a nagylaki csatával záruló időszakban „tüzésége”, azaz ágyúí, puskái szinte biztosan nem voltak.

Mindezek után térjünk át az úri sereg nagyságának meghatározására. Látszólag ugyan könnyebb helyzetben vagyunk, mint kereszteshad létszámának megállapításakor, mivel a krónikások konkrét adatokkal szolgáltak e téren. Szerémi szerint „a magyar mágnás urak ... nagy sereget gyűjtöttek. Báthori István Temesvárról meg Csáky Miklós csanádi püspök s a nemesek mindegyik alispánja felkelt a keresztetek ellen.”⁴⁶ A királyi káplán tudósításával szemben ugyanakkor két közelkorú elbeszélő adata egészen mást mond. Taurinus szerint Bátori és Csáki „kis had” élén vonultak a parasztok ellen, illetve egy másik helyen pedig így ír: Bátori István „mert kicsi, jól küzdő csapatát izmos katonákból / és hadakozni tudó, ügyes ifjakkól toborozta.”⁴⁷ Az erdélyi kanonok értesülését támogatják a másik szerző, Ludovicus Tubero által írtak is, aki szerint „Báthori kevés csapattal a Tisza mentén, Nagylak faluban tartózkodott.”⁴⁸ Kezdjük azonban számolásunkat a királyi káplán leírása alapján! Az elbeszélése szerint Bátori István és Csáki Miklós is egy-egy bandériummal volt jelen, továbbá „a nemesek mindegyik alispánja felkelt”, ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy az Alsó részek főkapitánysága alá tartozó megyék hadba küldték csapataikat. E ponton lehetőség nyílik arra, hogy más adataink, elsősorban az 1432/1433. évi hadügyi tervezet és kiegészítése,⁴⁹ továbbá az 1498. évi törvény 20-21. cikkelyei,⁵⁰ harmadsorban pedig az 1522. évi adójegyzék alapján elvi számítást végezzünk az úri sereg nagyságáról.⁵¹ Végül harmadrészt figyelembe vettem a Kubinyi András által feldolgozott különféle számadásokat is, amelyekből az 1511. és 1513/1514. évekre megismerhetjük a délvidéken ténylegesen fegyverben tartott katonák számát, illetve azonbelül is az Alsó részek végváraiban szolgálatot teljesítőket.⁵²

⁴⁵ Vö. BARTA G.: A parasztháború résztvevői 194–195., 197–199.

⁴⁶ SZERÉMI 64. – A parasztháborúról szóló munkában Szerémi tudósítását vették át minden kétély nélkül, vö. BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 83.

⁴⁷ Stephanus Taurinus: *Stauromachia*, avagy a keresztetek paraszti háborúja. Ford. Muraközy Gyula. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Vál., szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1982. (Magyar remekírók.) 252.

⁴⁸ TUBERO 274.

⁴⁹ *Decreta Regni Hungariae 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.) 419., 427–428.

⁵⁰ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar törvénytár. I. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal ellátta Márkus Dezső. (a továbbiakban: CJH) 606–607.

⁵¹ Ez utóbbinál a következő metodust alkalmaztam: Verbőci István országos kincstartónak a 75 dénáros adóról szóló elszámolásában (Politikortörténeti források Bátori István első helytartóságához [1522–1523]. Közzéteszi C. Tóth Norbert. Budapest, 2010. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.] 241–242.) szereplő összegekből kiszámoltam a portaszámokat, majd ebből az 1498. évi törvény 16. cikkelye – Keve és Krassó megyék már nem szerepelnek. (CJH I. 604–605.) – alapján kiszámoltam a megye által 1514-ben feltételelesen felállítandó megyei csapat nagyságát. Tudnunk kell, hogy 1522-ben a banderiatús uraknak is be kellett fizetniük az adó egységként őket illető felét.

⁵² KUBINYI ANDRÁS: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. In: *Nándorfehérvártól Mohácsig* i. m. 124. (Ebben a királyi bandérium Temesváron állomásozó katonái is benne vannak.)

Az „úri” sereg *elvi* létszámának kiszámításához a biztonság kedvéért minden adat esetében a magasabb számot vettem figyelembe, ezek alapján a következő számsort kaptam: a csanádi püspök 100 lovas (1498), temesi ispán 655 (1513/1514), a hét megye 1400 lovas és a helyben lakó Jaksicsok kb. 50 lovas katonával, azaz összesen 2205-en vonulhattak fel *elvben* az apátfalvi–nagylaki csatába. A valóságban azonban ennél sokkal kevesebb katona állt Bátori rendelkezésére: a 2205 fő azt jelentette volna ugyanis, hogy Temesvár várában egyetlen katona sem maradt, illetve az Alsó részek megyéiben a haderő újabb mozgósítását sikerült volna két nap alatt úgy végrehajtani, hogy legkésőbb május 23-ra mindenki Csanád mezővárosa mellett táborozott. Ráadásul, mint tudjuk Szapolyai János éppen ekkoriban tört be a Szörénységen át a Török Birodalomba, és a hadjáratára – mivel az erdélyi katonaságot nem vihette – a saját maga által felfogadott katonákon kívül Bátori István embereinek egy részét, illetve a környező birtokosok nagy részét vitte magával.⁵³ Ez utóbbi megmagyarázza azt a tényt is, hogy a keresztések miért tudtak olyan sok helyet elfoglalni a Temesközben és nem mellesleg érthetővé teszi a keresztéseknek szánt szerepet is: töltsék be a Szapolyai János vajda bulgáriai akciójával a Temesközben kialakult katonai (utánpótlási) űrt. Mindez összességében azt jelenti, hogy az „úri” sereg pár száz főnél nem számlálhatott több katonát.

IV. Az apátfalvi–nagylaki csata

A békési táborból kiváló – talán elővédként – haladó Balogh István vezette seregrész április 23-án érkezett meg az apátfalvi révhez és azonnal megkezdték az átkelést a Maros folyón, amelynek túlsó partján – a Csanád városa felőli oldalon – táboroztak le. Tehették ezt valószínűleg azért, mert Bátori István katonái még nem tartózkodtak a folyónál.⁵⁴ Ráadásul mire a temesi ispán és a csanádi püspök csapata odaért a révhez, a keresztések valamifajta megerősített állást is kiépítettek. Bátori megérkezése után minden bizonnyal először tárgyalni kezdett a keresztések vezetőjével és az érseki megkirályi parancsnak megfelelően felszólíthatta őket a hazatérésre. Ennek sikertelensége után indíthatta meg támadását, amely azonban létszámukból adódóan, illetve a keresztések megerősített táborának köszönhetően csak harmadik kísérletre járt sikerrel.⁵⁵ Mégha a harc pontos időtartamot nem is tudjuk, a küzdelem meglehetősen véres lehetett, de végül a kicsiny, ám képzetesebb katonákból álló Bátori István vezette csapat kivetette állásaiból a keresztéseket, elfoglalta táborukat, majd átkelt a Maroson, hogy ott folytassa a keresztések üldözését. A vezetőjüknek, Balogh Istvánnak azonban sikerült elhagynia csatát és eljutnia a Dózsa György vezette sereghez. Az elővéd szétszórásának hírére Dózsa nem várt irányból, észak-nyugat felől érkezve támadt rá az ispán és a püspök által vezetett, az üldözéssel valószínűleg ekkora már felhagyó, de

⁵³ Lásd erre Neumann Tibor tanulmányát a jelen kötetben!

⁵⁴ Vö. Szerémi György leírásával: „Balogh István elfoglalta az apáti révet a Maros folyónál. Ezután (kiemelés tőlem – C.T.N.) István ispán és a püspök Balogh Istvánra támadt”. – SZERÉMI 64.

⁵⁵ Vö. Szerémi György leírásával: „Ezután István ispán és a püspök Balogh Istvánra támadt, de ezek helytálltak. Kétszer intéztek támadást ellenük, s nagy viadalt vívtak egymás közt; több mint egy óráig nem bírták a keresztésektől elfoglalni a tábor; csak nagy nehezen vették el tőlük.” – SZERÉMI 64.

még mindig a Maros jobb oldalán tartózkodó csapatra. A jelentős számbeli fölényben lévő keresztésekkel szemben a katonák nem kísérelték meg sem az ellentámadást, sem pedig a folyón való átkelést, hanem az egyetlen szóhajóhető megoldás mellett döntöttek: gyors vágásban az alig 11 km-re fekvő Nagylak mezővárosba mentek, mivel a Jaksicsok ott álló udvarháza⁵⁶ ideig-óráig némi védelmet nyújthatott számukra. Bátori döntése, különösen annak fényében, hogy a keresztéseknek a kézi fegyvereken túl nemigen volt semmilyen ostromra alkalmas szerkezete (pl. ágyúja), mindenképpen indokolható, hiszen így az „időt nyer – életet nyer” elv alkalmazásával lehetőséget biztosított kis csapatának a felkészülésre. Ezen eseményekkel párhuzamosan egy futárt Temesvárra szalajthattott figyelmeztetve a veszélyre az ott lévőket.

Természetesen azt ma már nem tudjuk megmondani, hogy a Bátori István (és a Csáki Miklós) vezette katonáknak mennyi ideje maradt a védekezésre felkészülni, de talán nem járunk messze a valóságtól, ha azt gondoljuk, hogy kevés. Az üldözők és üldözöttek közel egyszerre érkezhettek meg Nagylakra, és ha az elején Dózsa seregének még csak kis – a legvakmerőbb – része volt jelen, hamarosan azonban megérkezhetett a derékhad is bekerítve a települést. Az erőviszonyok finoman szólva is a keresztéseknek kedveztek: a több ezer főnyi haddal szemben egy-két száz – a délután óta folyó küzdelemtől fáradt – katona (és lova) nézett farkasszemet. Innentől kezdve a harc kimenetelének lehetséges végeredménye meglehetősen leegyszerűsödött: a kelepcebe, azaz a nagylaki udvarház/kastély palánkkal körülzárt udvarába szorult temesi ispánnak a lehető legkisebb veszteséggel ki kellett törnie katonáival, hiszen az erőviszonyok olymértékben a keresztéseknek kedveztek, hogy azoknak huzamosabban ellenállni nem lehetett. Ráadásul várható volt, hogy a keresztések előbb vagy utóbb rájuk fogják gyújtani a palánkot, így a bentlévőknek nem sok választása maradt, mint kitörni az udvarból. A kitörésre hajnalban kerülhetett sor – a hogyanról, mivel az udvarház és az azt körülvevő palánkról semmit sem tudunk, így azt sem, hogy hány kapuja volt, nincsenek információink – és a fegyverforgatásban jártasabb végvári katonák közül néhánynak Bátori István vezetésével sikerült átvágnia magát a keresztések tömegén és keleti irányba, Solymos vára felé elmenekülnie. (Ahonnan azután néhány nappal később visszatért Temesvárra.)⁵⁷ A másik, valószínűleg a csanádi püspök (embere) által vezetett csapat Bátorival ellenkező irányba, a püspöki székhely felé próbált meg eljutni, mint ma már tudjuk sikertelenül. E csapat fogságba esésében nyilván szerepet játszott, hogy Csáki Miklós püspök korántsem fegyverforgató tudományáról híresült el, de a legfőbb ok azonban nem ez, hanem a keresztések számbeli fölénye lehetett. (Elfogásuk végeredménye mindenki számára közzismert.)⁵⁸ Ezzel az április 23-án kezdődött csata másnap reggel ért véget a keresztések győzelmével. A harcok azonban mindkét félre nézve felemás eredménnyel jártak: a Dózsa vezette sereg – mint a későbbiekből kiderült ez volt az egyetlen csatában – megszerzett győzelme által sikerült az ellenfél több illusztris képviselőjét elfognia (majd kivégeznie).

⁵⁶ A Nagylakon lévő vár legendájára lásd HORVÁTH RICHÁRD: „Legendás” várak nyomában. (Várak a Dózsa parasztháborúban) című sajtó alatt lévő tanulmányát.

⁵⁷ SZERÉMI 66.; Mon. rust. 48. sz. (94.)

⁵⁸ SZERÉMI 66.; Mon. rust. 47. sz. (94.)

A másik, a Bátori vezette csapatok oldaláról nézve a keresztések győzelme katonailag ugyan nem volt számottevő, de annak lélektani hatása – leginkább a budai királyi udvarra – ideig-óráig jelentős volt. A maga a vereség pedig arra sarkallta őket, hogy csak komoly előkészületek után kezdjenek hozzá a Dózsa vezette keresztésekkel való leszámoláshoz.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Apátfalvánál a Bátori vezette katonák minőségi fölénye csekély számuk ellenére még meghozta eredményt, de Nagylaknál a keresztések sokszoros túlereje, illetve az említett harcászati okok miatt esélyük sem lehetett Dózsa több ezres seregével szemben. A tanulmányomban leírtak és az azokból levezetett következtetések alapján az apátfalvi-nagylaki csatáról rajzolt kép nagy mértékben eltér az elsősorban Szerémi nyomán Márki Sándor és Barta Gábor által rekonstruált és a köztudatba mélyen beleívódott eddigi képtől (győzelem délután – ünneplés este – vereség reggel). Mint azonban minden forrásokkal alig meg támogatható, főleg logikai úton levont következtetések révén létrejött rekonstrukció esetében, nekem is hangsúlyoznom kell, hogy újabb források előkerülésével vagy az eddig megismertekből szintén levezethető más következtetések nyomán az általam alkotott kép még biztosan módosítható.

Ezeréves a magyar pénzverés. Interjú a 168–183 oldalon. – Albánia 50 lekes pénzérméje 1988-ból. Készült a Magyar Pénzverőben, kivitelezése nemzetközi díjat nyert.

NEUMANN TIBOR

Szapolyai János és a Dózsa-féle parasztháború*

Szapolyai János erdélyi vajda, a későbbi I. János király (1526–1540) életútjában – sőt közvetett módon még királlyá választásában is – az 1514. évi parasztháború kiemelt szerepet játszott, hiszen ő volt az, aki Dózsa György lázadását leverte és a parasztevészért kivégeztette, amivel az 1514 utáni években az urak és a nemesek megmentőjeként léphetett fel a politikai porondon. A parasztháború leverésének eseménysora régóta jól ismert a témába vágó szakirodalomból. A legrészletesebben Fekete Nagy Antal és Barta Gábor 1973-ban megjelent monográfiája tárgyalta,¹ amely első olvasatra hihetően rekonstruálja Szapolyai tevékenységét, illetve az erdélyi és temesvári történeteket, ráadásul egy-két kivételtől eltekintve ugyanazokra a forrásokra támaszkodik, mint amelyeket a mai történész is felhasználhat.² Amint azonban a kutató elkezdte a kútfőket újra alapos vizsgálat alá venni, számos tartalmi és logikai problémára figyelhet fel. Ezekből szeretnék egy csokorral bemutatni, távolról sem törekedve ezúttal teljességre. Mivel Szapolyai személye és származásából adódó tekintélye jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a felkelést hamar, alig két hónap alatt sikerült felszámolni, így tanulmányom elején szót kell ejtenem e szempontokról is.

Szapolyai János származása és erdélyi vajdasága

A Szapolyai család a ma Horvátországhoz tartozó Pozsega megyéből származott, és addigi ismeretlenségük ellenére Mátyás király uralkodásának elején üstökösként robbantak be a Magyar Királyság politikai vezető rétegébe. János idősebb nagybátyja, Imre alapozta meg a család vagyonát, aki előbb kincstartó, majd dalmát-horvát-szlavón bán és boszniai kormányzó, végül élete végén a Magyar Királyság nádora lett. 1487-ben bekövetkezett halálakor mintegy húsz váruadalommal már az ország második legvagyonosabb főura volt – Mátyás király törvénytelen fia, Corvin János herceg

* A tanulmány elkészítését az OTKA (K 100 749. és K 105 916.) támogatta. – Az alábbi írásnak a Dózsa-féle parasztháborút érintő része egy megjelenés előtt álló nagyobb terjedelmű munkám (Bulgáriától Temesvárig. Szapolyai János vajda és a parasztháború) rövidített változata. Vö. még NEUMANN TIBOR: Dózsa legyőzője. Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526). Székelyföld 18. (2014/11.) 93–107.

¹ BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben. Budapest, 1973.

² A források zömét ld. Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz és Ladislaus Solymosi, atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Mon. Rust.).

mögött. A másik nagybáty, a korán elhunyt Miklós az 1460-as években az erdélyi püspökség emelkedett. János apja a harmadik testvér, István volt, aki elsősorban a hadvezetésben szolgálta Mátyás királyt: az 1470-es években a sziléziai helytartóságot, az 1480-as években az ausztriai főkapitányságot viselte, végül 1492-ben őt is nádorrá választották.³ Az évtized közepén már az ország legvagyonosabb főura, 1494–1495-ben mintegy 11 ezer adózó jobbágyportával rendelkezett szerte az országban, de legnagyobbbrészt mégis a Felvidéken – az ország egyedüli vidéke, ahol a családnak ekkor nem volt birtoka, éppen Erdély volt.⁴ István sosem látott gazdagságából és politikai hatalmából adódóan már 1497-ben azzal vádolták meg az országgyűlésen, hogy fiát királlyá akarja tenni.⁵

A család kiemelkedő társadalmi presztízst nem csak a roppant birtokvagyon, hanem az 1465-ben Mátyás királytól kapott szepesi grófi cím (a középkor folyamán ugyanis ez az újkorban gyakran adományozott titulus még nem terjedt el a hazai arisztokrácia körében),⁶ illetve egy „királyi” házasság is megalapozta. Mátyás királynak köszönhetően 1486-ban Szapolyai István feleségül vehette a Piast-házból származó Hedvig tescheni hercegnőt (†1521).⁷ Hedvig többek között Habsburg Miksa császár másodfokú unokatestvére volt, azaz a házaspár fia, János – ha nem is közeli, de – vér szerinti rokonságban állt az európai uralkodóházakkal.⁸

János valamikor 1490–1491 folyamán született.⁹ Kitűnő nevelést kapott: noha elsősorban katonának szánhatták, az 1510-es évekből fennmaradt két saját kezű levele alapján jól tudott latinul.¹⁰ Apja 1499. évi halála után édesanyja vette át a család irányítását. Köztudott, hogy Hedvig hercegnő szerette volna a fia számára elnyerni II. Ulászló király leányának, Anna hercegnőnek a kezét, ebbéli törekvése azonban nem vezetett eredményre.¹¹ Szapolyai János már 1506-ban az ország egyik főkapitánya lett a németek elleni rövid háború idején:¹² ekkor még bizonyára nem katonai tapasztalatai, hanem származása juttatta a 15–16 éves ifjút a hadvezetés csúcsára. A főkapitányi címet később is többször viselte,¹³ de első igazi tisztségét 1510. november 8-an kapta

³ A család történetére vonatkozó szakirodalmat ld. A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak.) Budapest, 2012 (a továbbiakban: Szapolyai oklt. I.) 7–9., különösen KUBINYI ANDRÁS: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Miskolc, 2004. (Studia Miskolcensisia 5.) 169–194.

⁴ Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 15., 52.

⁵ FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás élete 1442–1521. Budapest, 1889. 68.

⁶ Ld. NEUMANN TIBOR: A Szapolyai család legrégebbi címere. Turul 84. (2011) 124–125.

⁷ Hedvig hercegnő életére lásd STANISLAW A. SROKA: Jadwiga Zapolya. Kraków 2005., valamint VERONIKA KUCHARSKÁ: Ducissa. Život tešinskej kňažnej Hedvigy v časoch Jagelovcov. Bratislava, 2014.

⁸ Lásd pl. azt a mohácsi csata után készült vázlatot, mely kimutatja János és Ferdinánd királyok rokonságát a mázóviai hercegektől való közös leszármazás által. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ungarischen Akten Fasc. 2. Konv. B. 1526. VII–IX.

⁹ Egy Mátyás király halála (1490. április 6.) körül keletkezett követjelentés szerint Szapolyai Istvánnak ekkor még nem volt fia: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. IV. Szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert. Budapest, 1878. 196. – 1492 szeptemberében már biztosan élt János: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 50614.

¹⁰ NEUMANN TIBOR: János király saját kezű levelei. Turul 85. (2012) 110–114.

¹¹ Ld. SROKA, S. A.: Jadwiga i. m. passim.

¹² Szapolyai oklt. I. 283–287.

¹³ C. TÓTH NORBERT: Egy legenda nyomában: Szapolyai János és csesdi Bátor István viszonya 1526 előtt. Századok 146. (2012) 443–463.

meg II. Ulászlótól.¹⁴ Erdély és a székelyek kormányzatáról ekkor mondott le ugyanis az előző vajda, Szentgyörgyi Péter, aki betegsége miatt már nem vállalta az aktív katonai teendőkkel együtt járó tisztséget,¹⁵ amely így jutott az ország messzemenően leggazdagabb fiatal főura kezébe. Az új vajda 1511 márciusának a közepén ünnepi előkészületeket követően, a kezén lévő Debrecenből elindulva vonult be tartományába.¹⁶

Jóllehet Szapolyai János mindössze húszévesen vette át a vajdaságot, a Szapolyai család sosem látott hatalma ellensúlyozta fiatalágát és jelentősen erősítette Erdélyen belüli pozícióját. A fiatal főúr Kolozsváron saját udvart rendezett be, melynek élére külön udvarmestert nevezett ki.¹⁷ Természetesen nem tartózkodott itt állandó jelleggel: a gyakori hadi eseményekből és a tartomány kormányzatából adódóan gyakran kereste fel a Szász- és a Székelyföldet, és csaknem minden évben hosszabb-rövidebb időt töltött a fővárosban (általában az országgyűlések idején), illetve édesanyja trencséni udvarában.¹⁸ Leveleit, mint az uralkodók, egyszerűen keresztnévvel, „János gróf és vajda” (*Iohannes comes et wayvoda*) formában írta alá.¹⁹ Ez a fejedelmi attitűd tovább erősödött 1512 elején, amikor I. Zsigmond lengyel király (1506–1548) feleségül vette húgát, Szapolyai Borbálát (†1515), amivel a vajda sógorságba került Zsigmond bátyjával, II. Ulászló magyar királlyal (1490–1516) is.²⁰ Az esküvőre a vajda erdélyieket is meghívott, a szászok követeit legalábbis bizonyosan.²¹ Mindebből adódóan talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy kevés olyan esetet ismerünk, amikor Erdélyben valami nem a vajda akaratának megfelelően történt: a korszak székely megmozdulásai csak közvetve az ő kormányzata ellen szerveződtek, elsősorban belső társadalmi konfliktusok álltak a háttérükben.²² Ennek ellenére természetesen előfordult, hogy a rendek saját jogaik védelmében tárgyalásokat folytattak egymással a vajda ellen.²³ A család rendkívül erős pozíciója és a vajda kimagasló tekintélye bizonyosan jelentős hatást gyakorolt arra, hogy Dózsa felkelését oly gyorsan és olajozottan sikerült levernie.

A bolgár hadjárat és az erdélyi hadiállapot

Az 1514. évi tavaszi országgyűlésen, amelyen kihirdették a kereszteshadjáratot elrendelő pápai bullát, Szapolyai János vajda nem vett részt, de familiárisai útján bizonyosan hallatta hangját a döntések meghozatala során.²⁴ Mivel az ország a szultáni sereg felvo-

¹⁴ JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: Uő: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 84.

¹⁵ LAKATOS BÁLINT: Haag, Mrakes, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok közleményei 17. Tata, 2011. 234.

¹⁶ Szapolyai oklt. I. 318.

¹⁷ Pl. 1515-ben és 1516-ban Tornaljai János volt az udvarmestere: DL 74355., Szapolyai oklt. I. 385.

¹⁸ Itineráriumának közlésétől itt eltekintek, nagy vonalakban ugyanakkor levelezésének kelethelei kirajzolják a fenti tendenciát: Szapolyai oklt. I. passim.

¹⁹ NEUMANN T.: János király i. m. 114.

²⁰ SROKA, S. A.: Jadviga i. m. passim.

²¹ Szapolyai oklt. I. 328.

²² JAKÓ ZSIGMOND: A székely társadalom útja a XV–XVI. században. In: Uő: Társadalom, egyház i. m. 42.

²³ Ld. például az 1524. novemberi, erdélyi nemesek és székelyek által tartott találkozót: Székely oklevéltár III. kötet. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1890. 237.

²⁴ Erre részletesen ld. C. Tóth Norbert e kötetben megjelenő írását.

mulásától és támadásától tartott, Erdélyben is megindult a hadi készülődés. A vajda március 24-én, a Torda megyei Görgényben kelt levelében arról olvashatunk, hogy Tomori Pál királyi adószedő Erdélyben már a hadiadó behajtásán fáradozott,²⁵ ami arra utal, hogy miközben Pest környékén gyülekeztek a keresztések, április folyamán Szapolyai is toborzásba foghatott. Nem tudjuk sajnos, pontosan milyen feladatot kapott a budai haditanács alkalmával. Miután azonban májusban kiderült, hogy a szultán nem Magyarország ellen, hanem Ázsiába vezet hadjáratot, illetve a királynak és tanácsának sikerült megállapodnia az újabb török-magyar békéről, a keresztés hadjáratot felfüggesztették, ami miatt bizonyosan Szapolyainak is változtatnia kellett a tervén. Nyilván nem akarta szélnek eresztenei az addig összegyűlt hadakat, hanem úgy döntött, hogy a korábbi évek gyakorlatának megfelelően rövid hadjáratot, tulajdonképpen portyát indít a bulgáriai oszmán területek felé. A vajda május 12-én Szászsebesen időzött, ezt követően indulhatott meg a határ felé. Június 3-án érkezett vissza Karánsebesbe a bolgár hadjáratból,²⁶ ami így alig két-három hétig tartott csupán. Egy korántsem elfogulatlan forrásunk szerint a hadjárat sikeres volt, a vajda zsákmánnyal megrakottan tért vissza,²⁷ de lényegében semmilyen részletet nem ismerünk a történéseket illetően. A nem túl jelentős hadjáratnak a parasztháború szemszögéből mégis rendkívüli szerepe volt.

Nem ismerjük a bolgár expedíció résztvevőit Szapolyain és Tomori Pálon kívül, azt viszont tudjuk, hogy erdélyi katonák – értve ezalatt az erdélyi nemzetek által kiállított és fizetett hadakat – nem vettek benne részt.²⁸ Tomori személyéből halványan körvonalazódik a sereg összetétele: ő ugyanis ekkoriban a zászlósúr Bornemissza János fogarasi várnagya volt,²⁹ és nyilván ura bandériumának élén állt. Ugyancsak az országhatáron kívül is bevethető főpapi és főúri bandériumok részvételére utal mindaz, amit az 1514 előtti és utáni évek hasonló hadjáratairól tudunk. 1512-ben például a szintén zászlósúr (*decemvir*) Haraszi Ferenc aradi ispán és vele húsz nemes familiárisa vonult Szapolyaival külföldre.³⁰ Magától értetődően e vállalkozásokhoz csatlakoztak a déli határvédelem tisztségviselői is katonáikkal. A zsarnói kudarcral végződő 1515. évi hadjáratban például Szapolyai mellett részt vett Bátori István temesi ispán, az Alsó Rézsek főkapitánya is, akár csak Enyingi Török Imre nándorfehérvári kapitány és Paksi Mihály zászlósúr (*decemvir*) is.³¹

Ha sejtéseim helyesek, akkor a bolgár hadjárat magyarázatul szolgál arra, Dózsa seregei az apátfalvi-nagylaki csata után miért tudták oly gyorsan, komolyabb összecsapások nélkül megszállni a Maros-mentét: azért, mert Szapolyai hadjárata miatt a térség katonailag teljesen kiürült, azaz a paraszthadaknak semmilyen ellenállásra nem kellett számítaniuk. Mindez egy csapásra megváltozott június 3. után, amikor Szapolyai visszatért Karánsebesbe. Ekkor kelt leveléből egyértelmű, hogy nem a rossz hírek miatt hagyta el Bulgáriát, hanem befejezve hadjáratát már eleve hazafelé tartott,

²⁵ Szapolyai oklt. I. 343–344.

²⁶ Szapolyai oklt. I. 344–345.

²⁷ A vajda anyjának, Hedvig hercegnőnek 1514. júl. 30-i levele lányának, Szapolyai Borbála lengyel királynénak: V. KUCHARSKÁ: Ducissa i. m. 104–105.

²⁸ Mon. Rust. 103.

²⁹ Ld. pl. Mon. Rust. 136., MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 246085.

³⁰ DL 59994.

³¹ Az expedíció forrásaira és idejére ld. C. TÓTH N.: Egy legenda i. m. 452. (60. jegyzet).

amikor értesült – bizonyára Bátor István temesi ispán küldönceitől – Dózsa György seregeinek május 24-i nagylaki győzelméről, illetve a csanádi püspök és több előkelő nemes kivégzéséről, ami végérvényesen lázadásba fordította a keresztes hadjáratot.³² Szapolyai Karánsebesről vélhetően hazaküldte Bátor nála lévő katonáit, akikkel a temesi ispán megerősíthette Temesvárt.³³ Miután az erdélyi rendeket felszólította, hogy június 18-án jelenjenek meg Medgyesen, ahol tartománygyűlést kíván tartani,³⁴ az expedíciós sereg többi részével elindult Erdély felé. A Hunyad megyei Vaskapu-szoroson keresztül június 8-án vagy 9-én érkezett meg a Maros völgyét őrző Dévába.

Itt érte utol a hír, hogy a Dévától mintegy 120 km-re fekvő Lippa várát Dózsa hadai június 6-án elfoglalták. Legkésőbb ekkorra Szapolyai elhatározta, hogy nem csak Erdélyt fogja védelmezni, hanem támadást indít a felkelők ellen. Június 9-én Déváról – elhalasztva a tartománygyűlést, mondván, hogy az egyeztetéssel elvesztegetett idő veszélybe sodorja az országot – általános mozgósítást hirdetett a tartományában: az erdélyi nemzeteknek Enyedre kellett küldeniük hadaikat a korábban megadott június 18-i időpontra. Összehasonlítva Turóci Miklós alvajda két nappal korábban, Déván kelt levelének értesüléseivel,³⁵ bizonyosnak tűnik, hogy a vajda a mozgósítást elrendelő leveleiben³⁶ eltúlozta az Erdélyt a Maros völgye felől fenyegető veszélyt, annak érdekében, hogy a rendeket, akiknek haderejével kizárólag Erdély védelmében rendelkezhetett, így ösztönözze gyorsabb készülődésre. A vajda expedíciós serege zömét minden bizonnyal Déva mellett hagyta és maga is Enyedre ment.³⁷

Szapolyai legfőbb célja mindvégig az volt, hogy Erdélyt elzárja az anyaországi felkeléstől. Amíg Déva környékén hagyott seregei a Vaskaput és a Maros völgyet ellenőrizték, addig más seregtettek a legfontosabb hadiúton fekvő Enyed környékén – például Várdai Ferenc erdélyi püspök még július 2. és 12. között is a közeli Muzsnaházán táborozott³⁸ – gyülekeztek, Erdély mintegy középpontjában várakozva a fejleményekre és a vajda parancsaira. Csak gyaníthatjuk, hogy a Kolozsváron tartózkodó Barlabási Lénárt alvajda lehetett az, aki egyfelől több bihari és közép-szolnoki főúrral együttműködve a Várad és Kolozsvár közötti utakat, a Királyhágót, illetve a Meszesi kaput ellenőrizte, másfelől Észak-Erdély védelméért volt felelős.³⁹ Utóbbi feladatban, továbbá a Szatmár megyei Nagybánya felől Dés felé tartó utak felügyeletében vélhetően Beszterce város volt a legnagyobb segítsége.⁴⁰

Az utak lezárásán kívül a vajda arra is különös figyelmet fordított, hogy Erdélyen belül ne szerveződjön felkelés a helyiek részvételével, és ha ez mégis megtörtént, azonnali és kegyetlen intézkedéseket kért. Meghagyta a megyék ispánjainak, hogy helyetteseik

³² Vö. FEKETE NAGY A. – BARTA G.: *Parasztháború* i. m. 133–134.

³³ Mindez feltételezés, de magyarázatul szolgál arra, Bátor miéért ment kevés katonával Apátfalvához.

³⁴ Szapolyai oklt. I. 345.

³⁵ Mon. Rust. 103–104.

³⁶ Szapolyai oklt. I. 345–347.

³⁷ Sajnos semmilyen támponttal nem rendelkezünk arról, hogy milyen és mekkora sereggel ment Szapolyai Bulgáriába. A vonatkozó szakirodalom nem számol az expedíció katonáival, pedig logikus gondolat, hogy a vajda a vészhelyzetben nem eresztette szélnek seregét. Ez magyarázatul szolgálhat arra is, hogy a vajda egy jún. 29-i oklevelében (Szapolyai oklt. I. 353.) Szászvároson túl (azaz Déva előtt) táborozó hadairól ír, miközben még júl. 12-én egy erdélyi sereg – az erdélyi püspökkel – Enyed mellett tartózkodott (DL 82403., Mon. Rust. 156.).

³⁸ DL 82403., Mon. Rust. 156.

³⁹ Barlabási jún. 29-én Kolozsvárról intézkedett Görgény védelméről (Mon. Rust. 135.), miközben a vajda már Szászsebesen járt, hogy csatlakozzon csapataihoz (Szapolyai oklt. I. 353.).

⁴⁰ Szapolyai oklt. I. 350–351.

nap mint nap járják a vidéket, és azonnal ejtsék fogságba a felbujtókat, és akár halállal is büntessék őket.⁴¹ Beszterce várost pedig hamarosan felhatalmazta, hogy az esetlegesen elfogott felkelőket lefejezzék, megnyúzzák, karóba húzzák és a legszörnyűbb kínzásokkal megöljék.⁴² A szigorú utasítások hatására Dél-Erdélyben,⁴³ illetve Székely- és Szászföldön nem is tudunk jelentős megmozdulásról – Észak-Erdélyben ugyan létrejöttek kereszties góccok, de fontos megjegyezni, hogy ezekről mind későbbi, az eseményeket pontos időponthoz nem kötő forrásokból értesülünk, ami azt a feltételezést erősítheti, hogy jelentős lázongás Észak-Erdélyben is csak akkor támadt, amikor júliusban megjelentek Lőrinc pap kereszties seregei. A felkelés illetén földrajzi korlátait az is alátámasztja, hogy mind a három ismert kereszties kapitány – egy Albert nevű, illetve a később említett vicei varga és a désiek élén álló Nagy János – erről a vidékről származott.⁴⁴

A temesvári és a kolozsvári csata

Július 10-re Szapolyai Gyulafehérvár érintésével visszatért Enyedről Dévára, innen indult a Maros völgyében a szorongatott helyzetben lévő Temesvár felmentésére. Öt nappal később itt fogta el – vélhetően komolyabb harc nélkül – az ostromló kereszties had főkapitányát, Dózsa Györgyöt.⁴⁵ A szakirodalom, ismerve a vajda július 10-i dévai és július 15-i temesvári jelenlétét, arra gondolt, hogy Szapolyai seregeivel erőltetett menetben tette meg a mintegy 100 vagy 120 km távolságot a Maros völgyében.⁴⁶ Ezzel a rekonstrukcióval ugyanakkor több gond is van. Egyfelől a távolság valójában 180 km, ha a sereg valóban Lippa közelében fordult Temesvár felé. Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy a felvonulásra a rövidebb, a Temesi-síkságon, azaz a Béga völgyében menő, kb. 155 km-es utat választották. Bármerre is haladtak, egy korabeli hadseregtől napi 20–25 km-es menetteljesítmény is gyorsnak számított.⁴⁷ Következésképpen Szapolyai serege nem indulhatott el július 10-én Déváról. Az elmentmondás feloldására egy lehetőség kínálkozik: a sereg már július elején megkezdte Temesvár felé való vonulását, és a vajda később csatlakozott hozzájuk. Egy kisebb lovascsapattal a távolság már valóban teljesíthető volt 4–5 nap alatt.⁴⁸

A temesvári ütközettel csaknem egy időben zajlott Kolozsvár közelében a parasztháború egyik legvéresebb összecsapása az erdélyiek és a Lőrinc pap vezette keresztiesek között.⁴⁹ A csata előzményeit megismerhetjük egy csonka történeti feljegyzésből, mely

⁴¹ Mon. Rust. 119–120., Szapolyai oklt. I. 346–347.

⁴² Szapolyai oklt. I. 350.

⁴³ Az eddigi szakirodalomban bemutatott dél-erdélyi kereszties aktivitás valamennyi adatáról (Galac, Kecskésvár, Torockó, Gáldtő, Csanád vonatkozásában) kimutatható, hogy vagy az adott forrás félreértésén vagy a helyi nem-esek szándékosan manipulált közlésén alapul. Ennek kifejtésére ezúttal nincs mód, részleteket lásd NEUMANN T.: Bulgáriától Temesvárig i. m.

⁴⁴ Mon. Rust. 119., Szapolyai oklt. I. 358–359., 361–362.

⁴⁵ FEKETE NAGY A. – BARTA G.: Parasztháború i. m. 195–205.

⁴⁶ Uo. 72. (120 km), 194. (100 km).

⁴⁷ B. Szabó János szíves közlése. – A parasztháború monográfiája nagyobb seregek esetében a napi 20 km-es menetteljesítményt tartja reálisnak: FEKETE NAGY A. – BARTA G.: Parasztháború i. m. 72.

⁴⁸ Arra, hogy a sereg megelőzte Szapolyait, az is utal, hogy jún. 29-én a vajda Szászsebesről keltezett levelében említi: seregei Szászvároson túl, tehát bizonyára Déva környékén táboroznak: Szapolyai oklt. I. 353.

⁴⁹ Az események rekonstrukcióját Barta Gábor kísérte meg (BARTA G.: Parasztháború i. m. 188–191.).

szerint Szent Margit napján (július 13.) a keresztések behatoltak Erdélybe és a Kolozsvártól keletre fekvő Szamosfalvánál táboroztak le. Innen a Torda melletti Keresztesmezőig vonultak, majd újra visszatértek Szamosfalvára, ahol utolérték őket a nyomukban haladó nemesi hadak. Az ekkor kezdődő csatában mindkét félnek komoly veszteségei voltak, több mint kétezer (keresztés?) esett el.⁵⁰ Szamosfalva elhelyezkedéséből számomra valószínűnek tűnik az, hogy Lőrinc pap serege a Szilágyság felől tört be Erdélybe, és a Szamos, illetve Kis-Szamos folyását követve közelítették meg Kolozsvárt. Ehhez a hadjárathoz köthető tehát mindazon esemény, amely után az erdélyiek hűtlenséggel vádolták a felvonulási úton fekvő Dést, Kolozsvárt és Tordát, amely városok vezetősége érthető okoknál fogva nem lépett fel nyíltan a keresztésekkel szemben. Valószínűleg erre az időre eshetett a mezősegi keresztés göcök kialakulása vagy megerősödése is.⁵¹

Első pillantásra a vajda Temesvár felé vonulása túl kockázatosnak tűnik a szamosfalvi csata fényében. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az erdélyi püspök még július 12-én is az Enyed melletti táborban tartózkodott,⁵² ami nem jelenthetett mást, mint hogy Szapolyai az Enyednél egyesült erdélyi seregek egy részét otthon hagyta és a tartomány védelmére rendelte, azaz számított Lőrinc pap támadására. Ezt igazolja az is, ha megnézzük, kik álltak a nemesi seregek élén: Barlabási Lénárt erdélyi alvajda, Tornaljai János, aki a vajda udvarmestere volt, illetve két főúr, Bánfi János és Drágyfi János.⁵³ Maga a püspök az ütközetet nem várta meg, hanem megindult a Maros völgyében nyugat felé: július 20-án már az Arad megyei Sződinél táborozott, mintegy 250 km-t téve meg nyolc nap alatt.⁵⁴ Talán ő irányította a csanádi püspökség központjának, Csanádnak a felmentését.⁵⁵ Seregei zömét azonban a szilágysági birtokos Drágyfi János, a sereg egyik vezére mellé rendelte.⁵⁶ A nemesi seregek következképpen Enyed környékéről kiindulva kezdték üldözni a Tordánál felbukkanó keresztéseket.

Válaszra vár, miért tört be Lőrinc pap Erdélybe. E keresztés vezér először Várad környékén tűnt fel, őhöz köthető a püspöki város felperzselése⁵⁷ – arra viszont nincs bizonyíték és valószínűtlen is, hogy a püspöki várat is elfoglalta volna. Minden jel szerint ez június közepe tájt történt.⁵⁸ Vajon egyszerűen csak tovább folytatta fosztogató hadjáratát Erdély irányába vagy tudatos hadmozgásokkal van dolgunk? Biztos választ források híján nem lehet adni, de magam az erdélyi támadásra egy logikus magyarázatot találok, nevezetesen azt, hogy Lőrinc pap Dózsa utasítására, annak főszeregétől vált el akkor, amikor a parasztsereg már látta, hogy egyedül Szapolyai János és serege jelenthet veszélyt számára, azaz június elején. Dózsa terve Lőrinc pap elküldésével az lehetett, hogy az erdélyi támadással megosszák a vajda seregét, ami

⁵⁰ Mon. Rust. 162. (A forrást a Fekete Nagy–Barta-féle monográfia nem ismeri.)

⁵¹ A részleteket (Iklód, Cege, Vice, Kajla, Szentandrás, Ós) ezúttal mellőzöm, lásd NEUMANN T.: Bulgáriától Temesvárig i. m.

⁵² Mon. Rust. 156.

⁵³ A vezéreket Taurinus Stauromachia című epikus költeménye sorolja fel, lásd FEKETE NAGY A. – BARTA G.: Parasztháború i. m. 189. Vö. még Mon. Rust. 154. (A vajda Tornaljain kívül a székely előkelő Lázár András is Erdélyben hagyta.)

⁵⁴ Mon. Rust. 171.

⁵⁵ Vö. Mon. Rust. 328.

⁵⁶ Mon. Rust. 156.

⁵⁷ FEKETE NAGY A. – BARTA G.: A parasztháború i. m. 110–114.

⁵⁸ Uo. 114. (Eszerint a váradi vár elesett, június közepe tájt.)

lényegében sikerrel is járt. Lőrinc talán nem csak a várhatóan erősebb ellenállás miatt tekintett el attól, hogy egyenes úton vonuljon Várad felől Kolozsvárra, hanem amiatt is, hogy a kerülő úton minél nagyobb létszámúra duzzassza fel seregét.

Bár maradt fenn olyan, ellenőrizhetetlen korabeli híradás, hogy Lőrinc pap a kolozsvári csata után Moldva felé menekült és arrafelé esett fogságba,⁵⁹ az bizonyos, hogy július 24-én a Budán időző király úgy tudta, hogy Szapolyai vajdának már csak a Lőrinc által vezetett, Várad környékén lévő kereszties sereget kell levernie.⁶⁰ Úgy tűnik, hogy e feladatot végül nem a Lippa és Solymos megszállásával foglalatokodó Szapolyai, hanem az általa elküldött Tomori Pál teljesítette.⁶¹ A Kolozsvárra visszaérkező vajda augusztus 10-én végeztette ki a fogságba került Lőrincet.⁶²

A megtorlás

Dózsa elfogatása és kegyetlen kivégzése a kor felfogása szerint elsődrendű fontossággal bírt, hiszen a lángra gyúlt ország megbékítésére a fővezéren példát kellett statuálni: egyszerűen lehetett ezzel megfélemlíteni a lázadókat és megbékíteni a bosszúért kiáltó nemeseket. Szapolyai már a temesvári felvonulás előtt külön intézkedéseket tett, nehogy Dózsa elmeneküljön: Tomori Pál fogarasi várnagyot a Temesvártól messze délre lévő harami dunai révhez rendelte, hogy feltartóztathassa az esetleg arra menekülő „rablót”, azaz Dózsát és hadait.⁶³ A kivégzés híre hamar eljutott külföldre is. Ulászló király már július 24-én részletesen leírta Miksa császárhoz küldött követének Dózsa halálát: „Székely Györgyöt pedig először izzó vassal megkoronázták, majd saját katonáival – akiket magyarul hajdúknak neveznek, és akiknek a segítségével oly sok és olyannyira gonosz dolgokat követett el, és akiket néha viccesen, néha komolyan bestiáknak nevezett – meztelen (felső)testét a lábához kötöttették, és még élteben azok fogaival megszagattatták és elemésztették. Végül holttestét négyfelé vágták és az akasztófára függesztették.”⁶⁴ Talán az izzó vassal való megkoronázás cselekménye hozta magával a kivégzést megörökítő képi ábrázolások azon elemét, hogy Dózsát izzó trónra ültették, ez azonban, hiába terjedt el a későbbi történeti munkákban és a szépirodalomban, nem történt meg.⁶⁵

Hangsúlyozni kell, hogy a kivégzés nem a vajda leleménye volt, és egyáltalán nem annak bizonyítéka, hogy Szapolyai kegyetlen ember lett volna. A korabeli felfogás szerint a katona Dózsa áruló volt, és tudjuk, hogy azok büntetése – Antonio Bonfini történetíró Kinizsi Pállal és a nándorfehérvári árulókkal kapcsolatos jól ismert feljegyzése szerint is,

⁵⁹ BORSA GEDEON: Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Az OSZK évkönyvei 1991–1993. 332. (A híradás szerint Lőrinc a budai Szent Zsigmond-prépostság kanonokja volt.)

⁶⁰ Mon. Rust. 175.

⁶¹ FEKETE NAGY A. – BARTA G.: Parasztháború i. m. 206–208.

⁶² Uo. 218.

⁶³ Mon. Rust. 136.

⁶⁴ „Qui quidem Georgius Zekel ignito primum ferro coronatus est, deinde nudo corpore ligatus ad pedes a suis militibus, quos haydones Hungara lingua vocant, quorum opera tot tanaque mala perpetraverat et quos tam ioco quam serio bestias vocitare consueverat, vivus dentibus discerptus et devoratus est. Postremo cadaver in quatuor partes dissecatum patibulo suspensum est.” Mon. Rust. 175.

⁶⁵ A kérdésre legutóbb ld. SZÜCS GÉZA: „Keressük Dózsát!” – Dózsa György alakja a magyar képzőművészetben. Székelyföld 18. (2014/11.) 132.

mely szerint az árulók közül minden nap egyet karóba húztak, megsütöttek és társainak eledelül adták⁶⁶ – ily kegyetlen halál volt. Azt a szempontot sem szabad elfelejteni, hogy minden korabeli leírás szerint a vonuló paraszthad ugyanilyen kegyetlenséggel irtotta a nemeseket, korra és nemre való tekintet nélkül. Nem nehéz elképzelni, milyen hangulat uralkodott emiatt a temesvári táborban. Gondoljunk bele: a vajda egykori nevelője, ekkoriban udvarmestere, Tornaljai János saját fia halálát „köszönhette” Dózsának, akit a nagylaki ütközet után a csanádi püspökkel együtt húzatott karóba a parasztvezér.⁶⁷ Jó eséllyel mondhatjuk, hogy az akkoriban Szapolyai közeli szövetségese,⁶⁸ Bátori István temesi ispán szolgálatában álló ifjú nemes együtt nőtt fel a vajdával.⁶⁹

Szintén nem lehet eléggé kiemelni annak fontosságát, hogy a parasztháború után nem volt oly jelentős a megtorlás, mint azt a közvélekedés tartja. A kereszties mozgalom kapitányait természetesen kivégezték, de az egyszerű résztvevőket nem kívánták – már csak a nemesség egyértelmű gazdasági, ha úgy tetszik, önös érdekei miatt sem – megbüntetni. Várdai Ferenc erdélyi püspök nem sokkal a temesvári csata után óriási összeget, száz forintot szánt arra, hogy Tomori Páltól és Józsa Istvántól kiváltson ötven elfogott kereszttest, akik különböző nemesek jobbágysai voltak.⁷⁰ János vajda a lázongó Désnek is megkegyelmezett, kivéve a megmozdulások fő szervezőjének, akinek elrendelte lefogását.⁷¹ A királyi hatalom is igyekezett elejét venni a megtorlásnak. Már augusztusban megjelent II. Ulászló egyik, Drágfi Jánosnak szóló levelében az a gondolat, hogy a résztvevők jelentős része félelemből csatlakozott a keresztiesekhez, azaz csak sodródtak az eseményekkel, nem szabad bosszút állni rajtuk.⁷² És jóllehet az 1514. évi országgyűlés híres intézkedésével megtiltotta a jobbágysai szabad költözési jogát, a rendelet hosszú távon nem ment át a gyakorlatba, a források alapján a jobbágysai változatlanul szabadon – azaz földesuruk felé fennálló tartozásaik rendezését követően, annak engedélyével – elköltözhetek lakhelyükről. Még inkább elmondható ez a jelentősen, egy forintra megemelt földesúri cenzusról vagy a heti egy nap robotról.⁷³ A nemeseknek kárt okozó jobbágysai a megyénként felállított bizottságok az elkövetkező években kártérítést róttak ki, de jellemző módon földesuraik mindent megtettek annak érdekében, hogy jobbágysaiat ne érje komoly kár.⁷⁴ Összességében nyugodt szívvel kimondhatjuk azt, hogy az az évszázados megállapítás, mely szerint a Magyar Királyság mohácsi csatavesztésében a Dózsa-féle parasztháború következményei – a megtorlás és a jobbágysai vagyoni s jogi meggyengítése – komoly súlyt nyomtak a latban, egyáltalán nem tartható, mivel ezek jelentőségét a történeti irodalom messzemenően túlbecsülte.

⁶⁶ Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades I–IV*. Edd. I[osephus] Fögel, B[ela] Iványi et L[adislaus] Juhász. Lipsiae 1936–1941. IV-III-142.

⁶⁷ *Mon. Rust.* 103.

⁶⁸ C. TÓTH N.: *Egy legenda i. m. passim*.

⁶⁹ Vö. Szapolyai oklt. I. 384–385.

⁷⁰ *Mon. Rust.* 171.

⁷¹ Szapolyai oklt. I. 358–359.

⁷² *Mon. Rust.* 195–196.

⁷³ Az 1514 és 1526 között ismert urbáriumokban nem találjuk nyomát ilyen változtatásoknak. A census összegét és az igen szerény mértékű munkajáradékokat mindig a helyi szokás határozta meg.

⁷⁴ *Mon. Rust. passim*, különösen jól dokumentált esetet képez Bakócz Tamás bíboros és a Bajoni család derecskei jobbágysai sorsa, mivel a birtokosok számos levele fennmaradt.

NÉMETH PÉTER

Lázadók voltak-e a Vetésiek 1514-ben?

A vetési református templom gótikus épületének déli falán, „nagyjából az ajtó felett, közvetlenül a főpárkány alatt provinciális faragású, háromszögű címerpajzs jelenik meg a falban. Szélén pálcátag fut körbe, egyszerű formákkal kidolgozott címerábrája középen talán koronára utaló, homorú ívekkel lezárt, heraldikailag jobbra néző csőr(?)sisakkal, ennek alsó széléről lenyúló, legyező alakban vésett vonalakkal érzékeltetett „sisaktakaróból” és a sisak tetején faágon álló, jobbra forduló, szárnyát felemelő madár alkotta sisakdíszből áll. A pajzs heraldikai értelemben vett jobb felső sarkában kora humanista kapitális típusú betűkkel írt **A** és **V** monogram jelenik meg háromszög alakú interpunkcióval. A bizonyosan másodlagos elhelyezésű címer eredeti helye ismeretlen, s az sem világos, hogy milyen összefüggésben jelent meg egykor.”¹ A hajdani Szatmár megye középkori templomait tartalmazó kötetben a vetési templomot bemutató, s a fentebbi címet leíró Papp Szilárd művészettörténet szerinti ellentmondás van a Kaplony nemzetség vetési címerábrázolása – amelynek készítése a XV. század első harmadára tehető – és a Vetési Albert veszprémi püspökre utaló monogram – amelynek humanista kapitális betűformája a XVI. század elejére utal – eltérő időrendje között. Az ellentmondást úgy vélte feloldani, hogy vagy a címet kell a felirattal egyidősnek, így a korabeli historizálás termékének tekinteni, vagy a monogramot a címerre utólag vésettnek gondolni. Ez esetben a Vetésieknek – mint írja – „azon családtag emlékének a fenntartása lehetett a cél, aki messze a legsikeresebb pályát futotta be a familiából.”² Papp Szilárd nem ismerte, mert nem is ismerhette, hogy a monogram vésésének vélhető időpontjában a Vetési családban éppen ketten is viselték a híres veszprémi püspök, vagy ahogy röviden jellemzik: Mátyás király diplomatája keresztnevét.³ Kik ezek az általam emlegetett Albertek?

Vetési Albert a rokonával, Ambrussal együtt 1496-ban tűnik fel, amikor II. Ulászló király a Szatmár megyei Mezőterem birtokukon hídvám szedésére adott jogot.⁴

¹ PAPP SZILÁRD: Vetés, református templom. In: Középkori egyházi építészet Szatmárban. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2011. 291–2.

² Uo.

³ Papp Szilárd csak Engel Pálnak a leszármazási táblázatát ismerhette (ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. PC CD-ROM Arcanum Adatbázis Kft. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001.), amelyben a Kaplony nembeli Vetésiek csak 1470-ig vannak feltüntetve. A családfát a 16. század első negyedéig kiegészítve ld. a jelen dolgozatban.

⁴ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rendezte: Géresi Kálmán. III., Budapest, 1885. 21–22. (A továbbiakban: Károlyi)

Sajnos, nincs olyan oklevelünk, amely Albert apját megnevezi, de mivel egyik fiát Tamásnak keresztelték, feltételezzük, hogy az utóbbi nagyapja nevét viselte. Az adomány évében Albert minden bizonnyal már életének delelőjén járhatott, mert a másik megadományozott, Ambrus 1473 óta ismert a forrásokban.⁵ Albert a keresztnevét a megszületésekor már híres veszprémi püspökről (talán keresztfia is lehetett) kapta, aki a Vetési család másik, úgynevezett Pál-ágából származik. Miután Vetési az egyházi hierarchiában gyulafehérvári főesperes, az erdélyi püspök helynöke, mint székesegyházi prépost 1456-ban lépett magasabbra, 1457-ben pedig választott nyitrai, majd 1458-tól veszprémi püspök,⁶ ez idő körül születhetett a mi Albertünk is. Életútjának egy másik időpontja 1507, amikor a Bátoriak egy birtokiktatási ügyében, mint felkendő királyi embert említik.⁷

A rossz időket az 1514. évi parasztháború vége hozta a Vetési családra. Pontosabban az 1350 óta birtokolt, Ugocsa megyei, fő útvonalon fekvő Batár birtokuk,⁸ amelyre Perényi Gábor főkamrás vetett szemet. A nevezett megye és egyúttal Máramaros ispánja mintegy megelőlegezve a Szent Lukács napján (okt. 18) kezdődő országgyűlés határozatát, felkérte, s már 1514. szeptember 12-én adományt is kapott II. Ulászló királytól Gergely, Albert és a néhai Miklós vetési nemesek valamennyi (rész)birtokára és pusztáira, a királyi jogokkal együtt. Az indoklás szerint ugyanis „ezek a nemesek az elmúlt napokban, a parasztok felkelésének idején, elhagyva a király és Magyarország szent koronája iránti hűségüket, a nemesek elpusztítására készülő parasztokhoz csatlakoztak, azokkal együtt kereszties néven több gyilkosságot, fosztogatást, megszentelt helyek kirablását, a nemesek házainak és telkeinek kifosztását és felgyújtását vitték véghez, és Perényinek az Ugocsa megyei Nyaláb várát bizonyos ideig ostrom alatt tartották, a vár tartozékait Perényi más jószágaival együtt, akár az ország ellenségei, elpusztították. Ezért hűtlenség bűnébe estek, birtokaik pedig az ország szokása szerint Magyarország szent koronájára és királyi adományozásra jutottak.”⁹ A Vetési-családfát nézve, Perényinek jó informátorai voltak: valóban a Pál-ágból ekkor már

⁵ DL és DF = Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás /DL–DF 5.1/ (http://mol.arcanum.hu/dldf_full). 1473: DL 17504.

⁶ FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király diplomatai. Vetési Albert. Századok 32. (1898) 385–42? – RAINER PÁL: Vetési Albert veszprémi püspök (1486). In: Egyház a változó világban. Tatabánya, 1991. 179–182. – Uő.: ~ A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1996. 227–232. – RITÓOKNÉ SZALAY ÁGNES: Humanista veszprémi főpapok. Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században. Veszprém, 1996. 90–97. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.), aki említi a püspök humanista rokonát, Vetési László veszprémi nagyprépostot. Róla részletesen Uő.: Vetési László veszhagyatéka. In: Vetési Albert – Vetési László. Szerk: Brassai Zoltán. Veszprém, 1998. (Vár Ucca tizenhét könyvek 6/1. [1998/1]. kötetben. Ugyanez a szöveg, de jegyzetelve: „Nympha super Danubii.” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Balassi Kiadó. Budapest, 2002. 85–94. (Humanizmus és reformáció)

⁷ DL 211103. – Documenta ad historiam familiae Bátorii de Ecsed spectantia. R. Diploma 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth-Tiburtius Neumann-Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.) 192. sz. (A továbbiakban: Bátorii sz.)

⁸ SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. Budapest, 1937. 287. (Magyarország és nemzetiiség. I. sorozat, 1. kötet).

⁹ DL 71135. – KOMÁROMY ANDRÁS: A Dózsaszázadás /!/: történetéhez. Történelmi Tár. 1897. 487. – SZAKÁLY FERENC: Az 1514-es parasztháború szaboles-szatmári „oklevéltára”. Szabolcs-szatmári Szemle VII. (1972) 78. (reg) – Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium in anno MDXIV. Ed. Antonius Fekete Nagy, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geiza Érszegi. Budapest, 1979. 227. (Publicationes Antonii Nationalis Hungarici. II/12.). (A továbbiakban: Monumenta rusticorum). – A Perényi család levéltára 1222–1526. Közlétesítési Tringli István. MOL-MTA TTI. Budapest, 2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) 778. sz. (A továbbiakban: Perényi)

senki sem élt, vagy éppen szerzetesként már nem sok köze volt a családi birtokokhoz, tehát nem véletlen, hogy ebből az ágból csak a néhai Miklós egykori ugoicsai alispánt (†1478) nevezik meg.¹⁰ Míg a Lőrinc-ágán csak az idős korú Gergelyt (1470–1519) és a nála egy generációval fiatalabb Albertet emlegeti az oklevél.

Az országgyűlés szintén nem kedvezett a Vetésieknek; míg a Máramaros és Bereg megyékre vonatkozó passzusok főképp Verbőci István erőfeszítései nyomán kerültek a törvény szövegébe, addig az Ugoicsa megyére vonatkozó betoldás előterjesztője a főkamrás mester lehetett. Ez egyébként így szólt: „34. cikkely. „Máramaros vármegyének a nemesei, kikről azt hiszik, hogy a paraszttal tartottak. És mivel azt mondják, hogy Máramaros vármegyének majdnem minden nemesa a paraszttal pártját fogta és ezeknek minden gonosz és veszedelmes tetteiben részt vett 1. §. Azért ezekre nézve Ugoicsa és Bereg vármegyékben a valót az előbb említett módon (t. i. a törvény 33. cikkelye 3–5. §-a alapján) ki kell puhatolni.”¹¹ A cikkely első paragrafusa – több nem is volt – csak azért kerülhetett a törvénybe, mert kiötlője arra számított, hogy az Ugoicsában és Beregben folyó vizsgálatot befolyásolni tudja, esetleges helyi gyanúsítottakra történő kiterjesztéssel. A kérdés tehát csak az: a Vetésiek valóban részt vettek Nyaláb ostromában, vagy a Perényiek és familiárisaik koholták a fent ismertetett vádak ellenük a Vetési birtoktestek, elsősorban Batár megszerzéséért? Mielőtt erre válaszolnánk, nézzük Vetési Albert életútjának utolsó ismert állomását.

Alig négy hónappal a Perényieknek adott adomány után megjelentek a színen a Bátoriak is, hiszen a Vetési birtokok – az említett Batár kivételével – Szatmár megyében feküdtek. 1515 januárjának utolsó napján II. Ulászló király megparancsolta a leleszi konventnek, hogy küldjék ki tanúbizonyságukat, akinek jelenlétében a királyi ember vezesse be a Bátoriat (György, István és András) Vetési Albert (Vetés, Gyülvész, Kékes, Vada, Cséke és Almás szatmári és Batár ugoicsai) birtokrészeibe. „Az említett falvak Vetési Albert nemes tulajdonában voltak, az azonban – mivel a felkelő paraszttal csatlakozott – a hűtlenség vétkébe esett és így birtokait elvesztette” – mondta ki az oklevél.¹² Eszerint a Vetési-birtokok iktatása a fenti időpontig mégsem történt meg a Perényiek javára, ha azt a Bátoriak is felkérhették. Az oklevél ugyan – a Perényieknek adománnyal ellentétben – csak Vetési Albertet nevesíti mint lázadót, azonban az iktatásnak Vetési Gergely a maga és Vetési Albert ekkor feltűnő fiai: Albert, János, Tamás és Péter nevében, továbbá maga az érintett, Vetési Albert, rokona Ferenc (szerzetes) nevében is ellentmondtak. Ám forrásaink szerint a Bátoriak sem kerültek a Vetésiek birtokrészeibe, ugyanis amikor 1519-ben a király, II. Lajos előtt Batori István nádor és testvérei örökösödési szerződést kötöttek a Rozgonyi Istvánnal, a Batori-birtokok részletes felsorolásában egyetlen Szatmár megyei Vetési-birtok vagy birtokrész sem szerepel.¹³

Mekkora birtoktestről lehetett szó 1514–15-ben, hány portája volt a Vetésieknek ebben az időben Szatmárban és Ugoicsában? A Perényi-féle adománylevél az Ugoicsa

¹⁰ C. TÓTH NORBERT: Ugoicsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526). Budapest, 2006. 19. (MTA-MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport Kiadványai.) A továbbiakban: Ugoicsa

¹¹ NAGY GYULA – KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN – MÁRKUS DEZSŐ: Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Franklin-Társulat, Budapest, 1899. 721–723.

¹² DF 211116. – Szakály F., i.m. 78–79 (kurzív). – Monumenta rusticorum 232. sz. – Batori sz. 201. sz.

¹³ Batori sz. 234. sz.

megyei Batár nevű teljes birtokot, a Szatmár megye Vada, Kaplony, Bobáld, Vezend, Mezőpetri, Vetés és Gyülvész birtokokon lévő részeket, valamint Bodvaj, Kozár és Gelényes prédiúmokot sorolja fel. Az oklevelet kiállítató azonban nem volt egészen jól értesült: birtokként szerepelteti a Károly melletti Bobáldot és Vezetet, amelyek ekkorra már nagy lépést tettek a pusztásodás irányába, három évtized múlva már mindkettő lakatlan hely. Ugyanakkor kifejejtette Mezőteremet, amely ekkor is nagyjából 60–70 portával bírt. A Bátoriak kérelme nem terjedt ki az összes Vetési-birtoktestre: az oklevélben szereplő Vetés, Gyülvész, Kékes, Vada, Cséke és Almás szatmári és Batár ugocsai birtokok közül azonban Kékes sohasem volt Vetési birtok. A Vetéssel szomszédos, lakatlan Csékét ugyan a XV. század elején a Vetésiek szerették volna a Daraiaktól megvásárolni, de nem ment át a birtokukba. Ugyancsak Vetéssel volt szomszédos az abba olvadt Almás, ám ekkora már lakói beköltöztek Vetésre, vagy a távolabbi Szatmárra.¹⁴ A két megyében fekvő Vetési-birtoktestek nagyságának meghatározásához az 1549. évi dikális összeírást vehetjük figyelembe, ugyanis e vidéken Mohács után semmiféle zavaró tényező nem játszott szerepet a falvak életében. Eszerint a Vetésiek ekkor 84 (Szatmár) + 20 (Ugocsa) portával, 130 + 4 szegény portával, 2 + 3,5 pusztá telekkel, 6 szolgák által lakottal, 28 + 1 újonnan lakott portával és 21 egyéb (bírók által lakott) portával rendelkeztek.¹⁵ Ez a szám pedig akárhogy is számoljuk, megközelíti a 300-at. Ez szinte pontosan a fele annak, amit Perényi János ugyanekkor (1549) birtokolt Ugocsa megyében. Azaz kimondhatjuk: a Vetésiek nem a térség „szegény” nemesei közé tartoztak, sőt, a köznemességnek is a felső rétegébe, akik vagyonának megkaparintása mindkét megye vezető bárócsaládjának szeme előtt lebeghetett már régóta.

Erről az északkelet-magyarországi viszonyaltban nem kis, ám tagolt birtoktestről sem a Bátoriak, sem a Perényiek nem akartak lemondani. Történetünk további szereplői azonban nem a Vetési család tagjai lettek, hanem távoli rokonuk, Károlyi István feketeardoi (Ugocsa m.) plébános. Amely település Szent György egyházának Perényi Gábor volt a kegyura. Az apostoli protonotárius már élete vége felé járhatott, s patrónusa rávette, hogy a Károlyi-vagyonból az őt illető birtokrészeket neki adja el. De mivel ebben tágabb családjá, a Károlyiak megakadályozták, Perényi az ardói plébániát elfoglalta, a papot elfogta és fogva tartotta.¹⁶ Emiatt István plébános a birtokrészeit Perényieknek eladta. Hogy az ügy királyi jóváhagyást kapjon, II. Lajos meghagyta Szatmár megye hatóságának, hogy a rokonok beleegyező határozatát szerezzék meg.¹⁷ Miután 1519-ben meghalt a plébános, aki egyébként váradi kanonok is volt – a Bátoriak kérték fel a már eladott birtokrészeket. Ugyanis II. Lajos – illetve kancelláriája, mintha amnéziában szenvedne – megparancsolta a leleszi konventnek, hogy vezessék be a Batori Györgyöt, Istvánt és Andrászt Károlyi István presbíter (Károly, Vezend, Mezőpetri, Csomaköz, Fény, Csalános, Bobáld, Vada és Ömböly birtokok, valamint Pete, Bodvaj és Téglás prédiúmok) birtokrészeibe. Ám az iktatás-

¹⁴ A felsorolt falvakra lásd NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.) megfelelő címszavait.

¹⁵ MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest, 1990. II, 753.

¹⁶ Perényi 2008, 800. sz.

¹⁷ Károlyi III, 119.

nak ellentmondók, a Károlyiak, Bagosiak és Csomaköziek mellett ott találjuk Vetési Ambrust, Vetési Mártont és Vetési Gergelyt is, tehát a tágabb rokonság egyként védte az igazát a Bátoriakkal szemben.¹⁸ Miután az akció nem járt sikerrel, a Bátoriak éppen két hónappal később újabb királyi iktatóparancsot csikartak ki, immár nem Károlyi István részeire, hanem a Perényi Gábor által birtokolt részekre, ami – mint tudjuk – ugyanaz.¹⁹ A leleszi konvent azonban most sem tudta az iktatást elvégezni, mert a Károlyiak mellett Perényi Gábor embere is tiltakozott.²⁰

A Vetésiek elleni vádak utóhullámai csak 1519 elején kezdtek csillapodni. Ekkor Perényi Gábor felpanaszolta a király előtt, hogy a leleszi konvent levéltárából kellene neki 1) a királynak a konventhez szóló, perújításra utasító oklevele; 2) továbbá a király atyjának Ulászlónak ama oklevele, amellyel Dolhai Ferenc, Vetési Gergely, Albert és néhai Miklós, valamint mások – akik évekkkel ezelőtt a parasztokhoz csatlakoztak a keresztes név alatt a királyi fenség ellen, a teljes, az igazi nemesség legyőzésére, és borzasztó bűnöket követtek el – birtokaikat a király atyja Perényinek adta, és rendelkezett az iktatásról, őket pedig ellentmondásuk miatt törvényesen a királyi kúriába, ti. a királyi személyes jelenlét elé, idéztették meg, Ezen kívül kérte 3) Cégényi János nemes néhai Csépei Zoltán János nemes részére a konvent előtt bizonyos birtokai ügyében bevallását, mivel azonban Cégényi birtokai nagyrészt Perényi kezén vannak, a bevallásról szóló oklevelet pedig elveszítette, a másolatára szükség lenne. A király utasította konventet, hogy az említett okleveleknek a konvent sekrestyéjében vagy conservatorium-ában letett *par*-jait keressék elő, és átírásban adják ki.²¹ Ezzel lecsengett a Vetésiek ellen emelt vádak sora, legalábbis nem tudunk többről. A kérdés tehát az: jogosak voltak-e a Perényi és Bátoriak vádjai, ott voltak-e a Vetésiek a felkelő parasztok soraiban?

A felsorolt vádak közül két konkrét tényre hivatkozik a bővebb szövegű Perényi-kérelem. Egyrészt arra, hogy a felsorolt Vetésiek „a nemesek elpusztítására készülő parasztokhoz csatlakoztak”, továbbá a „Perényinek az Ugocsa megyei Nyaláb várát bizonyos ideig ostrom alatt tartották, a vár tartozékait Perényi más jószágaival együtt, ... elpusztították.” Szerencsénkre fennmaradt egy tanúvallomásokot tartalmazó megyei kiadvány, amely a Nagyszőlős határában álló Nyaláb ostromáról elég részletes képet fest. C. Tóth Norbert révén magyarul is olvasható vallomások szerint 1515. május 15-én Sásvári János Ugocsa megye törvényszékén beperelte földijét, Sásvári Veres Gergelyt. Mégpedig azzal, hogy Veres Gergely önként részt vett a parasztok zavargásaiban, s Körös hadnagy néven a vezetőjük is volt. Ami ellen a közgyűlésen szintén részt vevő alperes, Veres Gergely természetesen tiltakozott. A felperes fenntartotta a vádjait, s ezért a jelenlévő nemesek meghallgatására került sor. Az ugyancsak Sásvári Zobor Mátyás és Egri Mihály azt vallották, hogy Nyaláb vára alatt tartózkodva látták, amint a parasztseregből három lovas kiugratott. Az egyikben alakjáról Zobor Mátyás Veres Gergelyt vélte felismerni, ki is lőtte a nyilát a három lovasra, akik szétrebben-

¹⁸ DF 211 203. – Bátorai sz. 220. sz.

¹⁹ Bátorai sz. 222 sz.

²⁰ Bátorai sz. 225. sz.

²¹ DL 71162. – Monumenta rusticorum rebellium 467. – Perényi 814. sz.

tek, s így egyikük sem biztos, hogy Gergely volt az illető. De a lázadás után mindenki azt beszélte ... Szintén Sásváriak, Szabó János és Bartus János hallotta, hogy Veres Gergely a parasztnak tanácsokat adott, ám sem vezérségéről, sem a rablásokban, gyűjtogatásokban való részvételéről nem tudnak.

Csomai Nagy Bálint már a Huszt vára alá érkező Veres Gergelytől hallotta volna, hogy a Nyaláb várát ostromló parasztnak, akik vár bejárata előtt gerendákból tüzet raktak, azt tanácsolta, hogy „a gerendákat gyűjtsák meg azon okból, hogy a várban lévők felkészülhessenek az ostromra.” (Ez a szövegrész tipikus példája annak, amikor egy buta ember szereplési vágyból valamit mondani akar.) Kissasvári Zók Antal szerint nem gerendát, hanem szalmát vittek a kapu elé, de ezt is hallomásból tudja. A Nyaláb várából megszökött Csomai Benedek és Péterfalvi Zsupán Pál Huszt várában találkozott Veres Gergellyel, akit ott felelősségre vontak, de az csak annyit ismert el, hogy ő volt az, aki a szalmát felgyújtotta a védelem figyelmeztetésére. Farkasfalvi Szabó Péter vallomása szerint Veres Gergely tanácsolta az ostromló parasztnak, hogy „ha a várat be akarjátok venni, akkor sok létrát vigyetek magatokkal.” Sásvári Csupros Máté azt hallotta a parasztoktól, miszerint Veres Gergely azt mondta volna, hogy ha nem ölik meg, akkor három nap alatt Nyaláb várát bevehetik.

Az alperes is tanukat állíthatott. Egy sásvári paraszt állította, hogy ő is, mint több sásvári lakos a parasztnak közé ment, s Tekeházára érkeztek, hogy néhány nemes fejét vegyék. Eközben Veres Gergelyt is háromszor a vesztőhelyre vitték, de az ő, mármint a sásvári parasztnak könnyörgésére megmenekült a haláltól. Egy másik szerint Veres Gergelyt a parasztnak fogták el, és azzal ijesztgették, hogy lefejezik, vagy más módon megölik. Fogolyként vitték tovább, de Huszt vára alatt megszökött. Sokan vallottak hasonlóképpen. Ezek után a megye 100 forintban marasztalta el a vádló Sásvári Jánost, mint aki becsületsértő és igazságtalan szavakkal illette Veres Gergelyt. Ám a vádló nem elégedve meg az ítélettel, kérte a per áthelyezését a királyi kúriába.²²

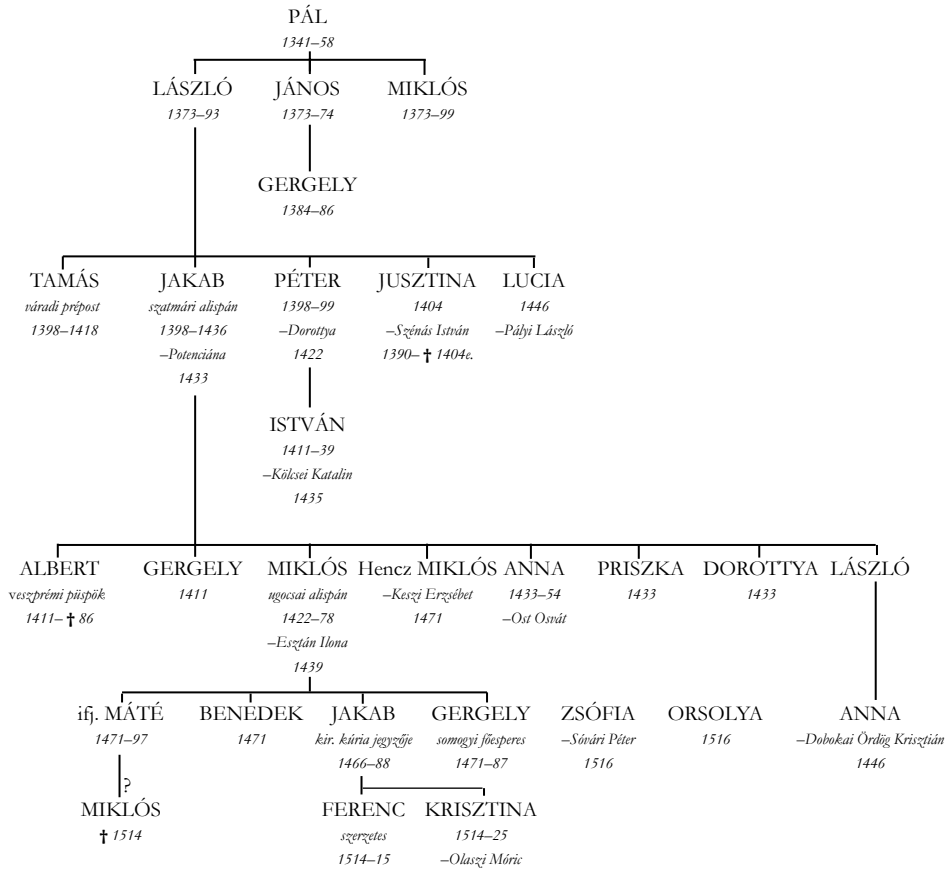
E „vérbő” történet, t.i. Nyaláb várának ostroma – mint hallhattuk – abból állt, hogy a felkelő parasztnak a vár kapuja előtt az odahordott szalmát felgyújtották. Nemes rabjuk, Veres Gergely az ostromra készülődést kihasználva, elmenekült, meg sem állt Husztig, ahol Perényi emberei várták a parasztsereg érkezését. Ebben a történetben a közel háromszáz jobbágytelek birtokosainak, az oklevélben felsorolt Vetésieknek semmi szerep nem jutott, nem juthatott; ha a felkelők kezére kerülnek, ők nem úszták volna meg a találkozást oly könnyen, mint az egytelkes nemes, Sásvári Veres Gergely.²³

A Vetésiek tehát minden korábbi vád ellenére háborítatlanul birtokolták az elkobzásra ítélt falvaikat a század hátralévő részében, legalábbis az 1549. évi conscriptio tanúsága szerint. Amikor a fenyegetés utolsó felhői is eltűntek az égen, úgy 1520

²² Ugocsa.139. sz.

²³ Ezzel szemben a Nyaláb vára elleni támadásban szerepelteti a Vetésieket BARTHA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL: *Parasztháború 1514-ben*. Gondolat, Budapest, 1973. 174. Viszont néhány oldallal később azt írják: „A per kimenetelét nem ismerjük, s így nehéz véleményt mondanunk a Vetésiek viselt dolgait illetően.” (177)

táján,²⁴ Vetési Albert felkereste az egyik környékbeli, templombővítésen dolgozó műhely vezetőjét, s egy kis munkára kérte. Arra, hogy a családi temetkezőhely egyházának abba a címerkövébe – amely a Kaplonyok réti sasát ábrázolta – vésse már be nevének kezdőbetűjét. Bizonyítva ország-világ előtt, hogy sikerült megvédenie a családi vagyont a családi vagyont legértékesebbikét, Vetés falut. Az e tájt élt Vetési György deák pedig azt olvashatta ki a két betűből: Aquila Vetésiensis. Azaz családjá legyőzhetetlen.

Vetési András 1525 (Perényi 863. reg.)

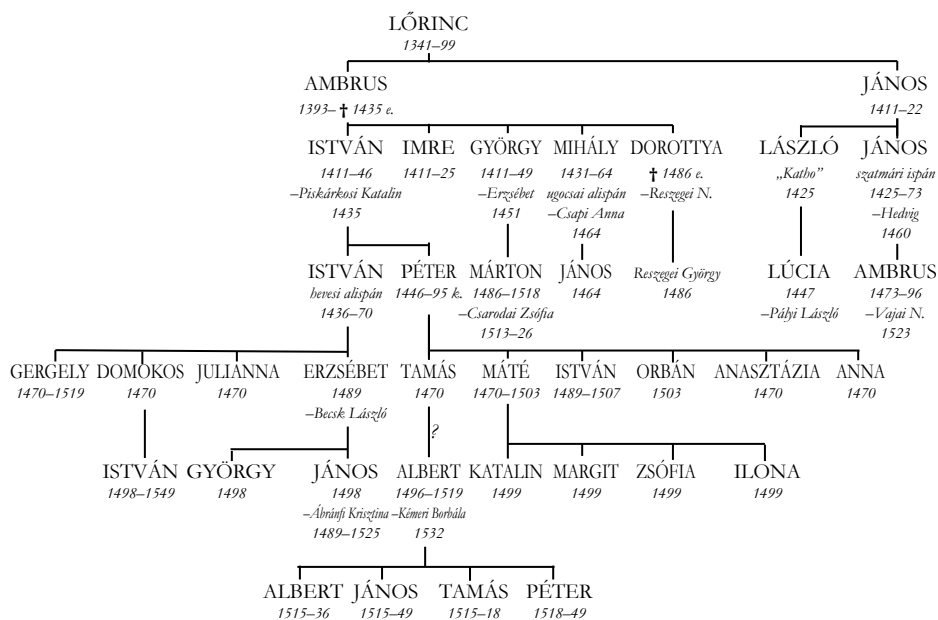
Vetési László 1525 (Perényi 863. reg.)

Vetési György deák 1536 (Károlyi, II., 201.) 1540 (Uo. III., 219.)

A Kaplony nembéli Vetési család a 15–16. század fordulóján (Pál-ága)

²⁴ 1521-ben ugyanis Szatmár megye hatósága előtt Vetési Márton özvegye, Surányi, (Bereg m.) Zsófia asszony kész minden férjének zálogba adott birtokot visszaadni (férje rokonainak), ha megkapja értük a zálogösszeget. Minden privilégialis oklevelet is kész átadni férje atyafiainak, ha ... (hiány) DL 97687. – PITI FERENC – C.TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza, 2010. 479. sz. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65.)

Lázadók voltak-e a Vetésiek 1514-ben?

A Kaplony nembéli Vetési család a 15–16. század fordulóján (Lőrinc-ága)

Forrásjegyzék a Vetési-családfához (a rövidítések feloldását ld. a főszövegben).

- Albert (Albert fia) 1523: DL 38465; 1525: Perényi 863. sz.; 1536: Károlyi III, 201.
- Albert (? Tamás fia) 1496: Károlyi III, 21; 1514: Perényi 778. sz.; 1519: Uo. 814. sz.; Ambrus (János fia) 1473: DL 17504; 1488: Károlyi II, 533; 1489: Uo. II, 537; 1496: Uo. III, 21.
- Ambrus (Lőrinc fia) 1431: Károlyi 135.
- Anna (Jakab fia: László leánya, Dobokai (Doboka m.) Ördög Krisztián felesége) Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. (1289–1556). I–II. Bp. 1990. (a továbbiakban: KvOkl.) I. 565–6. sz.
- Anna (néhai Jakab leánya, Ősi /Bihar m./ Osvát felesége) 1454: KvOkl. I, 1166. sz.
- Anna (Péter leánya) 1470: Károlyi II, 410.
- Benedek (Miklós fia) 1471: DL 45484.
- Borbála, kémeri /Kraszna m./ (Albert özvegye) KvOkl. II, 4370. sz.
- Domokos (István fia) 1470: Károlyi II, 410.
- Dorottya (Ambrus fia: István testvére) 1486: DL 13959.
- Erzsébet (István leánya, Becsk László felesége) 1498: 65175.
- Ferenc (Jakab fia) pálos szerzetes 1514: DL 38455.
- Gergely (István fia) 1470: Károlyi II, 410; 1508: Károlyi III, 61; 1514: Perényi 778. sz.; 1519: Uo. 814. sz.
- Gergely pap, somogyi főesperes (Miklós fia) 1471: DL 45484; 1476: Perényi 574. sz.; 1487: Gutheil Jenő: Veszprém város okmánytára 1002-1523. Veszprém, 2007. 184. sz.
- György (Ambrus fia) 1435: Károlyi II, 155; 1436: Perényi 450. reg.; 1439: Uo. 461. sz.; Mihály testvére 1446: DL 13959; 1447: Károlyi II, 263; özvegye 1451: Károlyi II, 286.
- György, Becsk (Erzsébet és Becsk László fia) 1496: DL 65175; 65177.
- György, reszegei (Dorottya fia) 1486: DL 13959.
- Hedvig (János felesége) 1460: KvOkl. I, 1432., 1434. sz.
- Imre (Ambrus fia) 1422: Károlyi II, 70.

- István (Ambrus fia) 1435: DL 13959; 1439: Perényi 461. sz.
- István (István fia) 1436: Károlyi II, 174; 1446: DL 13959; 1447: Károlyi II, 263; 1451: DL 14461; Károlyi II, 286; Heves m. alispánja: 1468: DL 16684; 1470: Károlyi II, 410.
- István (István fia: Péter fia) 1498: DL 65175; 1499: DL 65182; 1503: DL 67166.
- István (Péter fia) 1439: Perényi 461. sz.
- István (István unokája) 1498: DL 65175.
- Jakab (Miklós fia) 1466: KvOkl. 1697. sz.; 1469: DL 16855, 16929; 1471: DL 45484; 1476/582: DL 3081; 1476: Perényi 574. sz.; 1477: Zichy XI, 201.; 1486: DL 46052; 1488: Károlyi II, 533; 1489: Uo. II, 537..
- János, Becsk (Erzsébet és Becsk László fia) 1496: DL 65175; 65177.
- János (János fia) 1436: Károlyi II, 174; 1439: Perényi 461. sz.; 1461: Kv.Okl. I, 1561. sz.; 1473: DL 17504.
- Julianna (István leánya) 1470: Károlyi II, 410.
- Katalin (István felesége) 1435: DL 65041. Piskárkosi György leánya, 1. férje Zsadányi Tamás deák, szatmári só-alkamarás (Zs. V, 1474.).
- Krisztina (Jakab leánya, Olaszi /Bihar m./ Móric felesége) 1514: DL 38455; özvegy: 1525: Perényi 863..
- Lúcia („Kató” László leánya, Pályi László felesége) 1447: Károlyi II, 263.
- Márton (György fia) 1486: DL 19118; 1500: DL 38436.
- Máté (Miklós fia) 1471: DL 45484; 1476/582: DL 3081; 1476: Perényi 574. sz.; 1477: Zichy XI, 201; 1486: DL 46052; 1488: Károlyi II, 533; 1489: Uo. II, 537.
- Máté (Péter fia) 1470: Károlyi II, 410; Ugocsa m. hatósága 92. sz.; 1479: DL 38413; 1495: DL 16222; 1498: DL 65177; 1499: DL 65182; 1503: DL 88880; quondam 1503: DL 67166.
- Mihály (Ambrus fia) 1431: Károlyi II, 135; 1435: Uo. II, 155; 1439: Perényi 461. sz.; (György testvére) 1446: DL 13959; 1447: Károlyi II, 263; ugocsai alispán 1448: Ugocsa m. hatósága 44-45. sz.
- Miklós (Jakab fia) 1439: Perényi 461. sz.; ugocsai alispán 1458: Ugocsa m. hatósága 162. sz.; 1460: KvOkl. I, 1495. sz.; 1451: Károlyi II, 286; magister 1461: Uo. 1549., 1638. sz.; 1465: DL 16203; 1466: KvOkl. I, 1697. sz.; 1467: DL 16550; 1476/582: DL 3081; 1476: Perényi 573-574. sz.; 1477: Zichy XI, 201; 1478/582: Ugocsa m. hatósága 107. sz.
- Miklós, Hencz (Albert püspök testvére) 1471: DL 45458, Keszi Benedek leánya, Erzsébet jegyese Orbán (Péter fia) 1503: DL 67166.
- Péter (István fia) 1446: DL 13959; 1447: Károlyi II, 263; 1451: Károlyi II, 286; 1467: DL 16550; 1470: Károlyi II, 410.
- Tamás (Péter fia) 1470: Károlyi II, 410.
- Zsófia, csarnavodai /Bereg m./ (Cs. Egyed leánya, Márton özvegye) 1525: DL 82695; Perényi 863. sz.; 1526: DL 82728.

VÉBER JÁNOS

A Dózsa-féle parasztfelkelés humanista stílusban írt levelekben

Dózsa György személyével és a nevével fémjelzett parasztháborúval régóta foglalkozik a történeti kutatás. A 19. század romantikus történetírása Dózsában a nemzeti ellenállót látta, a második világháború után pedig az uralkodó osztállyal szemben álló népi hősként ábrázolták. Személyét, ahogy az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság egyik, 1970 októberében tartott ülésének jegyzőkönyvéből is kiderül, – nem először és nem is utoljára – aktuálpolitikai és propaganda célokra is fel kívánták használni: „Az Agit. Prop. Bizottság megtárgyalta és módosítással elfogadta a KB [Központi Bizottság] Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának javaslatát a Dózsa György születésének 500. évfordulójával kapcsolatos tervekről. Megállapította, Dózsa György születésének 500. évfordulóját nem lehet egyszerű történész-szakmai ügyként kezelni. Ezért a javaslattal szemben szélesebb társadalmi alapokon nyugvó, népfront jellegű előkészítő bizottságot szükséges létrehozni. Javasolja, hogy az emlékünnepeket – a történészekkel konzultálva – 1972-ben rendezzék meg.”¹ Az évforduló megünneplése és ezt követően a parasztháború iránti növekedő érdeklődés több tudományos cikk, illetve egy mai napig nélkülözhetetlen forráskiadvány megjelentetését is lehetővé tette.² Fekete Nagy Antal forrásgyűjteményét Érszegi Géza, Kenéz Viktor és Solymosi László szerkesztette köteté.³ A felkelésre vonatkozó okleveles anyagot és az egyéb forrásokat is szinte teljesen tartalmazza e gyűjtemény, azonban néhány újabb forrás is előkerült azóta. Borsa Gedeon az 1980-as években vette számba a parasztháborúról szóló németnyelvű nyomtatott tudósításokat az úgynevezett *Neue Zeitung*okat.⁴ Jelen tanulmányban egy speciális forráscsoportot, azokat a latin nyelvű,

¹ MSZMP Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1970. október 13. ülés (HU-MOL M-KS 288-41/147. 6. e.) Teljes szöveggel elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár Iratok Online adatbázisában. (<http://iratokonline.hu>)

² A Dózsa-felkelés kutatástörténetével kapcsolatban az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Történettudományi Intézetének 2014 májusában tartott konferenciáján hangzottak el fontos előadások, amelyek megjelentek a Történelmi Szemlében. (Többek között: ERDÉLYI GABRIELLA: Egy felkelés arcai, avagy miért kell nekünk Dózsa? Történelmi Szemle LVI (2014) 539–547.)

³ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV / maiorem partem collegit ANTONIUS FEKETE NAGY; ediderunt VICTOR KENÉZ et LADISLAUS SOLYMOSI ; atque in volumen redigit GEISA ÉRSZEGI. Budapest, 1979. (A továbbiakban: Monumenta Rusticorum...).

⁴ BORSA GEDEON: A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai. Magyar Könyvszemle 1984 (100), 24-33.

igényesebb stílusban megírt kortárs leveleket teszem vizsgálat tárgyává – a teljesség igénye nélkül –, amelyek a Dózsa-felkelés eseményeit mutatják be. Ezen források alaposabb elemzése azért is fontos lehet, mert rámutat történeti forrásértékükre is. A parasztháború véres eseményei nagy hatással voltak kortársak képzetére, bár, ahogy látni fogjuk, a morva humanista Stephanus Stieröxel (humanista néven Taurinus) *Stauromachia* című eposzához hasonlóan, amely az első magyarországi humanista eposz, a levelek történeti hitelessége szubjektivitásuk miatt sokszor megkérdőjelezhető.⁵

A humanista stílusban írt művekben, így a levelekben is, a forma sokszor fontosabb volt a tartalomnál. A humanista levélírás kezdetét hagyományosan egy szimbolikus eseményhez kötik: Petrarca 1375-ben fedezte fel újra Cicero leveleskönyvét (*Epistolae ad familiares*át). Ezt követően fogalmazódott meg benne a gondolat, hogy igényes stílusú leveleit kötetbe foglalja. A humanista stílusú diplomáciai levelek és iratok első sorban Coluccio Salutati firenzei kancelláriai munkája eredményeképp terjedtek el: ugyanis a kortársak felismerték, hogy az antik levélírók stílusában megírt művek – amelyekben tudatosan felhasználták az antik retorika stílus eszközeit – nagy hatást gyakoroltak olvasóikra, és diplomáciai eredményeket is elérhettek velük.⁶ Magyarországon, mint közismert, Vitéz János majd az ő köréből kikerült humanista műveltségű főpapok, például Váradi Péter, Bakócz Tamás leveleit és kancelláriai iratait írták humanista stílusban. Mátyás király diplomáciai levelei között már jó néhány olyan levelet találunk, amelyben a szerzők propagandisztikus célokat a retorika eszközeivel és szentírási és antik szerzőktől származó idézetek alkalmazásával érték el.⁷

Ahogy az egyik bemutatott forrásból látni fogjuk, a királyi kancelláriában a 16. század elején is működtek humanista műveltségű szerzők. Ha végignézzük a már említett, a parasztháború forrásait bemutató gyűjteményt kevés igényes, humanista stílusban megírt forrást találunk. Jelen tanulmányban három olyan levél formában írt művet mutatok be, amelynek írói humanista műveltségű szerzők voltak.

Időrendben az első tudósítás egy Bakócz Tamás környezetéből származó levél, amelyet a milánói hercegi udvarba küldtek 1514. június 15-én.⁸ Latinos formában írt nevén Bettinus de Comitibus kánonjogi doktor, Bakócz Tamás legátus ügyhallgatója számolt be a felkelés okairól és eseményeiről Massimiliano Maria Sforza hercegnek. A szerző már a levél elején világossá tette álláspontját: elsősorban a magyar urakat tette felelőssé a kialakult helyzetért: „a felséges Mátyás király halála után a bárók és

⁵ A *Stauromachia* kiadása: STEPHANUS TAURINUS OLOMUCENSIS: *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum*. Edidit LADISLAUS JUHÁSZ. Bp., 1944. (Bibliotheca Scriptorum medii recentisque aevorum); A mű irodalmi értékét korábban nem sokra becsülték (CSÁSZÁR ZOLTÁN: *A Stauromachia antik és humanista forrásai*, Bp., 1937.) Szörényi László viszont felismerte egységét: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *L'Influenza Della Farsaglia di Lucano Sull'Épopoea Tardo-Umanista Latina in Ungheria*; Stephanus Taurinus: *Stauromachia*. Neohelicon. Volume 27, (2000) 97–110. A műről legújabban: KISS FARKAS GÁBOR: *Taurinus Parasztháborúja. Kéttértelműség és paradoxitás a Jagelló-kor humanista irodalmában. Történelmi Szemle* LVI (2014), 549–562.

⁶ A középkori és humanista levélírás-elmélet jó összefoglalása: SMOLAK, KURT: *Einleitung*, Erasmus, von Rotterdam: *De conscribendis epistolis: Anleitung zum Briefschreiben*. (Erasmus Wekr Band VIII.) Übersetzt, eingeleitet ... von KURT SMOLAK. Darmstadt 1980. I-LXXXVI.

⁷ Váradi Péter kancelláriai munkája idejéből több ilyen levelet ismerünk. Ld. VÉBER JÁNOS: *Péter Váradi's Epistolarium. Péter Váradi's Epistolarium. Infima Aetas Pannonica: Studies in Late Medieval Hungarian History*. ed. by Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Budapest, 2010. 311–312.

⁸ *Monumenta Rusticorum...* 72. sz. 114–116.

a királyság más nemesei ..., hogy kincstáraikat gyarapíthassák, hol a végvárok védelmének indokával, hol más kitalált indokokkal parasztjaikat és vazallusaikat különböző terményjáradékokkal terhelték és őket más elviselhetetlen terhekkel sújtották.”⁹ A nép nem akart mást, mint e terhektől megszabadulni. E helyzetet Bettinus véleménye szerint súlyosbította, hogy bizonyos cseh eretnekek három hamis ígéretet hintettek el a nép között: „Először, hogy attól az időtől fogva, amikor a cseh királyság elszakad az apostoli széktől, mindig minden háborúban győztesek lesznek; másodsor, hogy sohasem fognak semmilyen járványos betegségtől szenvedni; harmadszor, hogy jég-esők vagy viharok sohasem fogják elpusztítani terményeiket és többé semmilyen nélkülözésben sem lesz részük.”¹⁰ Ezután történt, hogy Bakócz Tamás esztergomi érsek keresztes hadjáratot hirdetett, de a keresztesek fegyvereiket a nemesek ellen fordították. Megemlékezett Dózsa Györgyről is, akit az antik „tyrannos” (zsarnok) jelzővel illetett – beállítása szerint az ő parancsára gyilkoltak le a felkelők annyi nemeset, amennyit csak elfoghattak. A helyzetről szóló beszámolója végén még arról számolt be Sforza hercegnek, hogy az isteni gondviselésnek hála a török nem támadta meg az országot ebben a vészterhes időben. A levél elején álló hangsúlyos utalás a magyar urak bűneire, illetve az eretnekek ármánykodásának említése alapján feltételezhetjük, hogy talán maga Bakócz Tamás íratta meg a helyzetet Bettinussal Milánóba. Magáról Bettinus de Comitibusról és magyarországi tevékenységéről e levélén kívül nem nagyon rendelkezünk információkkal. Levelében azonban, a felkelés okainak bemutatása után saját családjáról is megemlékezett: lombardiai, páviai származású volt, akinek atyja Francisco Sforza szolgálatában állt, ám atyját és testvéreit a franciák itáliai betörésekor lemészárolták. A szerző két antik idézettel saját, a Sforzák iránti hűségét is igazolni akarta (s talán későbbi esetleges alkalmazást is remélt tőlük): azért írta meg levelét a magyar helyzetről, hogy Sforza herceg megtudhassa, hogy „a magyar királyságban milyen hűséges alattvalója és, „míg élek s eszmélek” elkötelezett szolgálója van.” A latin szövegben szereplő „dum spiritus hos reget artus” (míg élek s eszmélek) félmondat Vergilius *Aeneis*e negyedik énekéből származik, még hozzá egy nagyon fontos részből: Aeneas mondja azt Dido királynőnek, akit éppen elhagyni készül „S gondolok is rád, míg élek s eszmélek, Elissa.”¹¹ Bettinus a szülei és testvérei haláláról szóló rész végén egy ovidiusi közhellyel erősíti meg ismét a Sforzák iránti hűségét: „ahogy fentebb írtam, „amíg életem megmarad” ugyanezen család árnyéka [a Sforzáké] alatt mindenben odaadással törekszem élni.” A latin szöveg „dum mihi vita manebit” idézete Ovidius *Ibis* című művéből származhat: ott kissé más formában: „donec mihi vita manebit” formában szerepel.¹² A komor hangvétellű művet Ovidius pontusi száműzetése alatt írta.¹³ A két nyomatékos antik idézet használata

⁹ „post serenissimi Matthie ... regis obitum barones et alii regni nobiles ... ut thesauros cummlarent, modo sub pretextu defensionis castrorum finitimorum ..., modo aliis questis coloribus rusticos et vasallos suos diversis vectigalibus onerarunt et alia intolerabilia damna et graves iacturas eis intulerunt.”

¹⁰ „primum, quod tempore, quo Bohemie regnum ab apostolica sede defecit, ipsi semper in eorum bellis victores extiterunt. Secundum: nunquam morbo epidemie laborarunt. Tertium: grandines sive tempestates eorum fruges destruentes nunquam habuerunt et perconsequens neque penuriam passi sunt aliquam.”

¹¹ VERGILIUS: *Aeneis* IV. 336, Lakatos István fordítása.

¹² OVIDIUS: *Ibis* 43.

¹³ ALBRECHT, MICHAEL VON: A római irodalom története I. Fordította TAR IBOLYA. Budapest, 2003. 590.

mutatja a szerző humanista műveltségét. Bettinus de Comitibus olasz neve Bettino Conti lehetett más 16. századi itáliai szerzők névhasználatára alapján: pl. a 16. században Milánóban működő Natale Conti humanista történetíró, akinek latin neve Natalis de Comitibus volt.¹⁴ Mivel Itáliában valószínűleg több Conti nevű család is tevékenykedett, a levélíró Bettino Conti azonosításához valószínűleg alapos, itáliai kutatás is szükséges lehet.¹⁵ Mindenesetre propagandisztikus elemektől sem mentes levele, amelyet minden bizonnyal Bakócz Tamás (akinek auditora volt) sugalmazására írt, fontos bár korántsem teljesen megbízható forrás.

A következő levél 1514. július 3-án kelt és II. Ulászló király nevében fogalmazták X. Leó pápának.¹⁶ Az igényesen megszerkesztett levél sötét felütéssel kezdődik: „Szörnyű és rettentő bármely korban szinte példátlan gaztettről kell beszámolnom szentségednek...”¹⁷ A pápa által meghirdetett keresztes hadjáratból „Oh Fájdalom” (Pro dolor) „előre nem látható zivatar és vihar tört ki” (inopinata procella et tempestas erupit). A parasztkok viselkedését Sallustius Catilina összeesküvéséről írt művéből vett sorokkal kárhóztatta a szerző: „... annyira elbázták magukat – amint a köznépek általában törekszik az új dolgokra – hogy magukat a szolgaságból szabadnak gondolták”.¹⁸ E rész, ahogyan a szöveg kiadói a *Monumenta rusticorum* kötetben azonosították, több sallustiusi mondatból építkezik. A felkelők bűneivel kapcsolatban a szerző a praeteritio (mellőzés), az antik szónoklattal stíluseszközével élt. Noha, mivel a felkelők olyan súlyos bűnöket követtek el, hogy szégyellt beszámolni róla, mégis érzékletes a római polgárháborúkról író szerzők (Lucanust) idéző erős kifejezésekkel mutatja be a gaztetteket: a védtelen nőekkel szembeni erőszakot, illetve a csanádi püspök és más egyháziak kínhalálát. A felkelők mintha nem akartak volna mást, mint „az egész nemességre vagy bármely kiváló emberre, dögvést romlást és veszedelmet hozni.”¹⁹ A felkelés már a török elleni védekezést, ezen keresztül egész Európát veszélyezteti: „Európa romlásában vajon megrendül-e maga a keresztény vallás?”²⁰ A levél következő részében a szerző hosszan leírta a király nevében, hogy a felkelők megfélemlítéséhez katonai segítségre és pénzre is szükség van, ami a levél szónoki beszédeket idéző összefoglalásában (peroratio) csúcsosodik ki: „Már már itt az idő, hogy szentséged anyagi segítséggel, amennyire gyorsan csak lehet, az ország védelmére siessen.”²¹ A többi keresztény uralkodót is kárhóztatta, akik nem segítenek, hanem az eseményeket mintegy színpadi játékként szemlélik. A fontos levél nem eredetiben, hanem a jászói premontrei prépostság könyvtárában, az Oláh Miklós formuláskönyvében maradt

¹⁴ A 16. századi itáliai nyomtatványok online katalógusában több 15–17. századi Conti (latinus formában de Comitibus) szerzőt találunk. EDIT16 Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo. Link: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm (Letöltés dátuma: 2015. január 30.)

¹⁵ Az azonosítással kapcsolatos problémákra Lakatos Bálint hívta fel figyelmemet, aki a nyíregyházi konferencián mutatta be a parasztháború külföldi forrásait.

¹⁶ *Monumenta Rusticorum*... 104 sz. 142–144; MNL OL DF 282 621

¹⁷ „Atrox et funestum vixque ullo seculo auditum facinus sanctitati vestre referre cogor...”

¹⁸ „hy omnes iactantes, ut est plebs novarum rerum semper studiosa, ideo ea moliri, ut a servitute in libertatem se se vindicarent?”

¹⁹ „nichil aliud struunt ... quam universe nobilitati atque optimo cuique pestem. perniciem exitium.”

²⁰ „In Europe vero pernicie nonne tota corruet religio Christiana.”

²¹ „Iam iam igitur tempus instat, ut sanctitas vestra pecuniarum subsidium ... quam cellerrime ad huius regni propugnaculum custodiamque subministret...”

fenn. A formuláskönyvben a szöveget tartalmazó lap tetején talán a levél fogalmazóját is felfedő jegyzetet találunk: „Balbi etc.”. A gondosan megfogalmazott levelet valószínűleg az itáliai humanista Girolamo Balbi fogalmazta, aki az 1510-es években Magyarországon tartózkodott. II Lajos nevelője volt, majd Szatmári György kancellár bizalmasa lett, és több diplomáciai megbízást is teljesített. A magyar udvar és szellemi élet fontos alakja volt, leginkább költői műveit ismerjük.²² Fontos, II. Ulászló nevében írt levele a királyi kancellária magas színvonalú alkotásai közé tartozik.

Szintén humanista levél formában íródott Gianni Vitale (Janus Vitalis Panormitanus) itáliai szerző nyomtatásban is megjelent rövid tudósítása a keresztes háborúról. Az 1510-es években Rómába költözött, szicíliai származású költő viszonylag korai művei közé tartozik a *De Ungarorum cruciata facta anno 1514* című műve, amelynek egy példányát megőrizte az Országos Széchenyi Könyvtár Apponyi-gyűjteménye.²³ A fiatal humanista Giovanni Battista Pisonak címzett levelébe fogalmazta a tudósítást. A mű keletkezési körülményeit és forrásait Shayne Mitchell tisztázta 1993-ban megjelent angol nyelvű tanulmányában. Vizsgálatai alapján a mű forrásai a Rómába eljutott követjelentések lehettek.²⁴ A mű Kulcsár Péter magyar fordításában is megjelent, ám ő a szerzőt és művét nem sokra becsülte: „a közlésben sok a hiba, de a szöveg nyelvileg is csapnivaló.”²⁵ Ha közelebbről megnézzük Vitale szövegét, műve történeti forrásértéke valóban megkérdőjelezhető, de stílusa nem igénytelen, s kortársak számára minden bizonnyal érdekes olvasmány volt. Levelét a címzett jóindulatának megnyerésére (*captatio benevolentiae*) kezdte: Pisot (a címzettet) a nagy elégiaköltő Tibullushoz hasonlította.²⁶ A parasztháború kezdetéről viszonylag pontos értesülései voltak: tudta, hogy Bakócz Tamás kezdeményezte a kereszteshadjáratot. A keresztesek összegyűlését római történetírókat idéző kifejezésekkel írta le: ókori művekben szereplő, fiktív helyneveket is felsorolva, ahonnan özönlöttek a parasztok.²⁷ A parasztháború eseményei közül leginkább a véres jelenetek ragadták meg képzeletét, a későbbi forrásokhoz hasonlóan naturalista módon ábrázolta a parasztok kegyetlenkedéseit. A parasztfelkelés leverését követő megtorlást azonban még részletesebben, s a valóságnál is jóval kegyetlenebbnek mutatta be.²⁸ Az események leírását az antik stílus eszménynek megfelelően kiszínezte. Például, noha a felkelők vezetőit Temesváron végezték ki, Vitale szerint Szapolyai vajda diadalmenetet tartott Budán a fővárosban, és ott került sor a kivégzésekre. Vitale műve, ha történeti forrásértéke csekély is, azt mutatja, hogy a felkelésről milyen kép élt Itáliában. A németnyelvű *Neue Zeitungokhoz*

²² Életrajzát ld. ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. Budapest, 1880. 32–74; Költészetével kapcsolatban legújabban: CSEHY ZOLTÁN: Janus vagy Ovidius? Girolamo Balbi költészetének énmódművelési stratégiái. *Studia litteraria: a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*, 2007. 45. köt. 32–42.

²³ Országos Széchenyi Könyvtár App. Hung. 1620. Kiadása: *Monumenta rusticorum...* 242–245.

²⁴ SHAYNE MITCHELL: An Italian account of the Hungarian peasant revolt of 1514. *Rivista di Studi Ungheresi* 8. (1993.) 17–26.

²⁵ *Krónikáink magyarul*. Fordította KULCSÁR PÉTER. III/1. Budapest, 2006. 133–136. (A stílusra vonatkozó megjegyzés az 1. lábjegyzetben olvasható.)

²⁶ „perlegi elegiam tuam ... in qua non mihi videris Piso, sed Tibullus alter?”

²⁷ „Innumeri undecumque agricolae relictis pagis ex Emona, ex Siscia, es Dravi et Savi ripis, multi Arivates, Azali, Amantes, Belgires ...”

²⁸ „Nonnulli quadripartiti canibus exponuntur.”

hasonlóan leginkább a harcok és a megtorlás kegyetlenségét igyekszik olykor túlzó, hatásvadász módon bemutatni.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a humanista stílusban, olykor antik idézetekkel ékesített levelek (vagy levélformátumú művek) nem tekinthetők hiteles történelmi forrásoknak.²⁹ Szerzőik, ahogy Bettino Conti vagy Girolamo Balbi esetében sugalmazóik vagy megrendelőik szándékainak megfelelően igyekeztek beállítani a történeteket. Vitale tudósításával pedig inkább saját magának kívánt irodalmi elismerést szerezni, mintsem hiteles képet adni. A propagandisztikus és hatásvadász elemek, ahogy később Taurinus művében is, e levél formájú művekben is jól tetten érhetőek. Ezen, főként a külföldet tájékoztató művek alapján a kortársak számára nem sok valódi információ juthatott el az eseménnyel kapcsolatban.

²⁹ A magyar kortársak későbbi, Erdélyi Gabriella által feldolgozott visszaemlékezései éppen így elég sok szubjektív elemet tartalmaznak: ERDÉLYI GABRIELLA: A Dózsa-féle felkelés arcai: tabuk és emlékezet. Történelmi Szemle 54 (2009) 461–480.

Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulója ezüst emlékérmé, 1990. Készült a Magyar Pénzverőben.

MIKÓ GÁBOR

Kora újkori másolatgyűjtemények szerepe középkori törvényeink kiadásakor

Az 1514. évi dekrétum példája

A hazai középkori törvények kiadói előtt régóta ismertek a dekrétumok kéziratos másolatgyűjteményei. A forráscsoport jelentőségét elsőként Kovachich Márton György ismerte fel, és egyik utolsó munkájában harminchat effajta kollekció tartalmát közzé is tette.¹ E leírásai szűk évszázaddal később a *Corpus Juris Hungarici* millenniumi kiadásában magyar fordításban helyet kapván szélesebb körben is ismertté váltak.²

Az elmúlt évtizedben számos alkalommal foglalkoztam e kéziratokkal. Vizsgáltam szerkezetüket, tartalmukat, forrásértéküket. Mindezek során világossá vált, hogy – néhány kivételt leszámítva – a kora újkori Magyar Királyság területén keletkeztek, összeállításukat pedig az motiválta, hogy a Habsburg-birodalomba tagozódott magyar állam régi joganyagát egybegyűjtsék.³ (Legjellemzőbb példája ennek a nádor jogainak összeírása volt.)⁴ A kódexek legtöbbje az 1540-es és az 1570-es évek között készült el. Szerkesztőik, megrendelőik között ott találunk több egyházi és világi főmértóságot. A „műfaj” eltűnését Mossóczy *Corpus Juris*ának 1583-as kinyomtatása hozta el, amely túlnyomórészt e kéziratok alapján lett összeállítva. A *Törvénytár* azonban természetszerűleg nem használta fel a gyűjtemények törvényeken kívüli anyagát, például a krónikákat, követjelentéseket, okleveleket, leveleket, amelyek szintén szép számban találhatók meg, főként a nagyobb kollekciókban. E források egy része máig ismeretlen maradt.⁵

¹ JOSEPHUS NICOLAUS KOVACHICH: Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitalium. Pest, 1820. (= Kovachich: Notitiae) 337–368., 376–390. (A mű fia, Kovachich József Miklós neve alatt jelent meg)

² Magyar törvénytár – Corpus Juris Hungarici. (1000–1868). Millenniumi emlékkiadás. I–VI. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896–1901. (= CJH) I. Az 1000–1526. évi törvényezikkek. XXXVIII–XLV. (A fordítás nem teljes.)

³ Legrészletesebben a kéziratokkal doktori disszertációmban foglalkoztam: MIKÓ GÁBOR: Középkori törvényeink és a Corpus Juris Hungarici. Budapest, 2014. (=Mikó: Corpus Juris) (kézirat). Összefoglalóan lásd Uő: Kézírtos törvénygyűjteményeink mint történeti források. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdettől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Budapest, 2013. (=Rendiség és parlamentarizmus) 55–61. (Korábbi tanulmányaim felsorolásával.)

⁴ C. TÓTH NORBERT: A nádori cikkelyek keletkezése. In: Rendiség és parlamentarizmus 36–45.

⁵ Magam a krónikaszövegek közül adtam ki néhányat: MIKÓ GÁBOR: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Budapest, 2012. 573–586.; Uő: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Történelmi Szemle 55. (2013) 1–22.; Uő: A középkori magyar királyok ismeretlen lajstroma Monoszlóy András könyvtárából. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135. (2013) 125–137.

Középkori törvényeink eddig megjelent kritikai kiadásai jó néhány ilyen kódexet idéznek apparátusukban. Igaz, ezeket elsősorban akkor használták fel, amikor egy-egy adott dekrétumból eredeti oklevél nem állt rendelkezésre.⁶ Előfordul azonban olyan eset is, amikor valamelyik kézirat, vagy kéziratok részben más szöveget közölnek, mint amelyet az adott dekrétum oklevelei ránk hagyományoztak. E tanulmányban az 1514. évi törvény kapcsán erre mutatok be példákat három 16. századi másolatgyűjtemény alapján. Közülük az egyik már régebb óta ismert volt, és a törvény 1979-ben megjelent kritikai kiadása fel is használta. A másik kettőről azonban tudomásom szerint a szakirodalomban mindeddig nem esett szó.

I. A dekrétum fogalmazványa az egykori Magyar Udvari Kamarai Számvevőség 55. sz. kéziratában.

A kéziratot 1572-ben kezdte készíteni egy, magát csak nevei kezdőbetűivel N. M.-nek jelölő írnok. A kódex címe: *Articularum in diversis congregationibus per status et ordines regni tractatorum liber*. Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik, ahová Jankovich Miklós gyűjteményéből került.⁷ Még korábban a Magyar Udvari Kamara Számvevőségének tulajdonában volt.⁸ Magáról az írnokról semmit nem tudtam kideríteni. A kötet élére egy tartalommutatót tervezett, ebből azonban néhány bejegyzést leszámítva semmi nem lett. A mutatónak kihagyott hely után, a 21. lapon *Tractatus et articuli in presenti dieta festi beati Lucae evangeliste formati anno 1514.* címmel kezdte az 1514. évi dekrétum szövegének másolását, amely egészen a 41. lapig tartott. A másolás végeztével még azt is feljegyezte, hogy mennyi ideig dolgozott a szöveg papírra vetésével. Ezt követően a kötet végéig, több mint négyszáz lapon keresztül csak 1526 utáni törvények és egyéb források másolatai szerepelnek. Az utolsó tartalmi egységet az 1593. évi pozsonyi országgyűlés végzése jelenti.

A törvények másolatai mellett egyéb iratok kópiái is megtalálhatóak a kötetben. Így például az 1538. évi váradi békével egyidejűleg megkötött fegyverszünet szövege,⁹ az Izabella királyné és Mayláth István között 1541-ben megkötött gyulafehérvári béke textusa,¹⁰ továbbá az 1543. évi beszercebányai országgyűlés felterjesztésére adott királyi *responsio*.¹¹ Hogy az ismeretlen szerkesztő hozzájutott ezekhez a nem

⁶ *Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457.* Szerk. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II., Forráskiadványok 11.) (=DRH 1301–1457.) 63.; *Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490.* Szerk. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II., Forráskiadványok 19.) (= DRH 1458–1490.) 41.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzKK) Fol. Lat. 517.

⁸ Mikó: *Corpus Juris* 101.

⁹ A forrásnak csak a Szapolyai, illetve Johann Wese lundi érsek (Ferdinánd követe Váradon) által ratifikált példányai ismertek, lásd Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. (1526–1690).* (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) Wien, 1911. 65., 81., vö. Károlyi Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536–1538. évek történetéhez.* Budapest, 1879. 224.

¹⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek – Monumenta comitialia regni Transylvaniae. I–XXI.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1876–1899. I. 68–72.

¹¹ *Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel. I–XII.* Szerk. Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád. (Monumenta Hungariae Historica Ser. III.) Budapest, 1874–1917. (=MOE) II. 579–585.

dekrétum-jellegű dokumentumokhoz, alighanem azt jelentheti, hogy a Magyar Kancellária környezetében tevékenykedett.

A kódexet tudomásom szerint elsőként Kovachich Márton György használta fel történeti kutatáshoz, aki még a kamarai számvevőségen használta a kötetet.¹² Részletes tartalmi leírást készített róla, amelynek azonban nyomtatásban csupán egy rövid kivonata jelent meg. A Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékában azonban rátaláltam a részletes leírásra.¹³ Ebből kiderül, hogy Kovachichnak szemet szúrt, hogy a kéziratban szereplő 1514. évi törvényszöveg távolról sem azonos azzal, amellyel a *Corpus Juris Hungaricum*-ben találkozott. Erre egyébként első ránézésre is több jel utal: a szöveg élén nem áll semmilyen preambulum, a végéről pedig hiányzik a dátumot és méltóságsort tartalmazó záradék. A cím sem szokványos dekrétum-típus: *Tractatus et articuli in praesenti dieta festi B. Lucae evangelistae formati anno 1514*. Hagyatéka alapján leszögezhető, hogy a forráskutató tudós a szöveg jelentőségét pontosan felismerte. Két másolatot is készített róla, amelyek ma két külön kötetben lelhetők fel a Széchényi Könyvtár Kézirattárában.¹⁴ Másolataihoz fűzött egyik kommentárja a következőképp szól: „Az 1., 3., 9., 13. és 25. cikkelyek, amelyek a *Corpus Juris Hungaricum*-ben ki vannak adva, e kéziratból hiányoznak. Mások, amelyek itt is szerepelnek, sok ponton eltérnek (ti. a *Corpus Juris* szövegétől). Azonban a kéziratban szerepel húsz olyan cikkely is, amelyek a *Corpus Juris*-ből hiányoznak. Összességében e példány pusztán a cikkelyek tervezetének tűnik, ezért az országgyűlési iratok (*Acta Diaetalia*) közé sorolandó.”¹⁵ Azonban, mint említettem, nyomtatásban sem e kommentárt, sem pedig a cikkelyeket nem jelentette meg, ennél fogva felfedezése még sokáig ismeretlen maradt.

A 20. század első felében Döry Ferenc évtizedeken keresztül munkálkodott azon, hogy elkészítse a középkori magyar törvények modern kritikai kiadásait.¹⁶ Ő már a Széchényi Könyvtárban talált rá a számvevőség kódexére. Az 1514. évi dekrétumszövegről ugyanazt állapította meg, mint Kovachich. Mint írta: „Az eredetiekkel nem mindenben egyezik. Vannak cikkelyek, melyek az eredetiben nincsenek, s mások innét hiányoznak. Mivel nincs privilegium formájába öntve, úgy látszik, compilatio, vagy a decretum létrejötté előtti szövegezés.”¹⁷ A parasztháború oklevéltárában megjelent kritikai kiadásba Döry e feljegyzésének köszönhetően került be a szöveg.¹⁸ A szerkesztők igen helyesen úgy döntöttek, hogy két hasábos szövegkiadást alkalmaznak. Az egyikben közölték a kézirat szövegét, a másikban, az előbbivel folyamatos párhuzamba állítva, a dekrétum hivatalos variánsát, amelyet a fennmaradt eredeti oklevelek alapján rekonstruáltak. (A *Corpus Juris* szövege lényegében megfelel az oklevelek szövegének.)

¹² „Codex Registraturalis” névvel illeti. Vö. Kovachich: Notitiae 352.

¹³ OSzKK Fol. Lat. 170/1. 76v–82v

¹⁴ OSzKK Fol. Lat. 170/1. 83r–88r, OSzKK Fol. Lat. 710. fol. 15r–20r

¹⁵ Articulus 1., 3., 9. – 13., 25, qui in Corp. Jur. Hung. editi sunt, hic desiderantur, reliqui, qui adsunt, in multis aliter leguntur. Viginti autem articuli hic referuntur, qui in Corp. Jur. Hung. in hoc decreto non leguntur. Universim hoc exemplar videtur fuisse solum projectum articulorum, adeoque pertinet ad Acta Diaetalia. – OSzKK Fol. Lat. 170/1. fol. 76v.

¹⁶ DRH 1301–1457. 60–62.

¹⁷ E helyütt mondok köszönetet Bak M. János professzor úrnak, hogy Döry vonatkozó kézíratainak használatát lehetővé tette számomra.

¹⁸ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno 1514. Szerk. Antonius Fekete-Nagy, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geisa Érszegi. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II., Fontes 12.) Budapest, 1979. (=Mon. rust.) 247.

Miről is szól az elsőként Kovachich által megemlített hűsz, a dekrétum végleges változatából kimaradó cikkely? Ezek legnagyobb része egy, a király által választandó országos főkapitány jogkörével foglalkozik. A határozatok szerint az ő kezébe tervezték letenni az ország határvédelmének irányítását, ő vette volna át a teljeskörű felügyeletet a végvári rendszer fölött. Emellett az országon belül is jelentős hatalom illette volna meg. Abban az esetben ugyanis például, amennyiben a parasztok az általuk okozott károkat – uruk egytetértésével – nem akarták volna megfizetni, kényszerítésükre pedig a megyei nemesség katonai ereje sem lett volna elegendő, a főkapitány lett volna jogosult arra, hogy – bár királyi parancsra – katonai erővel eljárjon. Hasonló módon rendelkeztek a hajdúk elleni fellépés esetében is. Szó van a szövegben a nádor és az országbíró feladatairól, továbbá arról is, hogy az uralkodó tegyen meg a pápánál minden annak eléréséért, hogy Bakócz érseket a legátusi jogán birtokolt bírói joghatóságától megfoszthassák.

Mint már szó esett róla, a fogalmazvány semmiféle dátumot nem tartalmaz. Éppen ezért – elődeikhez hasonlóan – a szöveg kiadói is úgy foglaltak állást, hogy a tervezet az országgyűlési tárgyalások egy fázisát tükrözi, vagyis valamikor a diéta folyamán, 1514. október 18. és 1514. november 19. között keletkezett.¹⁹

II. A dekrétum ismeretlen változata Jeszenszky Dániel másolatgyűjteményében

A forrást tartalmazó kézirat létéről szintén Kovachich Márton György számolt be elsőként. 1811-ben egy kutatóút keretében ugyanis felkereste a selmecbányai városi levéltárat,²⁰ ott pedig négy, 16. században készült, különféle hazai dekrétumok másolatait tartalmazó kódexre bukkant. Mind a négynek elkészítette a tételes tartalmi leírását, amelyek nyomtatásban is megjelentek.²¹ Azonban – nyilvánvalóan idő hiányában – a számvevősegi kézirattal ellentétben ezeket nem tudta részletesen tanulmányozni, így magukkal a kéziratokban fellelhető szövegekkel egyenként nem foglalkozott.²² A négy kódex közül az, amelyet I-es számmal jelölt, 1918 körül a Magyar Országos Levéltárba került, majd az 1960-as években visszaadták Selmecbányára.²³ Szerencsére közben az anyagát mikrofilmre vették, majd a Diplomatikai Fényképgyűjtemény létrehozásakor a fotókat ide is besorolták.²⁴ Én a kéziratot csak e fotók segítségével tudtam megvizsgálni, az eredeti példányt sajnos nem állt módomban tanulmányozni. A kötéséről nem készült felvétel, ellenben – köszönhetően annak, hogy kizárólag Mohács előtti törvényszövegeket tartalmaz – tartalma fotókon teljes egészében elérhető.

¹⁹ Mon. rust. 246. (Lásd a szöveg elé írt bevezető jegyzetet!)

²⁰ V. WINDISCH ÉVA: Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején. *Levéltári Közlemények* 37. (1966) 85., 92.

²¹ KOVACHICH: *Notitiae* 367–368.

²² Ez abból derül ki, hogy a kéziratok hagyományban is csupán tételes tartalomjegyzék található az egyes kódexekhez. L. OSZKK *Fol. Lat.* 170/1. 115v–116v

²³ KOSÁRY DOMOKOS: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodamába*. I. Budapest, 1970. 554.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 235720. sz.

A kódex a benne foglalt dekrétumok tartalomjegyzékével kezdődik. Az első törvény az 1222-es *Aranybullának* Mátyás 1464. évi ún. koronázási dekrétumában foglalt átirata, az utolsó pedig a most vizsgált 1514. évi országgyűlés törvénykönyve. A tartalommutató előtt áll a kötet dedikációja: e szerint a turóci Jeszenszky Dániel készítette Selmecebánya város számára. A kézírás alapján az egész kézirat – leszámítva az utolsó öt oldalt – Jeszenszky kezétől való. Az öt utolsó oldalon olyan jogszabályok vannak felsorolva, amelyeket 1557-ben és 1558-ban a Mérei Mihály elnökletével működő személynöki széken alkalmaztak. Ezeket már egy másik scriptor írta a kódexbe. Végül az utolsó, 292. oldalon egy, már 1570-ből való jogi nota olvasható, amely egy harmadik kéztől származik. Ebből kiindulva Jeszenszky a kézirat másolását minden bizonnyal 1557 előtt befejezte. Személye minden valószínűség szerint azzal a Jeszenszky Dánielével azonos, aki 1563-ban és az azt megelőző években Turóc megye alispánja volt.²⁵ Aligha tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy ez a tisztsége tette lehetővé, hogy egy effajta gyűjteményt elkészítsen.

A kötetben a 261. oldalon kezdődő 1514. évi dekrétum élén preambulum, a végén pedig a méltóságsorral ellátott záradék áll.²⁶ E záradékban természetesen fel van tüntetve a kiadás dátuma: Szent Erzsébet napja (1514. nov. 19.), vagyis pontosan megfelel a dekrétum hivatalos változatában álló időpontnak. A szöveg tehát egyrészt formailag semmiben nem különbözik egy szokványos törvénytől, másrészt kiadásának időpontját tekintve nem tér el az 1514. évi dekrétum hivatalos változatától sem.

Amennyiben azonban elkezdjük tanulmányozni a szöveget, rögtön a másolat második oldalán okot fogunk találni némi gyanakvásra. Ennek az oldalnak a tetejére ugyanis a kézirat egy ismeretlen használója egy papírdarabot ragasztott, amelyen a következő áll: „A könyv eme két lapja (tovább) vizsgálendő, mivel a körmöcbányai könyvben az 1-től a 7-ig terjedő cikkelyek hiányoznak. Emellett az egész dekrétum összevetendő és összeolvasandó”.²⁷ A rejtélyes „körmöcbányai könyv” minden bizonnyal egy, Jeszenszky kéziratához hasonló törvénygyűjtemény lehetett. Az illető, aki a papírszeletet a Jeszenszky-kéziratba ragasztotta, minden valószínűség szerint maga is egy törvénygyűjtemény összeállításán munkálkodott, amelyhez több kéziratot is felhasznált. Ennek során tűnhetett fel neki a Jeszenszky-féle másolat és a „körmöcbányai könyv” közötti különbség, amelyet akkurátusan fel is jegyzett a bővebb szövegű kéziratban. (Sajnos a körmöcbányai könyv hollétét nem sikerült megállapítanom).²⁸

Ha mármost a papírszeleten említett első hét cikkelyt elolvassuk, majd a dekrétum hivatalos változatával egybevetjük, azt kell megállapítsuk, hogy a hét artikus kö-

²⁵ Ez kiderül a Jeszenszkyek 1563-ban Ferdinánd királytól elnyert címeresleveléből. Lásd ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. Budapest, 1904. 44. (18. századi másolat alapján. A címereslevél eredeti példánya is megvan a Jeszenszky család levéltárában: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 323., 1. esemő. Vö. NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Pest, 1857–1865. V. 340.

²⁶ E nagyfotosságú szöveg kiadását elkészítettem, és az megjelenés alatt áll „Az 1514. évi dekrétum megszületése. A törvénykönyv eredeti változata” (= MIKÓ: Az 1514. évi dekrétum) c. tanulmányomban.

²⁷ *Istae bine facies libri concilientur, nam in Crembniciensi libro a primo articulo usque ad 7. scripta non habuntur, et praeterea totum hoc decretum collationandum et concordandum.* – DF 235720., p. 262.

²⁸ Kovachich 1812-ben Körmöcbányán járván két törvénygyűjteményt talált a levéltárban. Ezek közül azonban egyikben sem szerepel az 1514. évi dekrétum. – KOVACHICH: Notitiae 366.

zül a hivatalos variánsban egyik sem szerepel. Amennyiben ezt követően a papírlap további utasítását követve az egész másolatot összevetjük a hivatalos variánssal, az alábbiakat lehet megállapítani. A Jeszenszky-kézirat a fenti héten kívül még számos olyan cikkelyt tartalmaz, amelyek a pecsétes törvénytárgyakból hiányoznak. Ezek azonban egy híján mind megtalálhatók a kamarai számvevőség előbb bemutatott fogalmazványában. Jeszenszky másolata tehát néhány kivétellel mind a fogalmazvány, mind pedig a hivatalos 1514. évi dekrétum valamennyi cikkelyét magában foglalja, még hozzá preambulummal és méltóságsoros záradékkal együtt hiteles dekrétum-formába szerkesztve.

Ennek a megállapításnak igen nagy a jelentősége. Nem másról van szó ugyanis, minthogy Jeszenszky kéziratának köszönhetően immáron rendelkezünk egy olyan szöveggel, ami formailag tökéletesen megfelel egy, az 1514. évi országgyűlés végén kiadott dekrétumnak. Csak éppen számos ponton nem egyezik meg azzal a szöveggel, amelyet eddig mint az 1514. évi törvénykönyvet ismertünk. Hitelessége mindösszesen azért lehet kérdéses, mert nem pecsétes oklevélről, hanem egy másolatról van szó. A hamisítást azonban kizárhatjuk. Mert mégha Jeszenszky a hivatalos 1514. évi dekrétum mellett ismerte is volna annak valamilyen korábbi fogalmazványát, egész egyszerűen értelmetlen feltevés, hogy valaki évtizedekkel egy törvény kiadása után egy fogalmazványból egy hiteles formájú dekrétumot elkezdjen kiegészítgetni. Egészen biztos tehát, hogy Jeszenszky előtt olyan formában feküdt a dekrétum szövege, amint azt ma a másolatában láthatjuk. A kérdés csupán az, hogy vajon eredeti oklevél volt-e előtte, vagy valamilyen másolat. Hogyan lehetséges, hogy egy dekrétumból két ennyire különböző változat is készülhetett? Mielőtt erre megpróbálok választ találni, érdemes még egy kéziratot röviden bemutatni.

III. A dekrétum ismeretlen változata az egykori Magyar Királyi Udvari Kamara Levéltárának 33. sz. kéziratában

Az előbbi két kézirathoz hasonlóan erről a kötetről is Kovachich Márton György számolt be először. A Jeszenszky-féle kézirattól eltérően azonban ezt szerencsére részletesen is tanulmányozhatta, és a leírása részben nyomtatva, részben pedig a hagyatékában kéziratban fennmaradt. Ez annál fontosabb, mert a kézirat később eltűnt, a 20. század elején Iványi Béla már nem találta a kamarai levéltárban.²⁹

Kovachich leírása szerint 1570-ben készült, 215 lapból állt, és II. Ulászló 1492., 1495., 1498., 1500., 1504. és 1514. évi dekrétumait tartalmazta.³⁰ A kötet legvégén álló bejegyzés szerint varasdi Munchich Miklós és Meznarinich Mihály a szövegeket szóról szóra összevetették az „esztergomi káptalan dekrétumaival”, és ahol kellett, a kéziratot kijavították.

²⁹ IVÁNYI BÉLA: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest. 1926. 57. 100. jegyz.

³⁰ OSzKK Fol. Lat. 170/1. 71r–73r., vő. Kovachich: Notitiae 349–351. Az utóbbi helyen valamilyen elírás folytán tévesen áll, hogy a kódex a király által egyébként nem szentesített 1507. évi György-napi országgyűlés végzéseit is tartalmazta. Kéziratában, a fentebb jelzett helyen Kovachich egyértelműen kijelenti, hogy „Decretum Anni 1507 ... in hocce codice deest”.

Kovachich idézte a kódex 313. oldalán olvasható margószéli megjegyzést, amely az 1514. évi dekrétum másolatára vonatkozott: „Az eddig leírtak bizonyos példányokban hiányoznak, az alább következő cikkely a legelső, de máskülönben szóról szóra így olvasható”.³¹ Ehhez előbb azt a további magyarázatot fűzte, hogy a dekrétum elején olyan cikkelyek állnak, amelyek a kiadott változat szerint „nem tartoznak a törvényhez”, majd azt is megjegyezte, hogy a kézirat későbbi oldalain is vannak olyan cikkelyek, amelyek a kiadásokban nem szerepelnek.³²

Miféle cikkelyek lehettek ezek? Erre választ megint csak Kovachich kéziratosa hagyatékában találtam. A számvevőségi kézirat leírásánál, az 1514. évi fogalmazvány cikkelyeinél ugyanis megjegyezte, hogy „Ugyanígy olvasható II. Ulászló dekrétumának a Kamara Levéltárában található kéziratában.”³³ A kamarai kódex leírásakor azonban nem fogalmazványról írt, hanem egyértelműen dekrétumnak nevezte az abban olvasható szöveget.³⁴ Miután, mint láttuk, Jeszenszky kéziratában is a dekrétum elején volt az első nagyobb eltérés a hivatalos törvénysszövegtől, magam ebből arra következtetek, hogy a kamarai kódexben ugyanaz a hiteles dekrétum-formába szerkesztett, ám jóval bővebb szövegű törvény szerepelt, mint ami a Jeszenszky-féle kötetben is található. Ennek pedig esetünkben azért van nagy jelentősége, mert ezek szerint a bővebb szövegű variáns sem csak egyetlen példányban volt ismert a 16. század közepén.

IV. A szövegváltozatok keletkezési rendje

A szakirodalomban az uralkodó nézet jellemzően az, hogy a fogalmazvány az országgyűlés folyamán, a tárgyalások egyik szakaszában készült, míg a pecsétetes oklevelekben fennmaradt – és később a *Corpus Juris*ba is bekerült – változat tükrözi a diéta végleges határozatait.³⁵ Ezzel ellentétes véleményt csak Kubinyi András fogalmazott meg.³⁶ Ő a fogalmazvánnyal nem foglalkozott, a végleges dekrétum megszületését azonban Werbőczy egy levele alapján 1515. július 20. utánra, tehát több mint nyolc hónappal a diéta zárulta utánra tette.

Azt, hogy a hivatalos változatot valóban az országgyűlés végeztével adták ki, több okból is kétkedéssel fogadhatjuk. Egyfelől, a Jeszenszky- és a kamarai kódexek ismeretében most már azt kellene gondolnunk, hogy mindjárt két dekrétumot is elfogadtak, hiszen mind a két kódex szövege, mind pedig a hivatalos oklevelek egyaránt

³¹ Hucusque scripta in quibusdam exemplaribus desiderantur, et sequens Articulus est primus, sed aliter legitur de verbo ad verbum in hunc modum. – Kovachich: Notitiae i. m. 350.

³² Kovachich: Notitiae 350–351.

³³ Ita plane legitur in exemplari codicis M. S. decretorum Wladislai II. in Archivo Camerali reperibili. – OSzKK Fol. Lat. 170/1. fol. 76v.

³⁴ Anni 1514 alias decretum VII. differt plurimum ab edito textu, qui melior videtur esse. – OSzKK Fol. Lat. 170/1. 71r–73r.

³⁵ BARTA GÁBOR – FEKETE-NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben. Budapest, 1973. 232–233.

³⁶ KUBINYI ANDRÁS: Werbőczy Mohács (1526) politikai pályafutása. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Szerk. Hamza Gábor. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 21.) Budapest, 2001. 74.; Uő: A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle 48. (2006) 292. – Korábban, még a forrására való jegyzetes utalás nélkül már megírta a Kristó Gyulával és Engel Pállal közösen készített, máig használt egyetemi tankönyv vonatkozó részében: ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. (Osiris tankönyvek) Budapest, 1998. 364.

1514. november 19-ére vannak keltezve. Másfelől az elképzelést az elmúlt évtizedekben a középkori országgyűlések működésével kapcsolatban folytatott kutatások is valószínűtlenné teszik. E vizsgálatok során ugyanis egyértelművé vált, hogy az egyes törvények végén álló dátumok nem fogadhatók el automatikusan az adott dekrétum összeállításának időpontjaként. Az országgyűlési határozatokat ugyanis minden esetben a királyi kancellária tisztázta le, és ott szerkesztették azokat dekrétum-formába. Ez lehetőséget adott az uralkodónak arra, hogy a határozatok szövegét utóbb módosítsa, vagy a kihirdetést késleltesse. Ilyesmire már a Mátyás-korban is volt példa.³⁷ A Jagelló-kor országgyűléseivel kapcsolatban – legnagyobbbrészt Kubinyi kutatásainak hála – mára kiderült, hogy sokkal több forrásra támaszkodhatunk annál, mint amire a *Corpus Juris* és a korábbi történeti munkák (pl. Kovachich vagy Szabó Dezső munkái) alapján gondolhattuk. E kútfők sokszínűségéről egy 2006-ban megjelent, a késő középkori diétákról szóló tanulmánya számol be.³⁸ A források között kiemelkedő jelentőségűek egyrészt hazai városi, másfelől az udvarban tartózkodó külföldi követek beszámolóí. E kútfők sajátossága, hogy az országgyűlések mindennapjaiba is betekintést engednek, amellet természetesen, hogy a tárgyaló ügyek egy részéről is tudósítanak.³⁹ Effajta követjelentések segítségével egyértelműen be lehetett bizonyítani, hogy a korábbi feltevéssel ellentétben a számvevőségi kódex fogalmazványa sem az országgyűlés idején, hanem már azt követően, az udvarban tovább folyó tárgyalások során készült.⁴⁰ Ez végképp megcáfolja azt a vélekedést, hogy a dekrétumot kiadhatták a diéta végén.

Szerencsénkre a fogalmazványnál értelemszerűen időben később keletkezett Jeszenszky-féle és a hivatalos dekrétum keletkezése időben jól elválasztható. Ezt egy olyan cikkely teszi lehetővé, amelyik mindkét változatban megtalálható, ám van közöttük egy lényeges eltérés.

³⁷ TEKE ZSUZSA: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. In: DRH 1458–1490. 56.

³⁸ KUBINYI ANDRÁS: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. Jogtörténeti Szemle (2006) 3–11. Vö. még UÓ: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rác György. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40.) Budapest–Piliscsaba, 2009. 125–148.

³⁹ Követjelentések jelentőségéről középkori országgyűlések kapcsán legújabban lásd LAKATOS BÁLINT: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia válaszfútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. (Annales Tataiensis 4.) Tata, 2010. 29–65.; UÓ: Haag, Mrakes, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 17. (2011) 223–238.

⁴⁰ MIKÓ: Az 1514. évi dekrétum.

Jeszenszky-kézirat	Hivatalos dekrétum
„Továbbá mindazokat a hatalmaskodásokat és új foglálásokat, melyeket a főurak és nemesek más ellenében e zavaros idők alatt, tudniillik a legközelebb múlt szent György vértanú napjától mostanáig, vagyis Szent Erzsébet özvegy napjáig akárhogyan és akárhányszor követtek el és vittek véghez, miután e tárgyban előbb a törvényes perbeidézés megtörtént, a rövid törvényszékek ülésének a határidejében, <i>amelyek ez alkalommal vizkereszt buszadik napján fognak kezdődni</i> , minden más előtt kell megvitatni és elbírálni.” ¹	„Továbbá határozták, hogy mindazokat a hatalmaskodásokat és új foglálásokat, melyeket a főurak és nemesek más ellenében e zavaros idők alatt, tudniillik a legközelebb múlt szent György vértanú napjától mostanáig, vagyis Szent Erzsébet özvegy napjáig akárhogyan és akárhányszor követtek el és vittek véghez, miután e tárgyban előbb a törvényes perbeidézés megtörtént, <i>az ennekutána tartandó</i> rövid törvényszékek ülésének a határidejében minden más előtt kell megvitatni és elbírálni.” ²

¹ Item, quod universi actus potentiarum novaeque occupationes per dominos et nobiles in alterutrum hiis disturbiorum temporibus a festo scilicet beati Georgii martyris proxime preterito usque modo festum scilicet beate Elyzabeth vidue quomodocunque et quocienscunque illati et patrati, habita primum legitima superinde evocatione, in termino celebrationis brevium iudiciorum, quae pro hac [vice] vigesimo die proximi festi epiphaniarum Domini inchoabuntur, ante omnes alias causas discutiantur et adiudicentur. – DF 235720., pag. 285. (Kiadása: MIKÓ: Az 1514. évi dekrétum.)

² A dekrétum 69. cikkelye. (Mon. rust. 280.). – A millenniumi Corpus Juris fordítása.

Az egyértelmű, hogy a Jeszenszky-kézirat dekrétum-változatát még jóval 1515. január 25. előtt kellett elkészíteni. Magam e két szöveg egybevetéséből úgy látom, hogy a hivatalos változatot pedig csakis ezen időpont után adhatták ki, ezért kényszerült a szöveg szerkesztője arra, hogy megváltoztassa a már korábban megfogalmazott textust. Arra nézvést, hogy valójában mikor történhetett a hivatalos dekrétum kiadása, adatok hiányában csak feltevéseink lehetnek. Ezeket egy másik tanulmányomban már összegyűjtöttem, így most nem kívánok vele foglalkozni.⁴¹

Érdekesebb kérdés ennél, hogy miként magyarázzuk a kétszer elkészített dekrétum problémáját. Előjáróban le kell szögezni, hogy ilyesmire nem hogy a középkorból, de a 16. századból sem ismerek párhuzamot. Ez persze nem véletlen. A kancellárián ugyanis csakis akkor van értelme egy törvénykönyvhöz bevezetőt és záró részt fogalmazni, ha annak tartalmát már véglegesítették. Kiemelten érvényes ez a preambuluma, hiszen az bemutatja az országgyűlés körülményeit, valamint kitérhet a dekrétumban foglalt cikkelyekre is. Esetünkben a Jeszenszky-másolat és a hivatalos dekrétum preambuluma és záradéka között semmiféle eltérés nincsen. A preambulum azonban tartalmában egyértelműen a Jeszenszky-féle szöveghez illeszkedik, hiszen a parasztháború okozta gondok mellett az országgyűlés másik központi kérdésének a török fenyegetést említi. Annak ellenében hozott határozatok viszont a hivatalos dekrétumban – egyetlen artikulust leszámítva – nincsenek, Jeszenszky másolatában ellenben még számos ilyen volt található.⁴²

⁴¹ MIKÓ: Az 1514. évi dekrétum.

⁴² Ezek a főkapitánysággal kapcsolatos határozatok, amelyeket röviden bemutattam a számvevőségi kézirat leírásánál.

Pusztán a két szöveg fentebb vázolt kronológiája alapján elméletileg feltételezhető lehetne, hogy a törvényből két változatot adtak ki: előbb egy bővebb, utóbb egy rövidített szöveget. Azonban a négy fennmaradt, egy-egy megyének címzett példány egyike sem tartalmazza a bővebb variánst. Az, hogy egyes megyék egy bővebb dekrétumszöveget kaptak volna, ráadásul korábban, mint más megyék, meglehetősen abszurd feltevés lenne. Magyarozatként ellenben felvethető, hogy az országgyűlést követő további hosszúságú tárgyalások egy szakaszában – még 1515. január 25. előtt – a nemesség képviselőinek és az udvarnak sikerült megegyezniük a törvénysszöveg tartalmában. Ekkor készíthette el a kancellária a dekrétumot, azonban azt az uralkodó végül mégsem szentesítette.⁴³ A szöveg azonban nem pusztult el, hanem ma már fel nem deríthető módon legalább egy, de inkább több példányban elkerülhetett a kancelláriáról, és a 16. század második felében legalább két törvénygyűjtemény szerkesztésénél felhasználták.⁴⁴ Végezetül mindezek alapján a tanulmány címében írtakra összefoglalóan reflektálva azt állapíthatjuk meg, hogy bár egy-egy dekrétum hiteles szövegének megállapításához valóban a hiteles okleveles példányok a legfontosabb kútfők, esetünkben éppen három kora újkori másolatgyűjtemény tartott fenn unikális forrásokat az egyik leghírhedtebb középkori országgyűlésünk történetéről.

⁴³ Ennek oka nyilvánvalóan azokban a cikkelyekben keresendő, amelyek az országos főkapitánynak nem csupán a törökellenes védekezésben, hanem az országon belüli rendfenntartásban is elsődleges szerepet juttattak. Ezen artikulások ugyanis nagymértékben korlátozták a királyi hatalmat. Ebből úgy tűnik, hogy e változat elkészültekor a főkapitánnyá választott Szapolyai és támogatói elérték, hogy a főkapitánynak ekkora hatalmat biztosító cikkelyek bekerüljenek a törvénykönyvbe, annak elfogadását és kihirdetését azonban az uralkodó – minden bizonnyal Szapolyai ellenfeleinek hathatós támogatásával – legalábbis elhalasztotta, majd végül megakadályozta.

⁴⁴ Arra, hogy az országban nem csak a hivatalos változat forgott közkezen, további példa Jenői Benethe János fejei megyei alispánnak és szolgabírának egy 1536. február 21-én kelt, Érszegi Géza által felfedezett oklevele, amely szövegében hosszasan idézi a törvény két cikkelyét. Lásd ÉRSZEGI GÉZA: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542. Fejér megyei történeti évkönyv 5. (1971) 258. – Miként azonban a törvény kritikái kiadásából kitűnik, a megyei hatóság előtt biztosan nem a hivatalos dekrétumváltozat feküdt, hanem egy, a számvévségi kódex fogalmazványához – hozzátehetjük: egyúttal a Jeszenszky-kézíráthoz is – közelebb álló variáns. (Vö. Mon. rust. 263–265.)

Alpar Ignác születésének 150. évfordulója ezüst emlékérmé, 2005. Készült a Magyar Pénzverőben.

SIPOS FERENC

A Rákóczi-szabadságharc lappangó forrásai Szabolcs vármegye levéltárában Egy dokumentum Szatmár várának kapitulációjához (1705)

Csak sejtéseink lehetnek arról, hogy Schemberger Ferenc¹ 1767-ben milyen állapotban vette át rendezésre Szabolcs vármegye levéltárát. Évszám szerint összekötött iratsomókat, fasciculusokat kellett volna találnia, de a gyakori költözések miatt – a közgyűléseket nem állandó helyen tartották –, a visszakeresésekkel járó ügyintézés során óhatatlanul megbomlott a rend, sok lett az innen-onnan szétszóródott ügyszerab. Több mint négyszáz aktát – többségük keltezetlen volt – nem tudott visszarakni eredeti helyére. Ezért *Sine anno* (év nélkül) megjelöléssel négy új fasciculust kellett kialakítania a XVII. századi dokumentumok rendezése után.²

Nevezett már kellő tapasztalattal felvértezve foghatott munkához: korábban Leszen dolgozott, registrator, vagyis lajstromozó volt a konvent levéltárában. Ám ahhoz, hogy segédleteket, mutatókönyveket készíthessen, előbb helyre kellett állítania a széthullott iratkötegeket, az összes fasciculust – 1699-ig folyamatos, 1700-tól előlről kezdődő – sorszámmal ellátni, végül kötegről kötegre haladva minden egyes iratra jelzetet írni: feltüntetni a fasciculus számát, az irat sorszámát, végül az évszámot. Tartalomtól függően egyes iratokra még tárgyszavak vagy személyekre, családokra utaló betűjelek is kerültek.

A Schemberger Ferenc által kialakított rendszerben a Rákóczi-szabadságharc időszakának forrásait így találjuk:

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 4. No. 1–120. 1703.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 5. No. 1–91. 1704.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 6. No. 1–167. 1705.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 7. No. 1–113. 1706.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 8. No. 1–46. 1707.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 9. No. 1–46. 1708.

¹ Személyére, tevékenységére lásd BALOGH ISTVÁN: Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767). Szabolcs-szatmárberegi Levéltári Évkönyv XIV. Szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2000. [BALOGH, 2000.] 228–242.

² Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [SZSZBML], IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Fasc. 118. No. 1–136. *Sine anno*; Fasc. 119. No. 1–184. *Sine anno*; Fasc. 120. No. 1–76. *Sine anno*; Fasc. 121. No. 1–79. *Sine anno*.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 10. No. 1–27. 1709.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 11. No. 1–27. 1710.

[IV. A. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai.] Fasc. 12. No. 1–34. 1711.

Ez összesen 671 dokumentum.

A jelzetben szereplő évszám azonban nem azonos a naptári évvel. Ennek okát az ügyintézés mechanizmusában találjuk. A vármegyéhez érkezett rendeletek, megkeresések a közgyűlés elé kerültek, ezeket felolvasták, kihirdették, illetve döntéseket hoztak. A határozatokat jegyzőkönyvbe foglalták, az iratok meg a levéltárba kerültek. Amit egy-egy évben megtárgyaltak, az képzett egy-egy iratsomót, fasciculust. Pl. az 1703-ban megtartott első közgyűlésen még 1702 decemberében érkezett, azaz 1702-es keltezésű ügyiratokat is tárgyaltak, s ezek már az 1703-as fasciculusban kaptak helyet. Az 1704-es jelzetű kötegtben 1703 végén keletkezett iratokat is találunk, stb.

A fentiekből következik, hogy a fasciculusokon belül nincs szoros időrend. Pontosabban nem a kibocsátás, a befogadás dátuma számított. A közgyűléseken ugyanis nem a beérkezés sorrendjében tárgyalták meg az aktákat, a sürgősebbeket előre vették, a kevésbé fontosakat hátrább sorolták. Az elhelyezés sorrendje tehát a közgyűlési időpontokhoz igazodik. (A lelkiismeretesebben eljáró jegyzők rávezették az iratokra, hogy azok mikor kerültek a közgyűlés elé és a bennük foglaltakról mit határoztak.) Ez a sajátos besorolás, a jelzetek hiánya nehézkessé tette a régebbi ügydarabok visszakeresését. Először a jegyzőkönyvekben meg kellett keresni a határozatot, majd a közgyűlés időpontjának ismeretében a megfelelő évi fasciculusban kutakodni. Schemberger Ferencről azt várta a vármegye, hogy olyan mutatókönyveket készítsen a közgyűlési jegyzőkönyvekhez és iratokhoz, melyek segítségével gyorsan el lehet igazodni a levéltár hatalmasra duzzadt anyagában.

Figyelembe véve, hogy a Rákóczi névvel összekapcsolt függetlenségi háború 1703 közepén kezdődött, s 1711 közepén ért véget, a korszakkal foglalkozó történezm nem 671, hanem annál valamivel kevesebb dokumentumból válogathat. Ha csak a jelzetek évszámaira hagyatkozunk, nem biztos, hogy sikeres lesz a kutatás. Pl. az 1707-es dicalis összeírás – melynek adóalanyai a főurak, köznemesek, armalisták, katonák, papok, azaz a kiváltságosak³ – nem a 8., hanem a 6. fasciculusban, vagyis az 1705. évi iratok között rejtőzködik. Ezért nem találta meg a ránk maradt dicalis összeírásokat tanulmánya végén felsoroló N. Kiss István, s így nem vette fel jegyzékébe Szabolcs vármegyét. Pedig itt is lehetőség nyílik „a Rákóczi-kor gazdasági és társadalmi viszonyainak részletes elemzésére és pontos ábrázolására.”⁴

A munkáját a közgyűlési jegyzőkönyvek rendbetételével kezdő Schemberger Ferenc is észrevette, hogy a Fasc. 6. No. 164. 1705. jelzetű, keltezetlen összeírás nem 1705-ben, hanem 1707-ben keletkezett, ugyanis a külzetére ezt jegezte fel: NB. 1707

³ A lakosok (jobbágyok, iparosok, kereskedők, polgárok) 1707-es adójegyzéke is elkallódott, az 1704-es iratkegbe került: MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 5. No. 88. 1704. Ez azonban nem teljes, csak a Nyírbátori járást öleli fel, a másik három járás anyaga lappang. Egyedül az adórovóknak adott utasítás (Instructio dicatorum comitatus de Szabolcs. Ónod, 1707. május 16.) maradt az eredeti helyén: MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 8. No. 41. 1707.

⁴ N. KISS ISTVÁN: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 106.

peracta haec et reportata. Vide *Prothocollum* 17. folio 372. sub voce Dica.⁵ A hivatkozott helyen az 1707. október 8-án Demecseren tartott közgyűlés jegyzőkönyve olvasható; Szabolcs vármegye ekkor tárgyalta a dicalis összeírásról.⁶ E helyes megfigyelést tett nem követte: Schemberger Ferenc nem helyezte át ezt az összeírást az 1707-es fasciculusba. Úgy látszik, a sértetlenül talált kötegeken nem akart változtatni. Csupán arra szorítkozott, hogy a szétszórva talált iratokat visszahelyezze, illetve ha ezt nem tartotta lehetségesnek, belőlük új fasciculusokat alakítson ki.⁷

Mégis mi a magyarázat? Hogyan kerülhetett az 1707. október 8-i közgyűlésen tárgyalta összeírás az 1705-ben tárgyalta akták közé? Mivel a közgyűlési iratoknak eredetileg nem volt jelzetük, ha valamilyen okból egy-egy dokumentumra szükség volt az ügyintézés során, azokat egyrészt nehéz volt megtalálni, másrészt nem volt könnyű visszahelyezni az eredeti helyükre, különösen akkor, ha rajtuk keltezés sem szerepelt. Az 1707-es dicalis összeírás mintául szolgálhatott, alapját képezhette egy későbbinek. Előkeresték, majd – amikor már nem volt rá szükség – vissza akarták helyezni...

Ez a hiba még hagyján, hisz korszakon belül maradt a dokumentum. Lappangó, azaz a helyükről elkerült források 1711 utáni fasciculusokban is vannak! Pl. két 1704-ben keletkezett katonai összeírás jelzete ez: Fasc. 15. No. 108. 1714. és Fasc. 15. No. 110. 1714. Ezek helyszínen felvett, egy-egy járásra kiterjedő összeírások, de keltezetlenek. Az elsőre, a Dadai járást felölelő példányra Schemberger Ferenc rájegyezte, hogy sub revolutionibus Rakoczianis ultimis, vagyis az utolsó Rákóczi-forradalom alatt keletkezett. A másodikat, a Nyírbátori járást felölelőt megjegyzés nélkül hagyta. Szerencsére a Szabolcs vármegye teljes területére – a Kisvárdai⁸ és a Nádudvari járásra is – kiterjedő összeírást letisztázták, s felterjesztették; megtalálható a Rákóczi-szabadságharc levéltárában.⁹ Ennek címlapján olvasható az 1704-es évszám! (Sőt még az 1767-es évszámmal jelölt iratkötegebe is került Rákóczi rendeletére készített – igaz, keltezetlen – összeírás, mely a kúrialista és armalista nemesek neveit tartalmazza.)¹⁰

A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára honlapján elérhető a feudális kori, így a fentebb említett összeírások is, így azok gyorsan átnézhetőek, a besorolási hibák kiszűrhetőek. Van azonban egy érdekes tanúvallatási jegyzőkönyv, amit a korszak kutatója nemigen talál meg: az 1767. évi nagyra duzzadt iratcsomóban¹¹ van elrejtve! Pedig világosan kiderül a szövegből, hogy a tanúk meghallgatását 1705. február 7-én kezdték meg Nyírbátorban, majd Kislétán, Máriapócon és Nyírbogáton folytatták. A vallomások írásba foglalását pedig április 20-án Laskodon fejezte be a vármegye által Rákóczi parancsára helyszínre küldött

⁵ Magyarul: Megjegyzés. Ez 1707-ben lett végrehajtvá és jelentve. Lásd 17. jegyzőkönyv 372. folio, a Dica szó alatt.

⁶ MNL SZSZBML, IV. 1/a. Szabolcs vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, XVII. köt. pp. 728–730.

⁷ MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 118. No. 1–136. Sine anno; Fasc. 119. No. 1–184. Sine anno; Fasc. 120. No. 1–76. Sine anno; Fasc. 121. No. 1–79. Sine anno.

⁸ A Kisvárdai járás katonai összeírása az eredeti helyén maradt: MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 5. No. 89. 1704. Ugyanebben az iratkötegeben található a négy járás adatainak számszerű összesítése is: Fasc. 5. No. 90. 1704. (A Nádudvari járás katonai összeírását nem sikerült megtalálnom.)

⁹ MNL Országos Levéltára [OL], G 16. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész. 3. doboz: Katonai iratok (I. 2. d.) No. 359., fol. 745–814.

¹⁰ MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 68. No. 1052. 1767.

¹¹ A 68. fasciculus iratanyaga a jelenlegi rendezés szerint 17 dobozt tölt meg: MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 68. 344–360. doboz.

szolgabíró és két esküdt. Schemberger Ferenc az aktára írt, a besorolást jelző 1705-ös évszámot se vette figyelembe, lehúzta, s rávezette a jelzetet: Fasciculo 68. Actorum Numero 1299. 1767. És a tárgyszót: Insurrectio.¹² Eljárását talán az magyarázza, hogy munkáját nem végezhetette az önmaga által diktált tempóban, utolsó, Szabolcs vármegyében töltött éveiben állandóan zaklatták, sürgették, hogy fejezze már be két évtizedre nyúlt tevékenységét! Részletes jelentéseket követeltek tőle, nem hagyták dolgozni. A megállapodás az 1767. évvel bezárólag levéltárban lévő iratok rendezésére kötelezte. Szerette volna, ha az azóta felhalmozódott, ugyancsak rendezetlen iratokat is az ő gondjaira bízák. E reményében csalatkoznia kellett.¹³ Nem volt mit tennie, az innen-onnan kimaradt, keltezett iratok visszahelyezésével nem bíbelődött. Ezeket – és azokat is, amiket a XVIII. század végére, új fasciculusokba akart besorolni – az 1767-es iratkötegebe kellett raknia. Így jött létre a legnagyobb fasciculus, amely összesen 2121 iratból áll! Schemberger Ferenc a kapkodásban még az iratok sorszámozását is eltévesztette: az 1899. utánit 2000.-nek vette, s innen jutott el 2221-ig, vagyis százal többet számolt.

Nem azzal a szándékkal néztem át a Schemberger Ferenc által rendezett mintegy 70 iratfolyóméternyi¹⁴ anyagot, hogy tevékenységét minősítsem. Témámhoz gyűjtöttem adatokat. Feljegyzéseimet most utólag átnézve formáltam véleményt, kíséreltem meg rekonstruálni, hogy milyen módon fogott a munkához, hogyan próbálta áttekinthetővé tenni ezt a hatalmas forrásmennyiséget.

A Schemberger Ferenc által adott jelzetek megváltoztathatatlanok, az iratokat már nem lehet szoros időrendbe rakni. A kutatás nélkülözhetetlen segédeszközei az általa készített tartalmi kivonatok és mutatókönyvek. Mint említettük, egyes iratokon – sőt a jegyzőkönyvek bizonyos bejegyzései mellett is – tárgyszavak vagy személyekre, családokra utaló betűjelek vannak. A tárgymutatót a tárgyszavak abécérendbe szedésével, a hozzájuk kapcsolódó jelzetek megadásával alakította ki.¹⁵ A vármegyei ügyintézésben legfontosabbnak tartott két témakörben minden egyes aktáról tartalmi kivonatot készített. A betűjelek segítségével tudta családok szerint csoportosítani a peres ügyeket¹⁶ és a nemesi jogokra vonatkozó iratokat.¹⁷ Mivel a peres ügyek tartalmi kivonatai tíz vaskos kötetet töltenek meg, hogy használatukat megkönnyítse, földrajzinév-mutatót¹⁸ és személynévmutatót¹⁹ is készített. Mindezekből azonban a Rákóczi-szabadságharc történése csak keveset profitálhat. A segédkönyveket a család-történések forgathatják nagy haszonnal.

Végezetül az 1767-es évnél található tanúvallatási jegyzőkönyvet szeretném bemutatni, mivel erre nemcsak lappangó volta miatt van szükség, de tartalmánál fogva is fontos adalék a Szatmár hosszúra nyúlt blokádja, majd kapitulációja történetéhez. Mi-

¹² Nemesi felkelés. Ez téves megjelölés. Egy későbbi ceruzás rájegyzés pontosabban adja vissza a tartalmat: Militaris (= Katonai/hadi ügy).

¹³ Mindezekre lásd BALOGH, 2000. 234–238.

¹⁴ A terjedelmet Balogh István mérte fel. Uo. 241.

¹⁵ MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. 1225–1227. köt. Elenchus nominalis, 1550–1767. I–III. köt.

¹⁶ Elenchus rerum judicialium, 1335–1767. I–X. köt. Uo. 1228–1237. köt.

¹⁷ Elenchus personalis sive nobilium, 1567–1767. Uo. 1240. köt.

¹⁸ Elenchus locorum, 1335–1767. I–II. köt. Uo. 1238–1239. köt.

¹⁹ Catalogus familiarum, 1550–1767. I–II. köt. Uo. 1243–1244. köt.

vel a várat Rákóczi nem tudta elfoglalni, ostromzárral, kiéheztetéssel próbálkozott.²⁰ Ez azonban nem bizonyult elég hatékonynak, az őrség kitéréseit, élelmiszer beszerzéseit távozása után²¹ tábornokai, Sennyey István,²² majd Buday István²³ nem tudták megakadályozni. Pl. 1704. június 13-án a császáriak szétverték a szatmári blokádot, azaz a várat körülvevő sáncból kiűzték a kurucokat, majd elfoglalták Nagykarolyt, s onnan három napon át bort, búzát, szalonnát, lisztet szállítottak Szatmárra: fél évre ellátták magukat.²⁴ Így aztán ez a vár csaknem másfél év ellenállás után kerülhetett kuruc kézre.

A június 13-i kudarc után az ostromgyűrű csakhamar újra bezárult Szatmár körül, júliusban és augusztusban az újabb kitérési kísérleteket a kurucok sorra visszaverték, szeptember 25-én a császáriak kénytelenek voltak fegyverszünetet kötni.²⁵ November végére a várban már fogytán volt az élelmiszer, a gyógyszer és a takarmány. A mintegy 1200 főnyi helyőrség tisztjei tárgyalásokra kényszerültek: szabad elvonulást kértek Nagyszebenbe. A 22 pontból álló feladási tervezet 1704. november 27-én a császáriak részéről Freiherr von Johann Heinrich Dietrich de Glökelsberg altábornagy, gróf Friedrich Löwenburg vezérőrnagy, várparancsnok, Freiherr von Johann Damian Philipp Sickingen ezredes, Johann Jacob Doneck alezredes, a kurucok részéről csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester (vezérőrnagy), Bóné András, Majos János és Kajdi István ezereskapitányok írták alá. Rákóczi azonban a császáriak szabta feltételt nem fogadta el, mert teljesítése a Jean Louis Rabutin de Bussy tábornagy parancsnoksága alatt álló, szorongatott helyzetben lévő erdélyi császári hadsereg erősödését jelentette volna. Egyébként is a megállapodás-tervezet kézhezvételekor már intézkedett: 1704. november 23-án Forgách Simon tábornagyot – akit korábban már

²⁰ Emlékirataiban Rákóczi részletesen ír a szatmári vár elfoglalására tett erőfeszítéseiről. RÁKÓCZI FERENC: Vallomások, Emlékiratok. A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos, az Utószó Hopp Lajos, Szepes Erika és Vas István munkája. A Vallomásokot Szepes Erika, az Emlékiratokat Vas István fordította. (Magyar Remekírók.) Budapest, 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 218–226. Tevékenységének bemutatása, értékelése: ESZE TAMÁS: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. (A történettudomány kérdései, 12.) Budapest, 1951. Közoktatásügyi Kiadványkiválólat [ESZE, 1951.], 59–90.

²¹ Rákóczi 1703. október 8-án hagyta el a szatmári tábornokot, hogy Tokaj ostromának irányítását Bercsényitől átvegye. ESZE, 1951. 90.

²² 1703. szeptember 26-án nevezte ki Rákóczi tábornokká, tiszántúli főparancsnokká. HECKENAST GUSZTÁV: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.) Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán. Budapest, 2005. MTA Történettudományi Intézete [HECKENAST, 2005.], 381. 1704. február 12-én vigyázatlansága miatt a szatmári helyőrség súlyos veszteséget szenvedte a kuruc tábornok Rákóczi leváltotta Sennyeyt, ellene vizsgálat indult. ESZE TAMÁS: Acta Reviczkyana. Levéltári Közlemények, 1954. 156.; GOTTREICH LÁSZLÓ: A bihari nép harca 1703–1704-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1955/3–4. [GOTTREICH, 1955.] 126. A Sennyey ellen indított vizsgálat aktái: MNL OL, G 28. Katonai iratok, 1703–1711. 5. doboz: Hadbírósi iratok (V. 2. h.) pp. 17–51., 52–67. és 68–72.

²³ 1704. február 14-én lett generális-főstrázsamester (vezérőrnagy), a Szatmár alatt lévő hadak directora. HECKENAST, 2005. 82. Júniusban a császáriak több alkalommal is áttörték az ostromzárat – július közepén Buday dicstelenül távozott Szatmár alól. GOTTREICH, 1955. 126–127., 128.

²⁴ A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezte GÉRESI KÁLMÁN. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. Budapest, 1897. 80. (Debrecen, 1704. június 17. Dobozi István főbíró levele a Dunántúlon hadakozó Károlyi Sándorhoz.); Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja SZALAY LÁSZLÓ. Negyedik kötet: Gróf Károlyi Sándor önéletrajza. Első rész. Toldalék: Gróf Károlyi Sándor napló-jegyzetei, „Szatmári békkesség” Puly Jánostól. Pest, 1865. 95–96.; MARKÓ ÁRPÁD: II. Rákóczi Ferenc háborújának 1704. évi hadműveletei. (Kézirat) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Ms 10.272. [MARKÓ, é. n.] 288.; GOTTREICH, 1955. 127.

²⁵ GOTTREICH, 1955. 128–129.

kinevezett az erdélyi kuruc hadak főparancsnokává – azzal bízta meg, hogy mielőtt magyarországi katonaság élén megkezdéné hadjáratát, ő folytassa le a kapitulációs tárgyalást.²⁶

A szatmári vár átadásáról 1704. december 25-én sikerült végleg megállapodni. Az alkupontokat kuruc részről egyedül Forgách Simon írta alá, hisz ő a fejedelem teljhatalmú megbízottja volt, a császáriak részéről pedig ugyanazok a tisztek látták el kézjegyükkal, akik már a november 27-i tervezetet is hitelesítették.²⁷

Forgách Simon 1705. január 6-án számolt be Rákóczinak addigi intézkedéseiről és a további teendőkről. A várat csicseri Orosz György tiszántúli districtualis commissarius²⁸ gondjaira bízta, s az ecsedi őrséget hozta át ide. Véleménye szerint Szatmár nem több „egy becsületes földhányás”-nál, egyedül a Szamos jelent komoly védelmet, ha azon az ellenség átjut, 24 óra alatt visszafoglalhatja. Rendbehozatala sokba kerülne, lebontását javasolja: „jobb volna Ecsedet ehelyett fortificálni,” azaz megerősíteni. A várban talált készletekkel – a leltárt²⁹ mellékelten el is küldi Rákóczinak – viszont elégedett: „Muníció szép vagyon, kívül Erdélybe öt legnagyobb ágyút viszek, úgy puskaport.” Indulását Nagybánya felé másnapra tervezi. Ég a vágytól, hogy hadjáratát megkezdhesse. Hasonlattal élve ott minden rendben, csak a kocsis hiányzott, ő Isten segítségével úgy hajtja majd a lovakat, hogy az Rákóczi kedve szerint legyen...³⁰

A kapitulációs szerződés aláírásának napján Rákóczi a Felvidék nyugati részén, Nagyszombat közvetlen közelében tartózkodott, első nagy csatájára készült.³¹ Forgách sejthette, hogy a fejedelem részéről a jóváhagyás késni fog, ezért – hogy a vár átadását siettesse – szavát adta: amint a ratifikált példány visszaérkezik, azt a kivonuló császáriak útközben kapják meg. Így érte el, hogy a helyőrségnek már 1705. január elsején el kellett hagynia az erődítményt. Az alkupontokat a vesztes nagyszombati csata után Lévára visszavonuló Rákóczi 1705. január 3-án hagyta jóvá.³²

Forgách Simon a kívánt célt elérte, úgy vette át a várat, hogy az erdélyi császári haderő jelentős megerősödésétől nem kellett tartani: csak azok a lovas századok me-

²⁶ A székési gróf Bercsényi család. 1470–1835. Eredeti, kézirati kútfőkből írta THALY KÁLMÁN. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Harmadik kötet: 1703–1706. Budapest, 1892. [THALY, 1892.] 312–314.; MARKÓ, é. n. 288–289.; CZIGÁNY ISTVÁN: Egy „universális ember” Tündérországbán. Forgách Simon gróf főparancsnoki működése Erdélyben. Hadtörténelmi Közlemények, 2008/2. [CZIGÁNY, 2008.] 333.

²⁷ Az egyezés három példányban készült. Ebből kettőt Thaly Kálmán talált meg, az egyiket a Forgách család levéltárában, a másikat az Országos Levéltárban, a Rákóczi-lymbusban (ennek mai jelzete: MNL OL, G 16. 2. doboz: Katonai iratok (I. 2. d.) No. 20., fol. 93–99.) THALY, 1892. 314. A harmadikra, az Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsratnál lévőre Czigány István hívta fel a figyelmet: CZIGÁNY, 2008. 333/45. jegyzet.

²⁸ Életrajzi adatait lásd HECKENAST, 2005. 318.

²⁹ Készítette Grabarics Jakab 1704. december 25-én. MNL OL, G 28. Katonai iratok, 1703–1711. 4. doboz: Katonai ellátásra vonatkozó iratok (V. 2. e.), pp. 66–76. (Kiadásra előkészítette Mészáros Kálmán, Hadtörténeti Intézet.) Grabarics életrajzát lásd HECKENAST, 2005. 167.

³⁰ MNL OL, G 15. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Az emigrációba vitt rész (I. 1.), 7. doboz: Caps. B. Fasc. 24. Forgách Simon levelei, 1704/5. fol. 59. (Kiadásra előkészítette Mészáros Kálmán, Hadtörténeti Intézet.) A szatmári vár részletes leírását, állapot-felmérését 1705. január 3. és 8. között Orosz György, Ramocsaházy György és Dolinay Gábor készítette el. MNL OL, G 28. Katonai iratok, 1703–1711. 4. doboz: Katonai ellátásra vonatkozó iratok (V. 2. e.), pp. 89–104. (Kiadásra előkészítette Mészáros Kálmán, Hadtörténeti Intézet.)

³¹ II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Írta MARKÓ ÁRPÁD. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934. 215–219.

³² THALY, 1892. 314.; CZIGÁNY, 2008. 333/45. jegyzet.

hettek Erdélybe, melyek az ottani császári ezredek kötelékéhez tartoztak,³³ a helyőrség zöme Budára kapott szabad elvonulást. Az Erdélybe igyekvő lovasság (350 fő) Szamosújvár felé tartott, de útközben a kurucok felmorzsolták, átállásra kényszerítették őket.³⁴ A főtisztek 400 gyalogossal és 66 lovassal Szabolcs vármegyén áthaladva, Jászberényen keresztül 1705. január 24-én érkeztek meg úti céljukhoz.³⁵ Forrásunk viszontagságos útjuk egyik állomásáról tudósít.

Forgách Simon tábornagy már megkezdte erdélyi hadjáratát,³⁶ amikor Rákóczi észlelve a hadi jog megsértését, vizsgálatot rendelt el, ugyanis a szatmári várat szabad elvonulás fejében feladó német helyőrséget Nyírbátorban a kíséretükre rendelt kuruc katonák és a lakosság részéről atrocitások érték („meghaboríttatás, húzás, lopás és erővel való vétel vagy megöletés”). A fejedelem arra volt kíváncsi, hogy név szerint kik követték el ezeket, továbbá kik támadták meg Máriapócs és Kisléta között azt a postakocsit, mellyel Forgách Simon tábornagy megbízottja, Dániel György egy német tiszttel és egy német közlegénnyel utazott (Dániel György megsebesült, a közlegény meghalt).

Rákóczi parancsára Szabolcs vármegye egy főszolgabíró és két esküdtet küldött ki, hogy írásban rögzítsék a tanúvallomásokat. A három tisztségviselő 1705. február 7-én látott munkához. Nyírbátorban húsz tanút hallgattak ki, ők arról vallottak, hogy a beszállásolt német katonákat nemcsak a kíséretükre rendelt Bóné András-féle huszárezred katonái fosztogatták, de a helyi lakosok is. Jól ismerték (a becézett keresztnevék bizalmas viszonyra utalnak), így meg tudták nevezni a tetteseket. Hámos János főhadnagy seregéből Farkas Gáspárt, Sípos Ferencet, Biri Ferencet és Tóth Mihályt, András deák főhadnagy seregéből pedig Mészáros Mihályt, Szabó Jankót, Birtok Mihókot, Bonnár Istókot, Bagosi Mihályt és Sólyom Mihályt említik. Az 1704-ben készült összeírás sze-

³³ 1703 nyarán Rabutin parancsot kapott a bécsi udvartól: „Erdélyben megmaradt három ezredből küldjön háromszáz lovas Szatmárra.” J. L. BUSSY de RABUTIN: Emlékiratok a magyarországi háborúról. In: Rákóczi Tükör I. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta KÖPECSI BÉLA és R. VÁRKONYI ÁGNES. Budapest, 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 287. (Második kiadás: Budapest, 2004. Osiris Kiadó, 263.) Ez a különítmény (valójában 500 lovas) augusztus 5-én a frissen felső-magyarországi vezénylő tábornokká kinevezett Dietrich de Glöckelsberg vezetésével érkezett Szatmárra. Nevezett azonnal átvette a vár parancsnokságát Friedrich Löwenburgtól. ESZE, 1951. 44–45., 52. és 59.; HECKENAST, 2005. 114. és 271. Rájuk vonatkozott a kapitulációs egyezményben az Erdélybe vonulás lehetősége.

³⁴ MARKÓ, é. n. 289. Erről a különítményről írja Kolozsvárról 1705. január 31-én Forgách Rákóczinak: „Az Szakmárból kijött németeket mind megárestálttamm, amint látom, az köznémet többire mind ide fog állani, az tisztek iránt pedig tovább is elvárom Nagyságod kegyelmes parancsolattját.” MNL OL, G 15. (I. 1.) 7. doboz: Caps. B. Fasc. 24. fol. 60.

³⁵ MARKÓ, é. n. 289–290. A helyőrségnek az a része, amely Rákóczihoz akart csatlakozni a várbán maradt. Így tett a magyar katonaság, a várbán a kurucok elől még 1703 nyarán menedéket lelt nemesség (Csáky István, Bereg és Ugocsa vármegye főispánja is itt vonta meg magát). És ekkor szabadultak ki a dolhai csatában (1703. június 7.) fogságba esett tiszaháti felkelők. Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta ESZE TAMÁS. Budapest, 1955. Hadtörténelmi Intézet, 205–206.

³⁶ Forgách Simon 1705. január 9-én írja Teleki Mihálynak: megérkezett Nagybányára, itt vette Rákóczi parancsát, melynek teljesítése végett pár napig marad, de aztán Erdélybe vonul. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye. Fasc. 4. Eredeti okmányok, 1705. év, fol. 148–149. (Kiadásra előkészítette Mészáros Kálmán, Hadtörténelmi Intézet). Feltehetően ekkor kaphatta meg a szatmári kapituláció ratifikált példányait is. Rákóczi parancsát nem ismerjük. A tábornagy a tervezettnél hosszabb ideig tartózkodott Nagybányán, majd vidám napokat töltött Csáky László szurdoki kastélyában – az itt összegyűlt főurakkal kicsit előrébb hozták a farsangot –, és csak január 22-én érkezett Kolozsvárra. CZIGÁNY, 2008. 335–336.

rint ők valamennyien – még a tisztjeik is – eredetileg nyírbátori lakosok voltak.³⁷ Tehát családjaiknál, rokonaiknál jól el tudták rejteni a könnyen vagy gyilkosság árán megszerzett zsákmányt (lovakat, ökröket, övet, kardot, pénzt, tarisznyát, ládát). Úgy tűnik, a kuruc katonák nem érezték, hogy bűnt követnek el: Mészáros Mihály és Szabó Jankó egy lovon veszett össze, igazukat alakulatuknál keresték – kölcsönösen zászló alá idézték egymást. Olykor a német katonák is elnézőek voltak: Hadd vigye a szegény kuruc! – mondták, pedig nem kis értékről, hátszlovokról volt szó!

A tanúk Oláh György katonát is említik, de az alakulatát illetően bizonytalanok (Károlyi Sándor ezrede?), aztán ismeretlen seregből Molnár Mihókot és társát; szólnak még ismeretlen katonákról is.

A nyírbátori lakosok³⁸ látva a katonák cselekedeteit, maguk is vérszemet kaptak: a náluk vagy a szomszédaiknál beszállásolt császári katonáktól kisebb-nagyobb tárgyakat loptak el: puskákat, pallost, nyeret, értékesnek gondolt zsák portékát (vas szerszám volt benne!), pokrócot és lenvásznat. A városban idegenek is tartózkodtak, nemesek Szatmár vármegyéből, Porcsalmáról, Jármiből,³⁹ ők is részt vettek a fosztogatásban: lovakat, puskákat, pokrócokat, vas serpenyőt, vasas kerekeket tulajdonítottak el.

A nyírbátori tanúk a postakocsi megtámadásáról nem tudtak semmit. Ez érthető is, hisz az eset városuktól távolabb történt. A vármegye tisztségviselői azonban az eset közelében, Kislétán és Máriapócon sem jártak eredménnyel. Kissé távolabb, Nyírbogáton viszont nyomra bukkantak, a tettesek ugyanis erre menekültek. Öt tanú arról számolt be, hogy két katona érkezett vágatva Máriapócs felől a településre, az egyikük megsebesült, őt itt ápolták, neve Kis János, bátori származású, András deák seregében szolgált.⁴⁰ Az egyik tanú azt is tudni vélte, hogy Kis Jánost a hintóban ülő német hadnagy lötte arcon, s nevezett jelenleg Debrecenben fekszik.

Az 1705. február 7-én megkezdett vizsgálat eredményét, a huszonöt tanú vallomását Laskodon foglalták írásba, igen későn, április 20-án! Úgy látszik, ekkorra már okafogyottá vált az ügy, Szabolcs vármegye nem terjesztette fel Rákóczihoz, a levéltárában helyezte el a beadott jegyzőkönyvet.

* * *

Nyírbátor, Kisléta, Máriapócs, Nyírbogát, Laskod, 1705. február 7 – április 20.

Tanúvallatás II. Rákóczi Ferenc parancsára a szabad elvonulást kapott szatmári császári helyőrség tagjait ért atrocitásokról

JELZET: MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 68. No. 1299. 1767.

Anno Domini 1705. Die 7. Mensis Februar⁴¹

³⁷ MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 15. nro. 110. 1714. (Elérhető interneten is a levéltár honlapján.)

³⁸ Ráczy György zsellér, Varga András anyósának a menyé, Kancza Mihály, Rákóczinak Sándor nevű juhásza, Földi András és felesége, valamint Oláh Lőrinc.

³⁹ A tanúk a tettesek közül csak két porcsalmi nembest tudnak megnevezni: Kovács Mihályt és egy Balla vezetéknévűt.

⁴⁰ Az 1704-es összeírásban a katonának állt nyírbátori lakosok között három Kis János nevű is szerepel. MNL SZSZBML, IV. A. 1/b. Fasc. 15. No. 110. 1714. (Elérhető interneten is a levéltár honlapján.)

⁴¹ Az Úr 1705. évében, február hónap 7. napján

Én, Járm György Nemes Zabolcs Vármegyének egyik ordinarius szolgabírája,⁴² Ukutyvitty János és Szunai Ferenc juratus assessora⁴³ jöttünk ide, Nyír Báthor nevű oppidumban,⁴⁴ Kis Léta, Pócs és Bogáth nevű falukban, Nemes Zabolcs Vármegyében lévőkhben, Méltóságos Fejedelem Kegyelmes Urunk elő Nagysága⁴⁵ kegyelmes parancsolattya mellett, a Teketetes Nemes Vármegye exmissiojából,⁴⁶ a Nemes Vármegyétől előnkben adattatott Utrum⁴⁷ szerént való inquisitioknak peragalására,⁴⁸ amint következik.

De eo Utrum⁴⁹

1-mo.⁵⁰ Tudgya-é a Tanú, látta-é, hallotta-é, midőn a szatmári németcség⁵¹ a Nemes Vármegyén által költözött volna, micsoda megháboríttatás, húzás, lopás és erővel való vétel vagy megöletés azon alkalmatossággal esett rajta?

2-do.⁵² Tudgya-é bizonyoson a Tanú, azon alkalmatossággal micsoda személyek, katonarend, ki ezerébűl, seregébűl való tiszt vagy közlegény, avagy penig lakos, hol és mi helyen resideáló⁵³ azon németcségen miket követett el, ölte-é, a jóságát lopta, vagy erővel vötte-é, azt miképpen distrahálta,⁵⁴ kinek adta? – mongya meg a Tanú.

3-tio.⁵⁵ Pócs és Kis Léta között Méltóságos Generalis Gróff Forgács Simon Uram elő Nagysága Daniel György nevű emberét, postai alkalmatossággal Szatmárról egy német tiszttel és egy köznémettel jűvén, kik és micsoda emberek verték fel, sebben ejtették, és a velle való köznémetet megölték?

1-mus testis Stephanus Thucz, incola Bathoriensis, annorum circiter 40. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum nihil, ad 2-dum⁵⁶ Látott ez fatens⁵⁷ Bóné András Uram ezerebéli, Hámos János hadnagysága alatt lévő Farkas Gáspárnál egy német lovat, melyet hallott is ez fatens az említett Farkas Gáspár szájából német lovának lenni. Ad 3-tium nihil.⁵⁸

2-dus testis Andreas Varga, incola Bathoriensis, annorum circiter 30. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁵⁹ Ez fatensnek német szállói lévén házánál, küldik az korcsomára borért ez fatenst, eliben menvén egy Rác György nevű sellér⁶⁰ ember, báthori lakos, mond ez fatensnek, jó volna ezektűl lopni, arra mond ez fatens, én eöcsém két pénz ára jóságokra sem vetem a kezem, vissza térvén a korcsomáról ez fatens hallya a németeket házánál szitkozódni, s mondnak ez fatensnek a németek, elloptak két flintát,⁶¹ ki húsz tallér erő volt, egy sák⁶² portékát és egy pokróczot. Kimenvén ez fatens házából, talállya ismét az említett Rác György nevű legént, kérdi ez fatens tülle, mit lopott, arra felel az fatensnek az említett Rác György, két flintát vittem, de elvötték tüllem a katonák, egy sákban vas szerszám is volt,

⁴² főszolgabírája

⁴³ esküdt ülnöke, azaz esküdtje

⁴⁴ városban

⁴⁵ II. Rákóczi Ferenc

⁴⁶ megbízásából

⁴⁷ kérdőív

⁴⁸ vizsgálatok elvégzésére

⁴⁹ Arról kérdés

⁵⁰ Előszőr.

⁵¹ németcség (A Szatmár várát feladó német katonaság elvonulásáról van itt szó.)

⁵² Másodszor.

⁵³ tartózkodó

⁵⁴ osztotta szét

⁵⁵ Harmadszor.

⁵⁶ Első tanú Thucz István, báthori lakos, körülbelül 40 éves. Megesketve megvizsgálva az elsőre semmit se vall, a másodikra.

⁵⁷ vallomást tevő

⁵⁸ a harmadikra semmit

⁵⁹ Második tanú Varga András, báthori lakos, körülbelül 30 éves. Megesketve megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁶⁰ zsellér

⁶¹ hosszú kováspuska (leírását lásd Kuruczokri fegyverek . Írta és a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának 1906. január 18-án tartott gyűlésén felolvasta CZUBERKA ALFRÉD. Budapest, 1906. Kiadja a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztálya, 82–83. és 89.)

⁶² zsák

azt gondoltam ezüst marha, azért vittem el. Ugyan ez fatens a maga napától is hallotta, az én menyem jól járt, kimődozott egy sákot, három tetére(?) való patyolatot⁶³ húzott ki belőlle. Ez fatens Kancza Mihálytól is hallotta, hogy a németektől nyertem egy ezüstös pallost és egy nyeret. Ad 3-tium nihil.

3-tius testis Ladislaus Pap, incola Bathoriensis, annorum *circiter* 32. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁶⁴ Ez fatens bizonyosan tugya, szállói lévén Nemes Szátmár Vármegyei nemes emberek, Porcsalmán lakozó Kádár István nevű látta, hogy hoztanak a házban egy flintát, egy pokróczot, s hallotta is szájokból a németektől lopottaknak lenni. Azt is látta ez fatens kívül a városon, étczakának idején, hogy a városrúl hoztanak ki két lovat két emberek, kiknek egyikét híjták Molnár Mihóknak, a másikat penig nem ismerte, ki seregéből valók lehettenek, ez fatens nem tugya. Ad 3-tium nihil.

4-tus testis Paulus Baracsi, incola Bathoriensis, annorum *circiter* 28. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁶⁵ Látta ez fatens, Méltóságos Fejedelem Kegyelmes Urunk eő Nagysága Báthorban lakó, Sándor nevű juhászsa hozott egy sák portékát, mondotta is ez fatensnek, hogy eő azt lopta. Azt is valya ez fatens, hallotta szájából Farkas Gáspár nevű katonának, Hámos János seregében lakónak, Bóné András Uram ezerebélinek, hogy eők hárman három lovat loptak a németektől. Azt is valya ez fatens, a szálláson lévén, a mellette valo szálláson voltanak hat katonák, a városrúl kijúvén két német, mentenek a szállásra szalmájért, az említett katonák a szalmárúl levonnyák a két németet, el is vitték, de hova tötték, ez fatens nem tugya. Azt is valya ez fatens, ugyan szállásán lívén Báthorban lakozó Szabó János szállója, hozott ki a városrúl reggel egy eövet, egy kardot, és pénzt is mondotta vött el a németektől, de ez fatens az említett katonának nevét nem tudhattya. Ad 3-tium nihil.

5-tus testis Franciscus Kotor, incola Bathoriensis, annorum *circiter* 60. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁶⁶ Ez fatens valya, porcsalmi nemes emberek lévén házánál, Kovács Mihály nevű, amint reá emlékezik, a másik Balla nevű, ezek hoztanak két lovakat egyczer, azután is elmentenek, hoztanak két nagy puskát a németektől. Ugyan ez fatens hallotta porcsalmi nemes embertől, kinek is neve Porcsalmi István, mondotta, a katonák midőn már megvilágosodott, egy némettől vötenek el nyolcz száz német forintot, de kik vötték el, ez fatens előtt nem vallotta. Azt is hallotta ez fatens, hogy Báthorban lakó Fődi András maga házánál lévő németektől lopott el egy pár puskát, ugyan az említett embernek felesége is holmi egyetmást. Ez fatens azt is hallotta a hadnagy cseléditől, mondotta, jól járt most bátyám, mert hátra szakasztottak egy németet, levágták, mintegy harmincz forintot vötenek el tülle. Ad 3-tium nihil.

6-tus testis Michaël Szabó, incola Batoriensis, annorum *circiter* 35. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁶⁷ Ez fatens hallotta, hogy Farkas Gáspár nevű katona, Hámos János seregebéli, Bóné András Uram ezereben való, lopott volna három lovakat, egyiken látta is ez fatens, hogy nyargalóczott az említett Farkas Gáspár. Azt is hallotta ez fatens említett Farkas Gáspár felesége szájából, hogy az ura három iskatulyát⁶⁸ is hozott a németektől, de abban holmi aprólékos egyetmást volt. Ad 3-tium nihil.

7-mus testis Stephanus Váradi, incola Bathoriensis, annorum *circiter* 25. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁶⁹ Ez fatens házánál lévén szállólul egy Oláh György nevű katona, kinek is szájából ez fatens hallotta, ezt a három lovat az éjjel loptam a németektől, amely lovakat látott is ez fatens. Azon katona ki seregebéli, ez fatens nem tudgya, de hallotta Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uram eő Nagysága ezerebélinek lenni. Ad 3-tium nihil.

⁶³ Patyolat: finom, fehér lenvászon.

⁶⁴ Harmadik tanú Pap László, batori lakos, körülbelül 32 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁶⁵ Negyedik tanú Baracsi Pál, batori lakos, körülbelül 28 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁶⁶ Ötödik tanú Kotor Ferenc, batori lakos, körülbelül 60 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁶⁷ Hatodik tanú Szabó Mihály, batori lakos, körülbelül 35 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra

⁶⁸ skatulyát, dobozt

⁶⁹ Hetedik tanú Váradi István, batori lakos, körülbelül 25 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

8-vus testis Demetrius Buda, incola Bathoriensis, annorum circiter 65. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷⁰ Ez fatens házánál lévén szálláson Nemes Szathmár Vármegyei Járm' nevű⁷¹ nemes emberek, látta, hogy hoztak három pokróczokat, vas serpenyőt, két vasas kereket az említett németektől, de kik lehetnek nevei azon nemes embereknek, ez fatens nem tudja. Ad 3-tium nihil.

9-nus testis Franciscus Kasuth, incola Bathoriensis, annorum circiter 35. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷² Hallotta Mészáros Mihály feleségétől, ki is katonáné volt, ez fatens, hogy mondotta, az én uram egy lovat lopott a németektől, mely Mészáros Mihály András Deák katonája, Bóné András Uram ezerebéli. Ugyan az említett asszonytól hallotta ez fatens, hogy Szabó Jankó nevű katonával, felyebb megnevezett seregbélivel, lopott az ura más lovat, de meg nem egyezhettek rajta, egymást zászló alá citálták.⁷³ Ad 3-tium nihil.

10-mus testis Joannes Bonnár, incola Bathoriensis, annorum circiter 50. Juratus et examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷⁴ Ez fatens valya, Birtok Mihók nevű katonával ez fatens fia, Bonnar Istók hoztanak két német lovat, kik mind ketten András Deák Uram seregből, Bóné András Uram ezerebül valók. Ad 3-tium nihil.

11-mus testis Andreas Földi, incola Bathoriensis, annorum circiter 32. Juratus examinatus fatetur.⁷⁵ Ez fatens házánál lévén szálláson tizenhét német, kik a kamarájában békötötték ott vagy hat lovakat, étczaka a katonák mind elhordották, de kik lehetnek, ez fatens nem tudja. Sőt mondotta a németeknek ez fatens, ahol viszik a lovaitokat, de erre azt felelték a németek, hadd vigye a szegény kurucz. Ad 3-tium nihil.

12-dus testis Stephanus Kanál, incola Bathoriensis, annorum circiter 35. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷⁶ Ez fatens udvarárúl vittenek el azon éjfel hat lovakat, valya ez fatens, de kik vitték el, ez fatens nem tudja, hanem harmadnap múlva menvén ez fatens az uczán lát két lovakat hogy nézegetnek, akkor mondanak ez fatensnek, ezeket a te udvarodról lopták. Az egyik lovat Farkas Gáspár vötte kezéhez, a másikat Sipos Ferencz, kik mindketten Hámos János seregbéliek, Bóné András Uram ezerebül valók. Ad 3-tium nihil.

13-tius testis Andreas Tóth, incola Bathoriensis, annorum circiter 30. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷⁷ Hallotta ez fatens másoktól, hogy lovakat loptanak volna a Kanál István udvarárúl Biri Ferencz, Sipos Ferencz és Farkas Gáspár, kik mindhárman Hámos Uram seregbében, Bóné András Uram ezerebében valók. Azt is hallotta ez fatens, Tóth Mihály, ki is Hámos János katonája, két ökröt loptott volna, amely két ökröt látott is ez fatens azután. Ad 3-tium nihil.

14-tus testis Andreas Biri, incola Bathoriensis, annorum circiter 38. Juratus examinatus fatetur.⁷⁸ Látta ez fatens, hogy Bagosi Mihály nevű katona, András Deák seregbében való, Bóné András Uram ezerebéli vitt azon étczaka egy lovat ki a kerten. Azt is látta ez fatens, Biri Ferencznél, Sipos Ferencznél és Farkas Gáspárnál a németektől elvitett lovak nállok voltak. Ad 3-tium nihil.

15-tus testis Stephanus Kis, incola Bathoriensis, annorum circiter 30. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁷⁹ Ez fatens látta Sólyom Mihály, András Deák katonája, Bóné András Uram ezerebéli egy német asszonytól kapott el egy tarisznya egyetmást, de mi lehetett benne, ez fatens nem tudja. Ad 3-tium nihil.

⁷⁰ Nyolcadik tanú Buda Demeter, bátori lakos, körülbelül 65 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁷¹ Értsd: Jármiban lakó

⁷² Kilencedik tanú Kasuth Ferenc, bátori lakos, körülbelül 35 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁷³ hívták, idézték

⁷⁴ Tizedik tanú Bodnár János, bátori lakos, körülbelül 50 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁷⁵ Tizenegyedik tanú Földi András, bátori lakos, körülbelül 32 éves. Megeskette megvizsgálva vallja.

⁷⁶ Tizenkettedik tanú Kanál István, bátori lakos, körülbelül 35 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁷⁷ Tizenharmadik tanú Tóth András, bátori lakos, körülbelül 30 éves. Megeskette és megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁷⁸ Tizennegyedik tanú Biri András, bátori lakos, körülbelül 38 éves. Megeskette megvizsgálva vallja.

⁷⁹ Tizenötödik tanú Kis István, bátori lakos, körülbelül 30 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

16-tus testis Petrus Sipos, incola Bathoriensis, annorum circiter 30. Juratus et examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum,⁸⁰ Tugya ez fatens, az cöcse, Sipos Ferencz Biri Ferenczel együtt lovakat vittének el. Ugyanezen fatens tugya, hogy azon két katonák vittének el egy ládát is, de mi volt benne, ez fatens nem tugya. Ad 3-tium nihil.

17-mus testis Michaël Dora, incola Bathoriensis, annorum circiter 34. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁸¹ Láttá, hogy két németet a katonák elvittének a szállásról, de kik lehetének azon katonák, ez fatens nem tugya. Ad 3-tium nihil.

18-vus testis Stephanus Cshohlyi, incola Bathoriensis, annorum circiter 25. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁸² Ez fatens látta, hogy Farkas Gáspár nevű katona Sipos Ferenczel és Biri Ferenczel együtt három lovakat vittének a szállásokra, kik mindhárman Hámos János seregebéliek, Bóné András Uram ezerébül valók. Látta azt is ez fatens, hat katona vitt a szállásról két németet, de kik lehetének, ez fatens nem ismérte. Látta azt is ez fatens, említett Farkas Gáspár, Biri Ferencz és Sipos Ferencz hoztanak egy ládát is, de mi volt benne, ez fatens nem tugya. Ad 3-tium nihil.

19-nus testis Valentinus Pető, incola Bathoriensis, annorum circiter 30. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁸³ Ez fatens szájából hallotta Biri Ferencznek, mondotta, hogy lovat lopott a németektől, Oláh Lőrincztől a szerént hallotta, hogy egy lovat lopott. Ad 3-tium nihil.

20-mus testis Stephanus Hagymási, annorum circiter 28., incola Bathoriensis. Juratus examinatus fatetur ad 1-mum et 2-dum.⁸⁴ Ez fatens a szállására menvén talált ott egy lovat. Egy katona, ki is Bóné András Uram katonájának mondotta magát, kérdi ez fatenstül, látta-é azt a lovat, aki ott volt a szálláson, arra ez fatens mond, láttam. Azután kimenvén ez fatens a szállásra a lovat ott nem találta, hova lőtt, ez fatens nem tugya. Ad 3-tium nihil.

21-mus testis Joannes Kovács, incola Bogatiensis, annorum circiter 56. Libertinus. Juratus examinatus fassus est ad 1-mum et 2-dum nihil. Ad 3-tium.⁸⁵ Ezen fatens a Méltóságos Generalis Gróff Forgács Simon Uram eő Nagysága emberének megvagdálásában és a velle való németnek megölésében semmit nem látott, de azon napon két katona nyargalt ezen fatensnek házához, az egyik Kis János nevű báthori fél, ki ugyan báthori András Deák seregében lakik, sebes és véres lévén, ott megmosván a vértől békötötték, sőt azt mondotta azon Kis János ez fatensnek, ne is mondd, hogy itt micsoda emberek voltak; de az egyik katonát ez fatens nem ismérte.

22-dus testis Stephanus Ökrös, incola Bogatiensis, colonus Spectabilis et Generosi Domini Adami Va. :⁸⁶ Titt.⁸⁷ Annorum circiter 36. Juratus examinatus fassus est ad 1-mum et 2-dum nihil.⁸⁸ Ad 3-tium. Ez fatens egyebet nem tud, hanem hallotta Debreczenben lakozó Kancza Istvánnak a szájából, mondotta, miért citáltattya⁸⁹ Kegyelmes Urunk eő Nagysága az báthori bírót Méltóságos Generalis Gróff Forgács Simon Uram eő Nagysága emberének megvagdaltatása és a velle való németnek megölése végett, mert

⁸⁰ Tizenhatodik tanú Sípos Péter, báthori lakos, körülbelül 30 éves. Megeskette és megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁸¹ Tizenhetedik tanú Dora Mihály, báthori lakos, körülbelül 34 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁸² Tizennyolcadik tanú Cshohlyi Isrván, báthori lakos, körülbelül 25 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁸³ Tizenkilencedik tanú Pető Bálint, báthori lakos, körülbelül 30 éves. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁸⁴ Huszadik tanú Hagymási István, körülbelül 28 éves, báthori lakos. Megeskette megvizsgálva vallja az elsőre és a másodikra.

⁸⁵ Huszonegyedik tanú Kovács János, bogáti lakos, körülbelül 56 éves. Szabados. Megeskette megvizsgálva az elsőre és a másodikra semmit se vallott. A harmadikra.

⁸⁶ Huszonkettedik tanú Ökrös István, bogáti lakos, a Tekintes és Nemzetes Vay Ádám úr jobbágya.

⁸⁷ Titulus = címzés. (Vay Ádám ekkoriban II. Rákóczi Ferenc udvari kapitánya, a jászok és a kunok főkapitánya, munkácsi főkapitány, továbbá az Udvari Tanács elnöke volt. HECKENAST, 2005 452. Vö. MÉSZÁROS KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigáderesai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, 2006. Argumentum, 83.

⁸⁸ Körülbelül 36 éves. Megeskette megvizsgálva az elsőre és a másodikra semmit se vallott.

⁸⁹ idézeti

ha keresi a báthori bírót, megtalálja, mert megmondotta a német lajtmán,⁹⁰ hogy meglátte egy kucsmás katonának a pofáját, ki is mostan Debreczenben fekszik, báthori fél, Kis Jánosnak híjják.

23-tus testis Catharina Portörő, consors Michaélis Hegedűs, incola Bogatiensis, annorum circiter 46. Jurata examinata fassa est ad 1-mum et 2-dum nihil.⁹¹ Ez fatens az Utrumban feltött Méltóságos *Generalis Uram* eő *Nagysága* emberének megvagdalásában semmit nem tud, hanem két katona jűvén házokhoz, az egyik kucsmás, kék mentés, sebes lévén az orczája azon kucsmásnak bé is kötötték az orczáját, azomban kérdi egy aszszonyember, azon házban lakó, azon két katonátúl, *kegyelmetek* nyargala-é Pócs felől, arra felel a katona, nyargalt az ördög, ne tuggy, ne láss, ne haly sokat. Hallotta is a másik katonátúl, hogy az ott lévő katonát, az masikat Kis Jánosnak nevezte.

24-tus testis Helena Kűszöb, consors Georgii Tóth, incola Bogatiensis, annorum circiter 26. Jurata examinata fassa est ad 1-mum et 2-dum nihil. Ad 3-tium.⁹² Ez fatens, kik vagdalták meg a Méltóságos *Generalis Uram* eő *Nagysága* emberét és a velle való németet kik ölték meg, abban semmit nem tud, hanem amikor azon dolog esett, ez fatens az atya házánál állott és lát két katonát sebesen jűni Pócs felől, mennek Hegedűs Mihály házához azon két katonák. Ez fatens ugyanott lakván azon háznál, hazamegyen a szállására, hát azon két katona ott vagyon a házban, az egyik a tűznél ül, a másik egy kucsmás és hosszú kék mentés, lövés vagy vágás volt rajta, mossák az orczáját, a mentéjét is, rútvéres lévén, békötötték az orczáját az aszszonyok. Ez fatens mongya a tűznél ülő katonának, *kegyelmetek* nyargala-é mostan Pócs felől, arra azt felelte a katona, a tatárok nyargaltak, arra ez fatens felelt, de bizony *kegyelmetek* nyargalt, láttam, arra felel ismét a katona, ne láss, ne tuggy, ne haly te mindent. A kucsmás és sebes katonát hallotta Báthori Kis Jánosnak lenni.

25-tus testis Michael Hegedős, incola Bogatiensis, annorum circiter 40. Juratus examinatus fatetur.⁹³ Ez fatens azon napon, az midőn Báthorból kiment az német, látott két katonát az házához jőni, egyik rútvéres volt, de kik lehettenek, ez fatens nem tuggy.

Mely inquisitiot sub juramento nostro⁹⁴ ez szerint peragaltunk,⁹⁵ kezünk írásával és usualis⁹⁶ peccésünkkel megerősítvén ki is adtunk. Datum Laskod, die 20. Aprilis 1705.⁹⁷

Georgius Järm' *judex nobilium*
Incliti *Comitatus de Zabolcs mpr.*⁹⁸
(gyűrűpecsét)
Franciscus Szunaj *juratus*
*assessor Inclit' Comitatus de Zabolcs*⁹⁹
(gyűrűpecsét)
Johanes Wkutywith *juratus assessor*
Incliti *Comitatus de Zabocs mpr.*¹⁰⁰
(gyűrűpecsét)

⁹⁰ németül: der Leutnant, latinos alakban: lajtenantius = hadnagy

⁹¹ Huszonharmadik tanú Portörő Katalin, Hegedűs Mihály felesége, bogáti lakos, körülbelül 46 éves. Megesketve megvizsgálva az elsőre és a másodikra semmit se vallott.

⁹² Huszonnegyedik tanú Kűszöb Ilona, Tóth György felesége, bogáti lakos, körülbelül 26 éves. Megesketve megvizsgálva az elsőre és a másodikra semmit se vallott. A harmadikra.

⁹³ Huszonötödik tanú Hegedős Mihály, bogáti lakos, körülbelül 40 éves. Megesketve megvizsgálva vallja.

⁹⁴ vizsgálatot eskünk alatt

⁹⁵ végeztük el

⁹⁶ szokásos

⁹⁷ Kelt Laskod, 1705. április 20. napján.

⁹⁸ Järm' György, Nemes Szabolcs vármegye szolgabírája s. k.

⁹⁹ Szunai Ferenc, Nemes Szabolcs vármegye esküdtje

¹⁰⁰ Uketyevics János, Nemes Szabolcs vármegye esküdtje s. k.

BORDÉ KATALIN

Kner Imre helye korának könyv- művészei és tipográfusai között

Emlékezés a 125 éve született világhírű könyvnyomdászra

Kner Imre nyomdász, kiadó és nyomdászati szakíró 1890. február 3-án született Gyomán. Szakmai pályafutása az apja, Kner Izidor¹ által alapított nyomdában indult 1902-től, a szecesszió idején. Annak megfelelően akkoriban, az 1900-tól 1904-ig terjedő időszakban, a florális ornamentikát alkalmazták könyveikben és báli meghívóikon.

Kner Imre Németországban, a lipcsei Julius Mäser-féle Nyomdász Technikumban sajátította el mesterségét 1904–1905 között, ahol az idő tájt a szecesszió (Jugendstil) a geometrikus kompozíciói voltak a jellemzőek. Már a század első éveiben megszületett a Sachlichkeit jelszava, ami a funkcionalizmust állította előtérbe, és a külsődleges díszítés mellőzésére szólított fel. A formát pedig alárendelte a használat céljainak. Ez a törekvés eredményezte 1907-ben a Deutscher Werkbund életre hívását – többek között Peter Behrens, Muthesius, Riemerschmid, Henry van de Velde által –, ami már nem is a historizmus, hanem inkább a Jugendstil ellen irányult.

Ugyanabban az évben jött létre Peter Behrens és Walther Rathenau irányításával az úgynevezett AEG² együttműködés, amelyben már aktualizálódott a gépi készítésű tárgyak esztétikai problémája. Az építész, formatervező, grafikus és iparművész Behrens az AEG cégtől komplex formatervezési munkára kapott megbízást. 1909-ben Walter Gropius – aki később, 1919-ben megalapította a Bauhaust Weimarban – már memorandumot adott ki kis lakóházak tipizálásáról és tömegtermeléséről.

Mindezt azért fontos megemlíteni, mert ez a szemlélet Kner Imre kiadványaiban is kimutatható, és a német művészettel, illetve nyomdászattal való kapcsolata egész élete során jellemző volt rá. A Németországban már az első világháború előtt jelentkező tárgyiasság a szecessziótól való elfordulást reprezentálta. Ez az élmény is hozzásegítette Knert ahhoz, hogy a hazai szecesszióval szakítson, sőt később megtagadja azt. Ebben azonban még egyéb körülmények is közrejátszottak.

1908-ban a lipcsei *Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik* bírálata elmarasztalta

¹ Kner Izidor (1860–1935) nyomdász, könyvkötő és kiadó. 1882-ben alapította gyomai műhelyét. Először báli meghívói tették ismertté. *Röpke Lapok* címen jelent meg e meghívókat tartalmazó mintakönyve. Közigazgatási nyomtatványaival is kitént a nyomdája. 1898-tól adta ki a Közigazgatási Mintatárát. A művészi könyvtervezés és könyvnyomás úttörője volt Magyarországon. (TÓTHNÉ BORDÉ KATALIN: Kner Imre és a közéleti nyilvánosság. Nyíregyháza, 2001. Bessenyei, 222. [TÓTHNÉ, 2001.]

² Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (Villamosipari Vállalat Berlin és Majna-Frankfurt székhellyel).

a *Röpke Lapok*³ című meghívó-mintakönyvük művészi színvonalát, amit 1906-tól ő szerkesztett. 1909-ben Kneréknek sikerült megvásárolniuk a „Leipziger Universitäts-Antiqua” (Univ, lipcsei Egyetemi antikva) betűtípust, amivel később a tipográfiaiag letisztultabb munkáikat szedték. 1911-ben Fülep Lajos folyóirata, *A Szellem* első számát Kner Imre készítette, a tőle kapott kemény kritikát⁴ követően eszköztelenül egyszerű megoldással. Az 1910-es évek elején készült munkáin érezhető az angol könyvművészet, elsősorban William Morris hatása. Annak szép példája az 1912-ben általa írt és nyomtatott *Könyv a könyvről*,⁵ amit formailag a honi szecesszió leggondosabb termékének tart a szakirodalom. Ugyanakkor érdekes módon a szövegben már annak meghaladását, a tipográfia nemes egyszerűségét és a hagyomány fontosságát fogalmazta meg, ami a következő években az úgynevezett „írásos” elrendezésű köteteiben, majd 1917-től a könyv új stílusának kialakításában nyilvánult meg, amikor minden divatos díszítő elemet elhagyott. Akkori kiadványainak két fő illusztrátora is jelezte a változást. 1916-tól Divéky József,⁶ majd 1917-től Kozma Lajos⁷ került kapcsolatba a Kner Nyomdával, akivel egy új korszak vette kezdetét Kner Imre munkásságában.

A fent említett változások katalizátoraként még három jelentős eseményt kell megemlítenünk. 1914 nyarán megismerkedett a lipcsei Deutscher Buchgewerbeverein munkájával és az általa rendezett kiállítással,⁸ ahol báli meghívóikat aranyéremmel díjazták. 1910 és 1914 között nyomtatták Gelléri Mór (1854–1915) tíz kötetét. Gelléri a hazai iparművészeti mozgalom egyik elindítója volt, aki már ekkor felébresztette Kner Imre érdeklődését a korszerű tárgytervezés iránt. Említésre méltó még az 1915 decemberétől 1918 decemberéig működő, Balázs Béla és Lukács György

³ Röpke Lapok. Könyvnyomdai ismeretterjesztő lap az érdeklődő nagyközönség számára. Gyoma, 1901–1930.

⁴ Az utóbbiról Kner Imre így vallott: „Úgy 1911–12 körül kaptam egy nagyon megtisztelő megbízást. Egy magas színvonalú filozófiai folyóirat nyomtatását kellett vállalnunk. A nyomdai dolgok intézésével Fülep Lajos ... volt megbízva ... Az első számot nagy reneszánsz stílusú iniciálékkal díszítettem. Arrafelé kerestem akkor a hagyományt, ... Nagy izgalommal vártam a Fülep választát, amely nemsokára meg is érkezett, ... Az iniciálék piros ceruzával vastagon át voltak húzva, s az utolsó lapra ez volt odaírva: »Amelyik nyomdász pedig csak betűvel nem tud szép könyvet csinálni, úgyse lesz nyomdász soha.« Ez a pofon olyan volt, hogy egy hétig szédelegtem utána, és csak lassan ismertem fel, hogy megérdemeltem. De ez indított el a helyes irányba. Innen kezdődik szigorú felfogásom az illusztráció iránt, s ezen az úton jutottam el annak felismeréséhez, hogyan kell a fametszetet a könyvbe beépíteni.» (Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára [MNL. BML], 3. XI. 9. c/21. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Mata Jánoshoz, 1943. aug. 15.)

⁵ Kner Imre: *Könyv a könyvről*. Gyoma, 1912. 80 p.

⁶ Divéky József (1887–1951) grafikus- és festőművész, valamint illusztrátor. Bécsben nőtt fel. Később Zürichben, majd Brüsszelben élt. Az első világháború kitörésekor hazatért. Azután ismét Svájcba költözött. 1942-ben végleg itthon telepedett le. Kner Imrével 1916–1942 között állt levelezésben, aki a hazai művészeti életéről tájékoztatta. Több illusztrációt készített a Kner Nyomda számára. Kner számos munkáját kiállította az általa rendezett nagy nemzetközi kiállításokon. Nagyrabecsülése jeleként 1921-ben cikket írt róla a Magyar Grafikában. (TÓTHNÉ, 2001. 216.)

⁷ Kozma Lajos (1884–1948) építész, iparművész, grafikus. 1916-ban ismerkedtek össze Kner Imrével. Kozmának is – akár Kner Imrének – a múlt tradícióinak átmentése és gyakorlati felhasználása volt az életelve. Ennek a tipográfiai lehetőségeit érezték ki Selmecbányán 1918-ban, miközben a nyomdászat és könyvdíszítés történeti fejlődését tanulmányozták. A magyar fametszés feltámasztása volt a szándékuk a könyvdísz céljára. A Kner Kiadó legértékesebb korszaka az volt, amikor Király György, Kozma Lajos és Kner Imre irányította a munkát. Nagyon közeli, jó barátok maradtak a későbbiekben is. (TÓTHNÉ, 2001. 222–223.)

⁸ Az egyesület által Lipcsében, 1914 májusában megrendezett kiállítás, a BUGRA – Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik (Nemzetközi Könyvnyomdászati és Grafikai Kiállítás) – óriási sikert hozott a Kner Nyomdának. (MNL. BML. XI. 9. c/25. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Végh Gyulához, 1927. nov. 23.)

körül kialakult Vasárnap Társaság⁹ tagjaival kialakult barátsága is, ami Kner szellemi és szakmai fejlődésére egyaránt rányomta a bélyegét. Például Balázs Béla javasolta előbb Szabó Dezsőt, majd Király György¹⁰ irodalomtörténészt Kner következő nagy korszaka (1920–1928: a népies barokk) monumentális sorozatainak szerkesztőjéül. A Vasárnapi Kör révén ismerte meg Kozma Lajost is, és ismeretes, hogy a Kner–Kozma–Király triász együttműködése milyen gyümölcsöző volt. (*A Három csepeke könyvek* és a két nagy sorozata, a *Kner klasszikusok* és a *Monumenta literarum* kötetei.) Az első világháború után új magyar könyvművészetet teremtettek. Ennek az időszaknak a termékei már azt bizonyították, hogy Kner Imre addigra már gyökeresen szakított a szecesszióval.

Az utolsó nagy alkotói periódusában (1928–1944: klasszicista korszakában) végül sikerült mindazt megvalósítania, amit már 1912-től kezdve a *Könyv a könyvről* című munkájában, a Kner Almanachokban és leveleiben megfogalmazott: a tartalom és a forma egységét a funkció érdekében, az ornamentelek elhagyását, továbbá a tárgyias szemléletet. Mindennek az objektív feltétele is meglett 1928-ban, ugyanis akkor sikerült megvásárolnia a mértani szerkezetű, egyenesekből és körökből álló betűt, Bodoni klasszicista antikváját. Már abban az évben azzal szedte a Magyar Bibliophil Társaság évkönyvét, majd 1932-ben a nagy sikerű Goethe-antológiát.

Kner Imre 1927-ben ellátogatott a Bauhausba, Dessaubba, ahol csalódás érte. Hiányolta ugyanis eszményképét: a szerkezet és a forma közötti szerves kapcsolatot. Ennek ellenére azonosult a Bauhaus korának törvényeivel, és amennyire a tipográfia szelleme, valamint saját ízlése megengedte, meg is valósította azt a Bodoni-féle klasszicista nyomdászat újjáteremtésével.

Kner Imre korának művészeti törekvéseit szigorúan alárendelte a szedéstechnika belső törvényeinek, hiszen számára az volt az elsődleges. Ilyen alapon fordult szembe a pályája kezdetén általa is művelt szecessziós stílussal, és ellenezte az avantgárd stílust: El Lissitzkij, Tschichold, Kassák vagy Moholy-Nagy aszimmetrikus formáit, mert azokat a szedés lényegétől idegennek tartotta, amik sem az anyagszerűség követelményeinek, sem az olvashatóság optimális igényeinek nem feleltek meg. Ezeknek az elvárásoknak a teljesítését minden nyomtatványra nézve kötelezőnek érezte. Azért helyeselte az új tárgyilagosság (neue Sachlichkeit) célkitűzéseit is, ami szerinte arra volt hivatott, hogy a művész képzeletének határt szabjon az ipari termékek – így a könyvek – formálása közben.

Allandóan hangsúlyozta a tipográfia és a grafikai művészet szoros kapcsolatát is. Sokat érvelt amellett, hogy egyrészt a jó nyomdásznak lépést kell tartania a művészeti irányok és lehetőségek fejlődésével, másrészt a művészeknek is rendelkezniük kell elemi szedéstechnikai ismeretekkel. Mivel mindazok nélkül nem jöhet létre magas

⁹ A csoportosulásnak különböző elnevezéseivel találkozhatunk a szakirodalomban: Vasárnap Társaság, Vasárnap Kör, Lukács-kör. Ebből a társulásból nőtt ki 1917 őszén a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája. (TÓTHNÉ, 2001. 17.)

¹⁰ Király György (1887–1922) irodalomtörténész és műfordító. A régi magyar és a világirodalom kiváló ismerője volt. A Kner Kiadó irodalmi szerkesztőjeként több híres kiadványt (*Három csepeke könyvek*, *Kner klasszikusok*, *Monumenta literarum*) rendezett sajtó alá. Király a bibliofil kiadások lelkes híveként alaposan tanulmányozta könyvművészeti szempontból is a külföldi kiadók kötetét, s hozzájuk hasonló, de sajátosan magyar jellegű sorozat megteremtésén fáradozott. Knerrel jó barátságban volt. (TÓTHNÉ, 2001. 220.)

színvonalú könyv. Ezt a gondolatkört 1936-ban, a *Nyomdászati Lexikon*¹¹ számára készült könyvművészet címszó alatt is összefoglalta.

Célja megvalósításáért kitűnő kapcsolatban állt korának vezető képzőművészeivel, akikkel valamennyi tipográfiai irányzatot megbeszélte. Ezért mondhatta azt, hogy a mesterségét tőlük tanulta. Kner Imrének a szoros értelemben vett szakmai (nyomdász) és a rokon szakmai (művészeti) társaságokhoz fűződő viszonya jól érzékelteti, hogy milyen fontos volt számára a gyakorlatban is a tipográfia és a művészet egysége.

Kner Imre munkásságának fogadtatása és hatása

Kner Imre a szakmai közéletben minden alkalmat megragadott arra, hogy hangot adjon az őt leginkább foglalkoztató problémáknak. A munkavégzéssel kapcsolatos elvárása az volt, hogy mindenki igyekezzen a legjobban és a lehető legnagyobb odaadással végezni a dolgát. Azzal összefüggésben hangsúlyozta a tanulást, az önképzést és a szakképzés fontosságát, aminek érdekében előadásokat tartott és szakkikkeket írt.

Meghitt barátságot ápolt Buday Györggyel¹² és körével, a Szegedi Fiatalokkal, továbbá a Fischfach-Ifjakkal.¹³ A fiatal kollégáiban és a művészekben látta az általa behatóan tanulmányozott múlt, a tradíció folytatásának lehetőségét. Tőlük várta azt, amit saját generációja nem tudott felmutatni. Ez segítette neki túltenni magát a közönyösségen, értetlenségen, ami munkáját idehaza övezte. Azzal tisztában volt, hogy jó úton indult el a szép és maradandó könyvek készítése terén. Sokrétű tehetségét bizonyította, hogy egy személyben volt lánya szavaival élve művész, Conrad Gyula festő- és grafikusművész, valamint könyvillusztrátor barátja szerint kiváló tollforgató, unokaöccse, Haiman György¹⁴ szavait idézve: „nyomdász, tipográfus, a magyar könyvnyomtatás 20. századi megújítója, szakmájának történésze és teoretikusa, közgazgatói szakember és könyvkiadó ...”¹⁵

A korabeli kritikák, a Kner által és a neki írt levelek alapján az első dolog, ami szembetűnik, az az, hogy egyrészt a hazai és a külföldi fogadtatása között éles ellentét

¹¹ BIRÓ MIKLÓS – KERTÉSZ ÁRPÁD – NOVÁK LÁSZLÓ: *Nyomdászati lexikon*. Budapest, 1936., 546 p.

¹² Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának vezetője. Ortutay Gyula: *Nyíri és rétközi népmesék és Székely néphalladák* című kötetét illusztrálta fametszeteivel, ami Gyomán jelent meg, akárcsak Buday György önálló fametszetes füzet: *a Book of Ballads* (Balladák könyve). 1937-től Londonban élt, ahol akkor már a *Book of Ballads* révén ismert volt. Kner Imrével meghitt barátságban állt, a levelezést Londonból is folytatta vele. Hálás volt neki a tőle tanultakért. (TÓTHNÉ, 2001. 215.)

¹³ A Fischfach-Ifjak a közös szakmai érdekek támogatása céljából 1926-ban létrejött Fischfach Társaság Ifjúsági Csoportja volt, melynek tagjai nagyon tisztelték, szerették és mestertüknek tekintették Knert, ő is tudatosan támogatta, tanította őket. Az 1930-as években létrejött Ifjúsági Csoporttal 1940 márciusától kezdve került baráti viszonyba. Előadásokat tartott náluk, ajándékkönyveket küldött a számukra, a csoport pedig meghívta Knert a rendezvényeire. (TÓTHNÉ, 2001. 105.)

¹⁴ Haiman György (1914–1996) Kner Imre unokaöccse, tanítványa, nyomdászati törekvéseinek és elveinek továbbfejlesztője volt. Az irodalomtudományok kandidátusa, az Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszékének vezetője 1968–1983 között. A Kner-örökség kiemelkedő ápolója. Kner Imre nézeteinek és törekvéseinek népszerűsítője. Több külföldi zsűri kitüntetése után 1974-ben Tótfalusi Kis Miklós-díjat, 1977-ben Lipcésben Gutenberg-díjat kapott. (TÓTHNÉ, 2001. 218–219.)

¹⁵ *Hagyomány és evolúció. Megemlékezések Kner Imréről születésének centenáriumán*. Békéscsaba, Gyoma, 1991. Kner Nyomda, 26.

húzódik. Másrészt ugyanez állapítható meg magyarországi megítélésének a szakmabeliek és a kívülállók véleménye szempontjából is.

Előadóként és szakíróként a képességeinek megfelelően kezelték, amit a különböző társaságoktól és szaklapoktól érkezett rengeteg felkérés bizonyított. A hallgatóság körében általában osztatlan sikert aratott, mivel naprakész tipográfiai ismereteiből magával ragadó, rendkívül érdekes előadásokat tartott. Az e téren elért eredményével elégedetlen volt, amiről Buday Györgynek így írt 1936-ban. „Elég tragikus az, hogy harminc esztendeje elszórt – nem eredeti, hanem nagyon jó forrásokból merített – gondolataim alig hatnak a nyomdászatban, a könyvkiadásban és a könyvkereskedelemben, s benned, egy szakmán kívül állóban keltenek ilyen reakciót, de mindegy: a fő, hogy hatnak ...”¹⁶

A hazai és a külföldi szaklapokban egyformán publikált. Írói stílusa szintén szuggesztív volt és észérvekre alapozott, amit valamennyi kollégája értékelt. Conrad Gyula a következőképpen nyilatkozott erről: „Úgy látszik, hogy Te a betűvetés éppen oly csendes de nagy mestere vagy, mint a betűk felépítésének!”¹⁷

Számos német orgánumból kért tőle publikációt. A mainzi *Gutenberg Jahrbuch* és a lipcsei *Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik*, a Deutscher Buchgewerbeverein folyóirata például rendszeresen közölte tanulmányait. Több esetben előbb írta meg a német nyelvű cikkét és csak később a magyar változatát, ha volt rá ideje.

Munkássága egy másik fontos területének megítélése ugyancsak ellentmondásos volt. Kner Imre számos külföldi és hazai kiállítás rendezésében vett részt, és még több alkalommal szerepelt azokon kiadványaival. Ilyen irányú tapasztalatait a már említett 1914-es BUGRA óta gyűjtötte, így a hosszú évek alatt páratlan rendezői képességre tett szert, amit külföldön hamar felismertek. Itthon azonban sokan támadták miatta, amit többnyire üzleti féltékenység váltott ki. A legnagyobb szabású kiállítások, amelyek a magyar anyag összeállításának nagy részét ő végezte el: az 1927-es lipcsei, az 1930-as párizsi, az 1937-es budapesti Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás és az 1932-es lipcsei Goethe-kiállítás volt.

Nemzetközi kiállítások rendezőjeként és az azokon bemutatott kiadványaival jelentős sikereket ért el. Arra utalt a Hugo Steiner-Praggal¹⁸ kialakult gyümölcsöző kapcsolata, a lipcsei Nemzetközi Könyvművészeti Kiállításon nyújtott kiemelkedő teljesítményének köszönhetően kapott tagság a Verein „Deutsche Buchkünstler”-től, valamint a pozitív kritikák, az oklevelek és a kitüntetések.

Határainkon túl előadóként, szakíróként, kiállítások rendezőjeként és könyvkiadóként egyaránt méltányolták. A nyelvi akadályok kompenzálásaként több ízben készített magyar nyomtatványaihoz német, illetve angol nyelvű tartalmi összefoglalót, és néhány kiadványát a magyarokon kívül idegen nyelven is kinyomtatta.

¹⁶ MNL BML XI. 9. c/1. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Buday Györgyhez, 1936. okt. 25.

¹⁷ MNL BML XI. 9. c/3. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Conrad Gyula Kner Imréhez, 1930. aug. 30.

¹⁸ Hugo Steiner-Prag (1880–1945) könyvtervező, illusztrátor, betűművész, a lipcsei Grafikai Akadémia professzora, a Verein „Deutsche Buchkünstler” és az 1927. évi lipcsei Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás elnöke, az 1932-es Goethe-kiállítás szervezője. A prágai Iparművészeti Múzeum keretében megalapította az Újabbkori Könyvművészet Nemzetközi Gyűjteményét. Kner Imrével jó barátságban és szakmai kapcsolatban állt. Az említett kiállítások magyar csoportjának megrendezésére kérte fel Knert, akinek munkájával nagyon meg volt elégedve. (TÓTHNÉ, 2001. 229–230.)

Kner Imrét élete végéig bántotta, hogy míg külföldön nagyra értékelték a tipográfia terén elért eredményeit, addig Magyarországon többnyire vagy agyonhallgatták, vagy semmitmondó kritikák jelentek meg munkáiról, illetve igen gyakran érték támadások szakmai közéleti szereplései miatt. Csekély elégtételt nyújtott számára, hogy magánemberként számos nyomdász, képzőművész és sok köztiszteletnek örvendő ember csodálta őt.

Maximalista habitusából adódóan a könyvkiadói munkáját teljesen hatástalannak vélte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Haiman György később Kner Imre aktív kiadói időszakára visszatekintve nagy szerepet tulajdonított annak. „A Kner-könyvek klasszicista korszakának tizenhat éve már a maga korában jelentős hatást gyakorolt a magyar tipográfiára.

A Bodoni-betű, amelyet Kner Imre kezdeményezésére honosítottak meg, a korszak uralkodó betűjévé vált Magyarországon. Vele együtt terjedt a Knerék által elsőnek művelt klasszicista tipográfia. S ha a tipográfia felépítéséhez szükséges műgond másutt gyakran hiányzott is, a módszer igazolta az architektúra (a szöveg logikájára építendő tipográfiai szerkezetet) létjogosultságának igényét. E korszak tanulságai hozzájárultak és hozzájárulhatnak az új, korunk racionalitásának megfelelő tipográfia esztétikájának és gyakorlatának kialakításához.”¹⁹

Kiadói tevékenységéért az ő személyét a szakma nem részesítette hivatalos elismerésben, de a vállalatuk 1925-ben az Iparművészeti Társulattól aranyérmet kapott, és ugyanabban az évben Kner Izidort az Országos Iparegyesület aranyéremmel tüntette ki, ami az egyesület történetében addig példa nélküli volt.

A Kner-műhely termékeinek magas színvonalát a kollégák idehaza nem szívesen hangoztatták, hiszen azzal együtt azt is el kellett volna ismerniük, hogy ők nem voltak képesek kifogástalan minőségű, művészi munkát kiadni a kezükből. Kner Imre szomorúan tapasztalta, hogy ezen a téren alig akadt társa, és csak nagyon kevesen értékelték meg. Idővel le is mondott arról, hogy munkáival széles körben fejtsen ki hatást. Utolsó éveiben azzal vigasztalódott, hogy az utókor felismeri majd életművének nagyságát.

Jól esett neki, hogy a tipográfia nemzetközi vezéregyéniségei igen gyakran hozzá hasonlóan vélekedtek, ami gyakorlati tevékenységükben is eredményezett rokon megoldásokat, valamint ők szintén számon tartották Kner Imre elgondolásait. Számos közintézmény is beszerezte a könyveit, mint például a londoni South Kensington Museum, a New York-i Columbia Egyetem, a berlini Kunstgewerbe Bibliothek vagy a londoni Victoria and Albert Museum. Tatsuki²⁰ osakai műkereskedő véleménye szerint Japánban a könyvszakemberek megfigyelték, hogy a Kozma–Kner-féle együttműködés milyen jelentős hatást gyakorolt a külföldi, erős német orientáltsága miatt elsősorban éppen a német nyomdászat fejlődésére.²¹

¹⁹ HAIMAN GYÖRGY: A Kner család és a magyar könyvművészet, 1882–1944. Budapest, 1979. Műszaki Kvk., 49.

²⁰ Y. Tatsuki japán műkereskedő, iparművészeti export-import ügynökség tulajdonosa, a modern könyv- és reklámművészet barátja. Kner Imrével 1928-ban, Kölnben ismerkedett meg. Japánban több könyvkiállítást rendezett, s ezeken a Kner Nyomda kiadványainak is helyt adott. Nagy tisztelője volt a magyar iparművészetnek, és propagálta azt Japánban. Figyelemmel kísérte Kner munkásságát is. (TÓTHNÉ, 2001. 230–231.)

²¹ MNL BML XI. 9. c/18. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Kozma Lajoshoz, 1943. márc. 13.

Büszke volt arra, hogy a külföldi kollégái a Kner-könyvek alapján Gyomát gyakran egy Oxfordhoz vagy Cambridge-hez hasonló szellemi központnak képelték, holott épp ellenkező volt a helyzet, és amit Kner megteremtett az „nem a viszonyokból, hanem a viszonyok dacára” jött létre. Ők mindezt hitetlenkedve fogadták, mert csak a fantasztikus végeredményt látták, és el sem tudták képzelni, hogy azok a csodálatos remekművek egy kis vidéki faluban mekkora erőfeszítések árán jöttek létre.²²

Kiadványaik külföldi sikereit jelezték a szaklapokban olvasható terjedelmes méltató recenziók. Például az 1912-ben megjelent *Könyv a könyvről* című munkájáról a hágai *Maandblad voor de Typografie* egész oldalas cikket közölt.²³

A lipcsei *Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik*, Deutscher Buchgewerbeverein folyóiratában jelent meg 1921 decemberében Herbert Hauschild (1880–1928) – a lap szerkesztője, a lipcsei Grafikai és Könyvművészeti Akadémia tanára, festő és szakíró – tollából az *Ungarische Buchkunst* (Magyar könyvművészet) című meleg hangú cikk a *Három csepike könyvekről*. Abban nagybecsüléssel szólt Kner teljesítményéről, amelyet egyenértékűnek ítélt a legjobb német nyomdatermékekkel.

Hauschild javasolta Knernek a *Három csepike könyvek* német kiadását, és el is küldte azt Eugen Diederichsnek (1867–1930) Jénába, akit Kner a legjobb német kiadónak tartott. Az ottani könyvpiacra azonban mégsem sikerült betörnie, mert Diederichs gazdasági nehézségekre hivatkozva nem vállalta a kiadást. A visszautasítást követően Kner előbb még arra gondolt, hogy a könyvet saját költségén kiadja németül is, de végül letett erről a tervéről.²⁴

1922 novemberében a fenti jeles orgánus fenntartás nélkül ismerte el, hogy Kner olyan művészi teljesítményt nyújtott, mint akkor Magyarországon senki, de még Németországban is kevesen. Az *Ungerske lyrik* svéd nyelvű kiadása révén Waldemar Zachrisson (1861–1924) nyomdász, a göteborgi kongresszus rendezője is felfigyelt rá, mert az ottani lapok nagy tisztelettel írtak róla. A jó hírről Leffler Béla²⁵ tájékoztatta Knert: „A kritikák mind kiemelik a pompás, stílusos és gondos kiállítást. Így hát a Kner Nyomda teljes sikert aratott.”²⁶

A *De Tampon* című holland szakfolyóirat 1923 karácsonyi számában megjelent egy tanulmány, amelyben a kritikus a magyar nyomtatványokat ismertetve megállapította, hogy Kner Imre és Jean François van Royen (1878–1942) munkái között bizonyos rokonság van. A holland könyvművészet jelentős egyénisége a *Kumera Presse* magán-sajtó alapítója volt.

1926 novemberében a *Die Horen* című berlini folyóirat és a *Der Zwiebfisch* egy egy számában Kozma Lajos *Szignetkönyvének* dicsérő recenziója szerepelt. Az említett munka német nyelvű változatát is a Kner Nyomda adta ki 1925-ben, ami a német kiadók és nyomdászok körében nagy visszhangot keltett. 1935-ben a lipcsei Grafikai és

²² MNL BML XI. 9. c/21. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Mata Jánoshoz, 1943. okt. 5.

²³ MNL BML XI. 9. c/30. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Leffler Bélához, 1922. febr. 8.

²⁴ MNL BML XI. 9. c/19. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Kozma Lajoshoz, 1922. aug. 4.

²⁵ Leffler Béla (1887–1936) nyíregyházi születésű író, műfordító, művészeti író, stockholmi követségi sajtóelőadó volt. Sokat tett a magyar irodalom népszerűsítéséért a Skandináv-félszigeten. Kner északi sorozatát szerkesztette. A göteborgi kongresszuson az ő segítségével vett részt Kner Imre. (TÓTHNÉ, 2001. 223.)

²⁶ MNL BML XI. 9. c/30. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Leffler Béla Kner Imréhez, 1922. dec. 29.

Könyvművészeti Akadémia Könyvtára azzal a kéréssel fordult Knerhez, hogy pótolja számukra azt a kitűnő kiadványt, amely az évek folyamán sok műértő szerelmesre talált náluk, de sajnos elveszett. Julius Zeitler (1874–1943) könyvkiadó, a könyvtár vezetője kérte az újabb példányt Knertől.²⁷

1928 januárjában Fischer (Fiora) Margit (1898–1984) grafikusnak számolt be egy újabb külföldi elismerésről: „meghívóink ... megjelentek a *Deutscher Drucker* c. folyóiratban, amely külön másfél oldalas cikket is írt a melléklethez. A cikk arról szól, hogy az eddigi ilyen blanketták milyen rosszak voltak, s hogy most íme ez a melléklet megmutatja azt is, hogy ezt a kérdést jól is meg lehet oldani. ...

Úgy látom, meglehetősen érdeklődést kelt a dolog, mert eddig is már elég sok német, osztrák, cseh nyomda kérte a mintákat, sőt egy svájci is, s jött megrendelés is.”²⁸

1933 januárjában Rexa Dezsőnek²⁹ írta: „... éppen a napokban kaptam meg Max Richard Kirste³⁰ kollégámtól az általa Oslóban kiadott Északi Nyomdász-almanach egy példányát, amelyben kétíves cikk van a magyar nyomdászatról és benne egy csomó szebb magyar nyomtatvány (nagy része gyomai persze) van kicsinyítve bemutatva, s hosszabb idézetek egy németül megjelent cikkemből.”³¹

1939 augusztusában arról tájékoztatta Kozmát, hogy bevonultak a világtörténelembe, könyvművészeti vonatkozásban, mert a Bogeng-féle nagy *Geschichte der Buchdruckerkunst* (A könyvnyomtatás művészetének története) a második kötetben megemlékezett magyaros stílusukról. Arról, hogyan sikerült a magyar népművészetet a könyvművészetben alkalmazniuk, és milyen nehézségekkel kellett szembenézniük. A magyar könyv megújítóinak nevezték őket. Úgy gondolta, hogy ezt a szócikket Julius Rodenberg (1831–1914) újságíró, író, a Deutsche Bücherei – a legnagyobb német közkönyvtár – Művészi Nyomtatványok Osztályának (Abteilung für Künstlerische Drucke) igazgatója írta, aki személyes ismerőse volt.³²

A külföldi hírneve igazolta számára törekvései helyességét. Az, és a birtokában lévő számtalan kiadvány alapján élete utolsó évében, 1943-ban úgy érezte, hogy a világ legjobb nyomdászai közé tartozott. Szerénysége miatt azonban ezt a gondolatát csak egyik legbensőségesebb barátjával, Móricz Miklóssal³³ osztotta meg: „Ma a világon talán hat-nyolc olyan tipográfus van, akinek a munkássága eléri a Monumenta

²⁷ MNL BML XI. 9. c/16. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Julius Zeitler Kner Imréhez, 1935. ápr. 2.

²⁸ MNL BML XI. 9. d/16. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Fischer Margithoz, 1928. jan. 16.

²⁹ Rexa Dezső (1872–1964) levéltáros, művelődéstörténész, író, költő, műfordító, a Goethe Társaság elnöki tanácsának tagja, a Gyöngyösi István Társaság egyik alapító tagja. (TÓTHNÉ, 2001. 228.)

³⁰ Max Richard Kirste (1873–1948) norvég könyvnyomdász.

³¹ MNL BML XI. 9. c/27. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Rexa Dezsőhöz, 1933. jan. 22.

³² MNL BML XI. 9. c/18. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Kozma Lajoshoz 1939. aug. 11.

³³ Móricz Miklós (1886–1966) statisztikus, közgazdász, író, újságíró, a *Statisztikai Tudósító* (STUD) megindítója és felelős szerkesztője (1933–1944), Móricz Zsigmond öccse, Kner Imre barátja, hosszú éveken át állandó levelező partnere. A nyomdászat terén is tevékenykedett. 1939-től több éven át a Pesti Lloyd Társulat nyomdaigazgatója volt. Nevéhez itt is több kezdeményezés, újítás fűződött. Móricz egyéni találmányát, gyorszedő gépét Kner a nyomdájában alkalmazta. Közgazdasági, szakmai és más Knert foglalkoztatott fontos kérdésekről leveleztek. Őszinte, mély barátság fűzte őket egymáshoz. (TÓTHNÉ, 2001. 225.)

literarum vagy a kis Goethe-sorozat színvonalát. Ezek közül Carl Ernst Poeschel,³⁴ Daniel Berkeley Updike,³⁵ Stanley Morison³⁶ a legelsőek. Tőlük megkaptam az elismerést olyan formában, levélben és személyesen, ami nekem önmagam előtt igazolásul teljesen elég.”³⁷

A fenti kijelentését megalapozottnak tekinthetjük, mert figyelemmel kísérte mestersege bel- és külföldi helyzetének alakulását, ezért tudott minden újabb tendenciájáról, kiemelkedő képviselőjéről. Így, ha az általa szintén nagyra becsült nyomdászok teljesen objektív mércével mérve tisztelték az ő eredményeit, akkor valóban helyénvalónak tarthatjuk a rangsorolását, amit az idő ugyancsak bebizonyított.

Szakmai szempontból az volt az egyéni tragikuma, hogy hazájában kortársként nemigen érezhette és élvezhette munkásságának a tipográfiára gyakorolt pozitív hatását. Annak eredményei ugyan már életében is fel-feltűntek egyik-másik kollégájának alkotásában, de csak „az ötvenes évek közepétől kezdtek igazán felismerni, hogy a magyar könyvtörténetnek milyen korszakos jelentőségű egyénisége ő. ... Kner Imre mutatta meg, hogy hogyan kell az írás szelleme, a költői mű atmoszférája és a tipográfiai elemek ... között szintézist teremteni.”³⁸

³⁴ Carl Ernst Poeschel (1874–1944) a német könyvművészet kimagasló úttörő személyisége. Fontos szerepe volt annak megújításában. Kner Imrével 1922-ben ismerkedett meg Lipcsében, és azt követően húsz éven át leveleztek szakmai, könyvművészeti kérdésekről; kiadványokat cseréltek, és véleményt mondtak azokról. Rokon nézeteket vallottak. (TÓTHNÉ, 2001. 227.)

³⁵ Daniel Berkeley Updike(1860–1941) a bostoni „The Merrymount Press” tulajdonosa, világhírű könyvművész, bibliofil kiadó és szakíró. Kner Imrével 1929–1941-ig álltak szakmai és cserekapcsolatban. Kölcsönösen elismerték egymás munkáit. (TÓTHNÉ, 2001. 232.)

³⁶ Stanley Morison (1889–1967) angol betűtervező, nyomdász, a szakma legjobb reprezentánsa Angliában. Világhírévé vált újságbetűje a Times New Roman. Nagyra értékelte Kner Imre munkásságát, akinek fontos volt tudni, hogy az általa tisztelt kollégájának mi a véleménye a munkáiról. (TÓTHNÉ, 2001. 225–226.)

³⁷ MNL BML XI. 9. c/23. A Kner Nyomda (Gyomai) iratai. Kner Imre Móricz Miklóshoz, 1943. ápr. 26.

³⁸ SZÁNTÓ TIBOR: Száz esztendeje született Kner Imre. Múlt és Jövő, 1990. 2. sz. 110.

A szovjet-magyar közös űrrepülés emlékpénze, 1980. Készült a Magyar Pénzverőben.

BALOGH ANDRÁS – DEÁK ATTILA

Középkori Templomok Útja

Innováció a középkori templomaink megismertetésében

A Középkori Templomok Útja – mint tematikus útvonal – öt évvel ezelőtt indult el azzal a céllal, hogy a Kárpát-medencében egyedülálló vallási és kulturális örökséggel ismertesse meg az érdeklődőket. Azzal a középkori egyházi örökséggel, amely a valaha egy történeti régiót alkotó Felső-Tisza-vidéken, Kárpátalján és a Partium északi részén található. A Középkori Templomok Útja – köszönhetően az elmúlt évek rendkívül dinamikus fejlődésének – mára fontos mérföldkőhöz érkezett. A kitűzött célnak megfelelően az egyik legjelentősebb fejlődési lehetőségekkel bíró turisztikai vonzereje lett a térségnek. Megvalósultak azok a fejlesztések, amelyek indokolják/indokolhatják a turisták érdeklődésének erősödését. Különösen a 2012–2014 között megvalósuló fejlesztési periódus hozott látható eredményeket, ebből talán a legjelentősebb, hogy templomok újultak meg és váltak látogatóbaráttá.

A látogatóbarát templomokba érkező turistáknak az eddigiekhez képest valami egészen új és más élményben lesz részük. A templomok bemutatását örökségkalauzok, vagyis háromdimenziós animációkkal és rekonstrukciókkal készült filmek, interaktív eszközök és egyéb installációs eszközök segítik. A tizennyolc helyszíni kiállítás szinte mozaikszerűen ér össze, a túra végére megismerjük és megértjük a reformáció örökségét, a térség történelmét és ezeknek a páratlan középkori templomoknak a művészettörténeti jelentőségét. A látogatóbarát templomok magukat mutatják be, úgy, mint soha azelőtt, és úgy, ahogy még soha nem láthattuk. Biztos sokakban felmerül a kérdés, miért van erre szükség? A tanulmány célja, hogy megválaszoljuk ezt, bemutatva azokat a kihívásokat, amelyekre megpróbáltunk válaszokat adni.

A kulturális látnivalók iránti kereslet fokozódása

Talán az egyik legfontosabb tendencia, hogy nemzetközi felmérések alapján egyre inkább érzékelhető a kulturális élmények iránti kereslet fokozódása, a kulturális látnivalók egyre szélesebb rétegeket vonzanak. A tudástársadalom kibontakozásával, az iskolai végzettség szintjének általános emelkedésével felértékelődik a kultúra, a művészetek, a történelem jelentősége az utazási motivációk között. Ebből eredően nő a kulturális turizmus iránti kereslet. A nemzetközi trendek figyelembevételével alapján a tengerpartok varázsa folyamatosan kopik, így a kultúra jelentheti az utazással

együtt járó szabadidős igények kielégítésének egyik alternatíváját.¹ A turizmusban, a desztinációk kiválasztásában, a kulturális kínálat jelentős szerepet játszik, még akkor is, ha nem kifejezetten kulturális céllal történik az utazás. A kulturális turizmus önmagában is megjelenik vonzerőként, az utazási motiváció egyik fő eleme az adott helyszín kulturális adottsága. Számos nemzetközi kutatás szerint az általános környezeti adottságok után leginkább a kulturális örökség befolyásolja az utazók választását. A főtutazások motivációi között csak hátrébb szerepel a rangsorban a kultúra vagy a vallás, de a belföldi utazások egyik fő motivációja maradt. A kulturális céllal utazók többsége az épített örökség felkeresését részesíti előnybe utazásai során.²

Nagyon lényeges szegmens, hogy a kulturális célú utazások kevésbé szezonálisak, a kulturális attrakciók egész évben látogathatók, ebből adódóan a turizmus szezonálisának mérséklésére alkalmas eszközül szolgálnak. Ez különösen lényeges szempont Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Partium vonatkozásában, mivel a turisztikai szezon a május-augusztus közötti időszakra korlátozódik. Ennek a desztinációnak nagy szüksége van olyan vonzerőkre, amelyek némileg tágítják a szezonálisitást. Meglátásunk szerint a Középkori Templomok Útja alkalmas lenne bizonyos célcsoportok esetében áprilisi és októberi keresletélénkítést generálni.

A kulturális turizmus fejlődését befolyásoló nemzetközi trendek között kitüntetett szerepe van a globalizációnak, amely hatást gyakorol többek között a kultúra jelenségének átalakulására, a kulturális fogyasztás gyakorlatára, illetve a turisztikai kereslet és kínálat fejlődésére.³ A globalizációval ugyanis egyre jobban felértékelődik a lokalizmus, vagyis a helyi értékek szerepe. Részben ezzel magyarázható a turisztikai kereslet átstrukturálódása, a kulturális és történelmi örökség jelentőségének globális felértékelődése. Mivel fokozatosan növekszik a kereslet az olyan speciális turisztikai kínálat iránt, amely képes az egyéni igényeket kielégíteni, egyre erősebbé válik a kulturális értékek motiváló szerepe.⁴

Összességében a kulturális örökség felértékelődése, a kultúra iránti érdeklődés, mint motivációs erő erősödése kedvező jelenségként hat a Középkori Templomok Útja számára. De ebben a gyorsan változó világban, változó turistaigényeknek kell megfelelnie a kulturális örökségeknek is, amennyiben turisztikai vonzerőként tekintünk rájuk.

Változó turistaigények

Figyelembe véve a turisztikai trendeket, elmondható, hogy napjainkra jelentősen megváltoztak a turista igények. Röviden összefoglalva: minél kevesebb idő alatt mi-

¹ MICHALKÓ GÁBOR: Turizmológia. Budapest, 2012. 184-186. [MICHALKÓ 2012.]

² Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013. Az Önkormányzati Minisztérium megbízásából készítette: Barta E. Gyula, Budai Zoltán, Czunyi Tímea, Illésné Balázs Edina. Budapest, 2009. http://2010-2014.kormany.hu/download/5/6c/20000/Kultur%C3%A1lis_turizmus_fejleszt%C3%A9si_strat%C3%A9gia.pdf#!DocumentBrowse [Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013.]

³ PUCZKÓ LÁSZLÓ, RÁTZ TAMARA (2011) – Az attrakciótól az élményig, A látogatómenedzsment módszerei, Akadémiai Kiadó, Budapest. 48-72 [PUCZKÓ, RÁTZ 2011.]

⁴ MICHALKÓ GÁBOR (2011): Turisztikai terméktervezés és fejlesztés, Pécsi Tudományegyetem, letöltés helye: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai%20term%C3%A9ktervez%C3%A9s%20%C3%A9s%20fejleszt%C3%A9s/book.html> [MICHALKÓ 2011.]

nél több élményre vágnak az emberek. Ezt fokozza az, hogy a szabadon elkölthető magasabb jövedelem viszonylag kevesebb szabadidővel párosul, így a turista gyorsan átélhető, intenzív élményeket keres. Hangsúlyozzuk: élményeket. Egyrészt olyan komplex termékajánlatokat szeretnének, amelyek élményeket nyújtanak nekik, és szeretnék, ha megérné nekik ez az élmény. Egyrészt azok a térségek lehetnek sikeresek, amelyek szélesebb programkínálattal rendelkeznek, ahol a legtöbb kínálat jelenik meg egy helyen, másrészt a minőségi fejlesztések mellett, ár-érték arányban is kifizethetőek ezek az élmények.⁵

Talán még fontos az a jelenség is, hogy napjainkban a kulturális turizmus területén is egyre erősebben jelennek meg a piaci elvárások. A látogatók a kulturális vonzerők felkeresése során is elsősorban élményeket és emlékeket keresnek, kiállított tárgyak önmagukban kevésbé vonzzák őket. Gondoljunk arra, hogy a hosszú munkaidőből és a mindennapi rutinból való kilépés vágya mindnyájunkban egyre erősebben munkál. A látogatók szeretnének elfeledkezni a „hétköznapi életükről”, így a kulturális attrakcióktól is elvárják a kikapcsolódást, szórakoztatást.⁶

A Középkori Templomok Útja fejlesztése során figyelembe kellett és kell vennünk a jövőben is, hogy akár a középkori templomokkal szemben is megfogalmazódhatnak a látogatók magasabb szintű elvárásai. Ha maradandó nyomokat akarunk hagyni vagy növelni szeretnénk a látogatók számát, igazodnunk kell ezekhez a változó elvárásokhoz, ki kell szolgálnunk a megnövekedett igényeket. A legfőbb üzenet számunkra az volt, hogy egy élményorientált termékfejlesztés irányába szükséges elmozdulni. Ehhez azonban komplex ajánlatokra és élményszerű ismeretátadásra van szükség.

A Középkori Templomok Útja, mint komplex termékajánlat

A tematikus utak rendkívül dinamikusan fejlődő ágazata a turizmusnak. Jelentőségük elsősorban abban áll, hogy a meglévő vonzerőket alakítják át egy komplexebb turisztikai csomaggá, amely alkalmas a vonzerő és a látogatottság növelésére. Másrészt fontos szerepet játszanak a tartózkodási idő növelésében és a vidéki térségek turizmusba történő bekapcsolásában. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Kárpátalja és Szatmár megye vonatkozásában ez különösen lényeges, hiszen egyik megyére sem jellemző a városi turizmus dominanciája, a vonzerők jelentős része a falusi térségekben található. A térség turisztikai kínálatából hiányoznak azok a vonzerők, amelyek nemzetközi jelentőségűek lennének (pl. világörökségi helyszínek), lényegében a térség egyetlen vonzereje sem alkalmas arra, hogy önmagában megfelelő létszámú keresletet generáljon és hosszú tartózkodási időt biztosítson. Azonban mindhárom terület esetében vannak olyan vonzerők, amelyeket egybe kapcsolva létrejöhet egy nemzetközileg is versenyképes vonzerő-hálózat, amely elsősorban a kulturális turizmus területén koncentrálódik. A Középkori Templomok Útja által érintett mindhárom megye versenyelőnyei az örökségturisztikai kínálaton alapulnak (Kárpátalján a természeti adottságokban is rejlenek még versenyelőnyök). A három megye közül egyértelműen

⁵ Kulturális turizmus fejlesztési stratégia 2009–2013.

⁶ MICHALKÓ, 2011

Kárpátalja a leggazdagabb kulturális értékekben (a várak, a történelmi városok és az emlékhelyek emelkednek ki, de emellett kiemelkedő értéket képvisel az ortodox egyházi örökség is). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kulturális örökségében vitathatatlan fölényrel rendelkeznek az egyházi műemlékek (több történelmi emlékhelyként is fontos). A jelentősebb kulturális vonzerők másik csoportját néhány nagyobb kastély alkotja. További versenyelőnyök még a népi építészeti örökségben vannak. A romániai Szatmár megye esetében egyetlen örökségturisztikai terület sem kimagasló, azonban van néhány jelentős épített örökségi elem, amely meghatározó vonzereje a Partium kulturális turizmusának.

A tematikus utak napjainkban egyre népszerűbbek a turisták körében. A tematikus utak szerepe a vonzerők kijelölése és összekötése. Az útvonalak tekintetében közös pont, hogy mindig valamilyen téma köré szerveződnek. A tematikus utak már létező látványosságokat csomagolnak új köntösbe, melynek alapvetően az a célja, hogy növeljék a látogatottságot az új megközelítéssel. Lényegében összegyűjtik a látogatókat és bőséges információval elégíti ki őket. Ezek turisztikai attrakcióvá történő fejlesztése az utóbbi években előkelő helyre lépett a turizmusfejlesztésben, mivel kiváló lehetőséget jelentenek a kevésbé fejlett és felfedezett területek helyzetének javításához, valamint a helyi fejlesztési együttműködések kialakításához.

A fenti okok indították el a Kárpát-medence északkeleti része kulturális örökségének hálózatba szervezését. Azonban a valódi kihívást az élménygazdaságba történő átmenet jelenti a térségnek, vagyis a kínálati oldal élményközpontúvá tétele. Ennek érdekében az egyik lehetséges alternatíva az aktív turizmus, elsősorban a kerékpáros turizmus bevonása a termékfejlesztésbe. Az aktív turizmus szintén rendkívül dinamikus fejlődő területe a turizmusnak. A Középkori Templomok Útja a kulturális turizmus és az aktív turizmus ötvözését próbálja előmozdítani.

Mi ennek az alapja?

Egyelőre kevésbé ismert, de az Alföld északkeleti szeglete, a Felső-Tisza-vidék kifejezetten különleges túrázási hely. Sűrű településhálózat, változatos vízrajzi körülmények, hosszan elnyúló kerékpárutak, alacsony közúti forgalom, rengeteg látnivaló és falusi szálláshelyek sora várja a túrázókat. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén számos kerékpárút épült az elmúlt években, amely elsősorban árvízvédelmi okokra vezethető vissza. Ebből a szempontból kétségtelenül Magyarország egyik legkülönlegesebb vidéke a Felső-Tisza-vidék, amelyet behálóznak a töltéseken futó kerékpárutak, elképesztő élményeket nyújtva az idelátogatóknak. Csodálatos panoráma tárul elénk, hiszen magasabban vagyunk fent a töltéseken, amelyről belátni az egész vidéket, a háborgó Tiszát vagy a Szamos folyót, belátni a természetvédelmi oltalom alatt álló területeket. Ilyen hosszúságban töltésen emelt kerékpárutak egész Magyarországon csak itt találhatók. Külön élmény, hogy karnyújtásnyira vagyunk a Szatmár-beregi vidék gyümölcsültetvényeihez, ahol szinte erdőnyi területeken terem az alma és a szilva az ápolts és gondozott földeken. Kőhajításnyira sorakoznak a mesébe illő táj látnivalói. A középkori templomok, a népi építészet legszebb emlékei, az irodalmi emlékhelyek egymást érik. Az Alföldön sehol máshol nincs ilyen sűrű településhálózat, amely valljuk be, nem mindegy, ha két keréken túrázunk.

A kerékpáros turizmusra szintén pozitív trendek jellemzők. Általánosságban elmondható, hogy nő az ökoturizmus és a természeti turizmus iránti kereslet, amely azzal van összefüggésben, hogy növekszik a turisták egészségtudatossága. A nemzetközi tendenciák tükrében a kerékpáros turizmus tekintetében a jövőben is folyamatos lesz a növekedés, ráadásul a kerékpározás Európában és hazánkban is elmozdult a magas minőségű turizmus irányába. Szükséges elmondani, hogy a rövidebb, de gyakoribb kerékpártúrák válnak népszerűvé, hiszen az emberek szabadideje csökken. Tény, hogy a kerékpáros turisták egyre fontosabb célcsoportot képviselnek a fentiekből eredően. Ez érzékelhető abból is, hogy fokozódó verseny érezhető a kerékpárosoknak nyújtott program- és termékcsomagok között. A Középkori Templomok Útja szempontjából kiemelendő, hogy nő az érdeklődés a határokon átívelő kerékpáros útvonalak és a tematikus utak iránt.⁷

A Középkori Templomok Útja esetében potenciális célcsoportnak tekinthetők a hívő, vallásos emberek, azonban itt nem zarándokokról beszélünk. Ez a célcsoport definiálható vallási alapon, de a vallásturizmusnak nem a klasszikus szegmensét alkotják. A vallás az egyik legjelentősebb motivációs erő a turizmusban. Mivel a Középkori Templomok Útja szoros kapcsolatban van az egyházzal és az egyházi örökséggel, ez egy lényeges szegmens, de nem a hagyományos felfogásban. A Középkori Templomok Útját alkotó templomok többsége református, vagyis elsősorban református vagy protestáns vallásúakat vonzanak. A református templomok esetében nincs zarándoklat, búcsú, hiszen már a reformáció idején az első eltörölendő intézkedések közé éppen ez tartozott. A fentiekből eredően Európára jellemző módon elmondható, hogy nem alakultak ki a protestáns területeken zarándokutak. Ez az oka, hogy Magyarországon sem létesült eddig egy koncepcionális vallásturisztikai stratégia a reformáció köré, hiszen irrelevánsnak tartották a kérdést. Azonban a protestáns vallásúak esetében is van vallási indíttatású utazás, de nem spirituális, hanem kulturális jellegű. A protestánsok nem bűnbocsánatot, megtisztulást várnak az úttól, hanem egyszerűen kulturális fogyasztási igényüket szeretnék kielégíteni, illetve megismerni vallási gyökereiket (ez az identitás szempontjából lényeges). Ez a nagyon komoly potenciál kiaknázatlan Magyarországon és kiemelten Északkelet-Magyarországon. 2017-ben lesz 500 éves a reformáció, amely a legnagyobb eseménye a református világnak. Közeledve az évfordulóhoz felértékelődik a protestantizmushoz kötődő szellemi örökség. Összességében számolni lehet és számolni kell ezzel a motivációval és célcsoporttal.

A fentiek alapján elmondható, hogy a Középkori Templomok Útja komplex turisztikai termék, amely egyszerre ötvözi a kulturális turizmust, a vallásturizmust. A termék kiemelt része továbbá az aktív turizmus, amely az útvonalon belüli közlekedési lehetőségekre nyújt alternatívákat (kerékpáros közlekedés). Ez a látszólag kiegészítő aktív turisztikai termékszegmens ugyanolyan meghatározó eleme a Középkori Templomok Útja turisztikai terméknek, mint a kulturális vagy a vallásturisztikai szegmens. Kiegészítő jelleggel megjelenik a szenior és az ifjúsági turizmus, mint cél-

⁷ Kerékpáros turizmus fejlesztési stratégiája 2010–2015. Önkormányzati Minisztérium, Turisztikai Szak-államtitkársága, 2010. http://www.pestmegye.hu/images/2014/agazati_strategiak/A_kerekparos_turizmus_fejlesztési_strategiája_2010_2015.pdf [Kerékpáros turizmus fejlesztési stratégiája 2010–2015]

csoport-orientált termékfejlesztés is. További két ágazati terméktípus fejlesztésében érintett a Középkori Templomok Útja program, a falusi turizmus és a gasztronómiai turizmus fejlesztésében. Mindkét ágazat a termék egyediségét, élményorientáltságát hivatott erősíteni.

A Középkori Templomok Útja öt év alatt 65 templomból álló tematikus úttá fejlődött, azonban egyértelműen látszott, hogy 65 templom értelmezhetetlen egy turistának, ezért újra kellett gondolni ezt. Megoldásként az úgynevezett örökségútak bevezetése kínálkozott. Az örökségútúra kifejezetten a Középkori Templomok Útjához kapcsolódó fogalom, más helyen nem talákoztunk a kifejezéssel. Az örökségútúra célja lebontani a 65 templom koncepcióját, és strukturáltan, élményorientáltan bemutatni az épületeket. Az örökségútúra bevezetésével történt meg a „nem csak templom” gondolatának adaptálása. Az örökségútúra ugyanis a térség legjelentősebb kulturális és természeti örökségét integrálja a Középkori Templomok Útjába, ezáltal sokrétűbbé és látványosabbá válik az út. Másrészt az örökségútúra egy-egy, a turisták számára figyelemfelkeltő, érdekes témák mögé szervezve mutatják a templomút bizonyos szakaszait.

A Szent László örökségútúra azokat az emlékhelyeket köti össze, amelyeknek köztudása van a magyar történelem egyik leghíresebb uralkodójához. A Történelmi emlékhelyek örökségútúra a történelmi emlékhely ranggal rendelkező vonzerőket fűzi fel elsődlegesen. A Reformáció útja örökségútúra a reformáció szempontjából kiemelkedő helyszíneket köti össze, olyan emlékeket, amelyek vallástörténeti, egyházi és művészettörténeti szempontból kiemelkedőek. A Partiumi örökségútúra a Partium északi részének felfedezését célozza. Az örökségútúra esetében erőteljes területi szemlélet érvényesül, kifejezetten a templomút egyes szakaszaira fókuszál, ezért olyan tematikákat kellett meghatározni, amelyek egyszerre területi fókuszúak és figyelemfelkeltőek. A Szent László örökségútúra a Nyíri Mezősége és a Rétközre terjed ki (Tiszadob–Szabolcs–Baktalórántháza–Vaja–Laskod–Anarcs–Kisvárd), a Történelmi emlékhelyek örökségútúra a Dél-Nyírséget érinti (Nyíregyháza–Máriapócs–Nyírbátor–Bátorliget–Nagykároly), a Reformáció útja örökségútúra Szatmár-Bereget fűzi fel (Lónya–Csaroda–Tarpa–Szatmárcseke–Sonkád–Fehérgyarmat–Gyügye–Csenger), a Partiumi örökségútúra pedig a történelmi Szatmárt. Továbbá az örökségútúra különböző hosszúságúak, kialakításuknál az időtartam is meghatározó szempont volt. A Történelmi emlékhelyek örökségútúra 1–2 napos, a Szent László örökségútúra és a Partiumi örökségútúra 2–3 napos, a Reformáció útja örökségútúra 3–4 napos. Az örökségútúra tehát olyan túraútvonalak, amelyek segítséget nyújtanak a természet és az ember által teremtett káprázatos szépségű értékek felfedezéséhez a Kárpát-medence északkeleti részén. Bejárásukat autóval, busszal, de leginkább kerékpárral ajánljuk.

Erősödő verseny

Szintén nemzetközi tendencia, hogy a verseny egyre jobban erősödik, mind a kínált turisztikai termékek, az ár/minőség, mind az alkalmazott marketingeszközök terén. Ennek egyik motorja, hogy folyamatosan emelkedik a „tapasztalt turisták” száma,

akik sokféle élményt átéltek már, ezáltal képesek összehasonlítani az egymással versenyző kulturális programokat, létesítményeket és vonzerőket. Így turisztikai döntéseikben igényesek. A tapasztaltabb fogyasztók száma egyre jobban nő, egyre tájékozottabbak és egyre magasabb igényeket támasztanak. Azonban az is nagyon fontos, hogy a tapasztaltabb turisták egyre kritikussabbá válnak a mesterségesen kialakított kínálattal szemben. Egyre inkább előnyben részesítik az autentikus kínálatot. Az üzenetekkel telített piacon jól felismerhető, hiteles, etikus és fenntartható desztináció márkákra van szükség. Különösen az érzelmi elégedettség értékelődik fel.⁸

A verseny felerősödésének egy másik oka, hogy egyre jobban csökken a turisták lojalitása, folyamatosan új területeket kívánnak felfedezni. Csökken a visszatérő vendégek aránya, részben ezzel magyarázható, hogy rövidebb a főszezonon belüli utazás, és több a kisebb, sokszor szezonon kívüli utazás. Megfigyelhető a tartózkodási idő csökkenése is, amely szintén ezzel a tendenciával van összefüggésben.

Azok a területek, vonzerők, szolgáltatók, termékek kerülnek versenyelőnybe, akik képesek új termékeket, koncepciókat, szolgáltatást létrehozni, amelyeket a hozzáadott értékük különbözteti meg a versenytársaiktól. Ez a tendencia egyértelmű üzenet a Középkori Templomok Útja számára, valamit másképpen kell tennünk, mint ahogy mások teszik.

A látogatóbarát templomok

A tudástársadalom, a tudás alapú gazdaság korában a technológiai fejlődés rohamléptekkel halad, amely jelentősen kisugároz a gazdaság és a társadalom minden területére. A tudásalapú gazdaság valójában az információs társadalom kora, olyan társadalmi fejlődési korszak, amely az új technológiák, azon belül elsősorban az információs és kommunikációs technológiák széles körű elterjedésén és hasznosításán alapul. A globalizáció már évszázadok óta jelen van a társadalomban, az utóbbi évtizedben felgyorsultak a technika, technológia területén bekövetkezett változások, az informatikai robbanás miatt.⁹ A turizmusra közvetlenül az infokommunikációs technológiák hihetetlen gyorsaságú fejlődése van közvetlen hatással. Az internethez való hozzáférés növekedése, az internet szerepe a turizmusban egyre fontosabb. A desztinációkra vonatkozó turisztikai információk könnyű elérhetősége és összehasonlítása leegyszerűsödött, a fogyaszthatósága pedig az egyik igen lényeges versenytényezővé vált. A tapasztalt turisták az internet segítségével egyre inkább maguk állítják össze a programjukat. A marketing-kommunikációban az egyik legfontosabb terület mára az internet lett.¹⁰ A fogyasztókat az internet és egyéb médiafelületek folyamatosan „bombázzák” utazási ajánlatokkal, így a döntést megkönnyítő információkra egyre nagyobb szükségük van.

Másrészt a kapott élményekkel kapcsolatban egyre jelentősebb elvárás az interaktivitás, a fogyasztó aktív bevonása a szolgáltatási – ismeretátadási, szórakoztatási

⁸ PISKÓTI ISTVÁN: Régió és településmarketing. Marketingorientált fejlesztés, márkázás. Budapest, 2012. 237-249. [PISKÓTI 2012.]

⁹ DÓRY TIBOR: Regionális innováció-politika, Budapest-Pécs. 257 [DÓRY 2005.]

¹⁰ PISKÓTI 2012.

– folyamatba, főként a modern technológia eszközeinek alkalmazása révén. Folyamatosan növekszik a hiperrealitás, a virtuális világ, a virtuális közösségek szerepe, amelyekben a fiatalabb látogatók otthon érzik magukat. Az új kommunikációs technológiák (például okostelefonok), illetve a technológia újszerű használata (például web 2.0., web 3.0.) a turisztikai vonzerők, vállalkozások és marketingszervezetek részéről is alkalmazkodást igényel. Hatékonyabb és kreatívabb kommunikációra van szükség egyre inkább.¹¹ A web 2.0 technológiák lehetővé teszik a felhasználóknak a személyes élményeik megosztását (ez mára az egyéni imázs alakítás fontos fokmérője), amely egyfajta marketing lehetőséget ad a turisztikai vonzerőknek és szolgáltatóknak. Ami a lényeges, hogy a közösség gyorsan mond értéktételeket a megélt élményei alapján, és így könnyen válhat a bizalomépítés eszközévé, vagy ellenkezőleg, a bizalom leépítésének eszközévé a közösségi média. Másrészt az infokommunikációs technológiai és a felhasználói szokások változásának hatására folyamatosabb, hatékonyabb és kreatívabb kommunikációra van egyre inkább szükség.

A Középkori Templomok Útja marketing kommunikációja és vonzerőfejlesztése során folyamatosan figyelembe vettük ezeket a trendeket, és igyekeztünk korszerű és innovatív megoldásokat, eszközöket alkalmazni. A látogatóbarát templomok fejlesztésénél már közvetlenül alkalmazásra kerültek ezek a turisztikai innovációk. Itt minden bizonnyal felmerülhet a kérdés, hogyan lehet egy templom látogatóbarát? Egyáltalán miért van erre szükség?

Az elmúlt években fokozatosan megszűntek azok az állami támogatások, amelyek önmagukban műemléki helyreállításokat támogattak. Helyette a turizmusfejlesztés alá integrálódtak be a műemlékvédelemmel összefüggő feladatok, amely egy fenntarthatóbb rendszer irányába mutatnak, de egy piac- és keresletorientált szemléletet tesz szükségessé. Ez a paradigmaváltás különösen problematikus, ambivalens a templomok esetében. A templom ugyanis elsődlegesen a hitélet gyakorlásának színtere, másodsorban műemlék és csak ezt követően beszélhetünk róluk, mint turisztikai vonzerőről. Ennek a problémának a feloldására ad választ a Középkori Templomok Útjának egyik innovációja, a látogatóbarát templom modellje. A modell innovatív szemléletet hordoz, az adott templom művészettörténeti, vallástörténeti, szellemi értékét próbálja kiemelni, a turisták fókuszába helyezni a templomon belüli terek felhasználásával, illetve interpretációs felületek nyitásával.

Az alapprobléma, hogy egy-egy templomról rengeteg érdekes információt lehet megtudni, egy-egy templom kimagasló művészettörténeti értékekkel rendelkezik. Azonban hiányoznak azok a csatornák, amelyek az információkat közvetíthetik. Ennek az az oka, hogy a templomok elsődlegesen a hitélet gyakorlásának helyszínei. A művészettörténész szakma számos olyan kutatással, információval rendelkezik, amely turisztikai célú hasznosítás esetén és turistabarát megfogalmazásban rendkívül érdekes lehet. Szükségesek olyan eszközök, csatornák, felületek, amelyeken átadhatóvá

¹¹ Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014–2024, Erőfő adó Magyarország, A versenyképes turizmus koncepciója, készítette A Nemzetgazdasági Minisztérium Turizmusért felelős Helyettes Államtitkársága a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal közreműködésével, Budapest, 2014. file:///C:/Users/SzSzBM%20Ter%C3%BClet%20%C3%A9s%20K/Downloads/NTK%20(1).pdf [Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014.]

válnak ezek az információk. A látogatóbarát templomok esetében az alapkoncepció az volt, hogy elsődlegesen olyan területekre történik meg a kiállítások és egyéb információhordozó eszközök telepítése, amelyet nem vesz igénybe a gyülekezet, a szakrális élet gyakorlását tehát nem akadályozza. Legnagyobb meglepetésünkre ezen a koncepción módosítani kellett, hiszen az egyház és az adott egyházközség rendkívül szívesen fogadta ezeket az eszközöket, és beengedték azokat a templom belső tereibe is. Ez lehetővé tette, hogy még látványosabban be tudjuk mutatni a templom értékeit. A templomok ilyen értelmű turisztikai célú fejlesztése egyedülálló, eddigi kutatásunk szerint nincs máshol hasonló logika mentén működő fejlesztés.¹²

2013-ban indult el a legnagyobb volumenű fejlesztés a Középkori Templomok Útján. 2013–2014 folyamán az útvonal Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyei szakaszán zajlott le a templomok látogatóbarát fejlesztése, amelyek mintegy 18 templomot érintettek.

A látogatóbarát templomok kialakítása az alábbi hullámokban zajlott le két év alatt:

- munkacsoport felállítása: történész, régész, műemlékvédelmi szakember, építész, művészettörténész, idegenforgalmi szakember részvételével;
- kiállítási koncepció és terv elkészítése;
- kiállítási tartalom elkészítése: A munkacsoport feladata a kiállítási tartalmak szövegeinek előállítás;
- múzeuminformatikai fejlesztések: a kiállítási tartalmak múzeuminformatikai eszközökre történő adaptációja;
- múzeuminformatikai fejlesztéseket megjelenítő hardverek beszerzése;
- statikus kiállítási eszközök, kiállítási installációk beszerzése és a kiállítási tartalmak adaptálása;
- mobil applikáció fejlesztése.

A kiállítások kivitelezése során az alábbi szempontokat vettük figyelembe:

Üzenetek: Rövidített tömör üzenetekre van szükség. Az eddig ismert tapasztalatok/trendek alapján kimondható, hogy az emberek nem töltenek el sok időt egy-egy kiállított tabló, installáció előtt. Ebből adódóan nagyon válogatott tartalmakra van szükség.

Vizualitás: A kiállítások kialakítása során szempont volt, hogy erős legyen a vizualitás, de ez attól sokban függött, hogy mit lehetett megjeleníteni. Erős vizualitással kell ráerősíteni a szöveges tartalmakra.

Továbbajánlás rendszere: A többi templom, más látványosságok kiajánlását biztosítani kell az egyes templomokban kialakítandó kiállítások során. Ennek célja, hogy tudatosan generáljuk a tematikus útvonalon belül a turistaforgalmat. Fel kell keltenünk más látványosságok iránt is a figyelmet.

Az ismeret átadás szintjei: A tartalom interpretálásának/átadásának több szintje alakult ki, mivel különböző eszközökön keresztül történik az információk elérése. A tartalmakat szinkronizálni kellett az egyes kiállítási felületekkel. Itt alapvetően

¹² DEÁK ATTILA: A Középkori templomok útjának a Kárpát-medence vallás és kulturális turizmusban betöltött szerepe. Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. II. Szerk. Kollár Tibor. A szerk. munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István. Nyíregyháza, 2013. 8–17. [DEÁK 2013B]

meg kell különböztetni azokat a felületeket, amelyeket a látogató kizárólag a templomban ér el, illetve azokat, amelyeket máshol is elérhet. Az interpretáció szintjei és eszközei a következők voltak: tábló, tárló, örökség kalauzok, információs pultok, mobiltelefon alkalmazás, kiadvány, honlap. Mindegyik eszközre különböző terjedelmű és tartalmú tartalom került. Lényeges, hogy eltérő az adott interpretációs eszközök tartalombefogadó korlátai. Prioritás volt, hogy a látogató helyben, az autentikus környezetben kapja meg az információkat így egyszerre éri az impulzusok és információk.

A helyi gyülekezet megszólítása: Nagyon lényeges szempont volt a kiállítások tartalomkialakításánál, hogy az adott település lakosságára is célcsoportként tekintünk. Ezek a kiállítások a helyiek számára is fontosak, erős hatással van identitásukra, érzelmi kötődésükre. Ebből eredően a kiállításnak hozzájuk is kell szólnia.

Tematikusság: A kiállításokra erőteljes tematikusság jellemző, amivel párosult, hogy a tematikus út lehetőséget nyújt lineáris tartalomvezetésre. A látogató fokozatosan kap információkat bizonyos tematikus egységekről, az útvonal bejárása végén áll össze a teljes kép. Ez érdekes lehetőségnek bizonyult, de óriási kihívás is volt. A kiállítások egyaránt tartalmaznak lokális kötődésű, az adott településhez és templomhoz kötődő információkat s globális jelentőségű témákat.

A látogatóbarát templomokban a legfontosabb kiállítási témák a következők:

- a történeti folyamatok bemutatása a térségben;
- a középkori egyház bemutatása: nagy templomépítő családok, kegyurak, liturgia, egyházszerzés;
- a reformáció: vallástörténeti folyamatok bemutatása, a térség szerepe a reformációban, a protestáns hitelvek megismertetése, református egyházszerzés, szokások, a reformáció művészettörténetének/művészeti értékeinek bemutatása (tekintve, hogy a látogatóbarát templomfejlesztések a reformáció útja örökségtúrát érintették ebben a fázisban, itt ez a tematika tudott a legszebben kibontakozni);
- művészettörténeti korszakok jellemzőinek bemutatása és azok helyi analógiáinak ismertetése, a térség szakrális építészetének művészettörténeti sajátosságai;
- a műemlékvédelem helyi eredményei, az épület helyreállítási folyamatok bemutatása.

Végül a látogatóbarát templomok kialakításának folyamatát mutatjuk be és azt, milyen is egy látogatóbarát templom.

Informatikai és tartalomfejlesztési szempontból is fontos tényező volt, hogy a kiválasztott helyszínek régi templomok, melyek mai is elsődlegesen a hitélet gyakorlásának színterei, másodsorban műemlékek, és csak ezt követően gondolhatunk rájuk, mint turisztikai vonzerőkre és informatikai fejlesztési színhelyekre. Ezekben a terekben számtalan szempontot kellett alaposan átgondolni ahhoz, hogy az adott térbe jól illeszkedő fejlesztés születhessen. Éppen ezért már a projekt legelső fázisában is nagy hangsúlyt helyeztünk az előzetes helyszíni bejárásokra, a folyamatos szakmai egyeztetésekre és az adott témák adta lehetőségek pontos feltérképezésére, csoportosítására. A témacsoportok után pontosan meg kellett határozni azoknak a hardver és szoftver eszközöknek a tárházát, amelyek a kiválasztott tartalmakat a leghatékonyabban képesek bemutatni az adott térbe illeszkedve.

A projekt kezdetekor minden érintett templomban megtörtént az adott terek helyszíni bejárása és pontos, több feltételt is vizsgáló feltérképezése. Ezek a szempontrendszerek részünkről elsősorban informatikai (hardveres és szoftveres) kritériumok szerint lettek összeállítva, természetesen kiemelten szem előtt tartva a tér vallási, műemléki, valamint történelmi jellegét. Minden helyszín esetében pontosan rögzítésre került az elektromos hálózat állapota, a bemutatható és kiemelhető tartalmak szintjei, valamint azok technológiailag bemutatható változatai, a fennálló internet elérések száma és jelerőssége, a hőmérsékleti változások és a páratartalom, a vagyonszükséglet szempontok, a meglévő informatikai eszközök és fejlesztések szintjei (hiszen már több projektet is érintettek az adott helyszínek), a kialakításra kerülő újítások lehetséges helyszíneinek meghatározása.

A fejlesztés legkorábbi fázisában minden helyszínről sok nézőpontos virtuális gömbpanoráma fotósorozat készült. A felvételek a későbbiek során nagy előnyt jelentettek a különböző munkafolyamatokban, hiszen segítségével több kérdést a helyszín újralátogatása nélkül is pontosítani lehetett. Az elkészült virtuális túrákat a kiállítások kivitelezésében részt vevő kutatók is folyamatosan elérték, számukra is segítséget jelentett a tervezési és megvalósítási szakaszban. Természetesen az elkészült alkalmazás legfontosabb hasznosulása a projektben részt vevő helyszínek látványos, interaktív bemutatása és azok kijárlása, hiszen a térben elhelyezett eszközökön vagy a projekt weboldalán ezek a tartalmak bárki számára könnyen elérhetőek (akár offline, akár online környezetről beszélünk). A gömbpanoráma felvételek a régi terek, kiállító helyiségek archiválására is kiválóan alkalmasak, hiszen több helyszínen jelentős fejlesztés is történt. A túrákon helyérzékeny információs pontok is elhelyezésre kerültek, ahol mind hang, mind olvasott szöveges formában is bővebb információhoz juthatnak a látogatók, mintha egy virtuális idegenvezető közvetítené a tartalmakat. A terek bizonyos részleteiről rendkívül nagy felbontású (több száz gigapixeles) képek is készültek, melyeket az információs pultokon elhelyezett interaktív oktatóanyagokban használtunk fel. A felvételek segítségével a látogatók a hagyományos fényképezőkkel készíthető felvételeknél jóval nagyobb felbontású képeket láthatnak, melyekben a legapróbb részletek megtekintése mellett az adott érzékeny területre elhelyezett hasznos információkon keresztül további fontos adatokat ismerhetnek meg.

A robotrepülőök nyújtotta egyedi képi látványvilágot kihasználva minden helyszínről speciális légi felvételek és videók is készültek, így a látogatók egy olyan szemszögből is megismerhetik ezeket a templomokat, amelyekből eddig még sohasem láthatták őket.

A fejlesztés során fontosnak tartottuk, hogy minden helyszín esetében készüljön egy Örökség Útikalauz kisfilm, mely 5–8 perc időtartamban, látványos és egyedi képek segítségével mutatja be az adott templom történetét, valamint a hozzá kapcsolódó kitekintéseket. A filmkészítést megelőző, minden területre kiterjedő szakmai előkészítés során a szöveggönyvek és forgatókönyvek megalkotása mellett a témában fellelhető szakmai anyagok összegyűjtése is megtörtént. Minden esetben bemutatjuk az adott templom építéstörténetét látványos 3D animációs jelenetek segítségével. A szakmai előkészítő munka során minden helyszín esetében elkészültek

az építési periódusokat meghatározó alaprajzok, melyek alapját képezték a virtuális térben elkészített modelleknek. A modellek körbeforgásával és korszakonkénti átalakulásával a látogató pontos képet kaphat a különböző korszakokhoz tartozó fázisokról. A templomok építési periódusaihoz elkészült 3D modelleket – kihasználva a 3D nyomtatás technológiájának gyors ütemű fejlődését és kedvezőbb ár/érték arányát – makettek készítésénél is hasznosítottuk. Az innovatív technológia segítségével több helyszínen fizikai formájukban is bemutatathatók a rekonstruálható fázisok. A periódusokat egy közös tárolóra helyeztük el, így az ezeken látható alaprajzok és 3D nyomtatott modellek segítségével bárki végigkövetheti az adott épület teljes építéstörténetét.

Az elkészült filmek minden esetben az adott templomban nézhetőek meg. A filmeket megjelenítő információs terminálok és lejátszók tervezése során is fontos szempont volt, hogy azok könnyen, hosszú távon, stabilan üzemeltethetők legyenek, és a kialakításuknál törekedtünk a környezetbe illő elhelyezésükről is.

Kiemelt szerepet kapott a fejlesztésben a látogatók saját eszközein is alkalmazható mobil applikáció fejlesztése. Már a helyszíni bejárások során pontosan kiderült, hogy az adott helyszíneken nincs, vagy csak nagyon alacsony szintű a mobil internet elérés, és a helyi hálózatokat sem lehet használni. Ezért a kialakítandó alkalmazás egyik fontos feltétele volt, hogy előre telepíthető, a használat során internet elérés nélkül is jól működő alkalmazás legyen, melyben nagy szerepet kapott az adott templom bemutatása mellett a környék látnivalóinak az ismertetése is.

Az információs pultok fejlesztése során is figyelembe kellett venni a fix internet elérés nélküli „offline” állapotot. Így a kialakítandó rendszereknek különösen stabilnak, egyszerűen működtethetőnek kellett lennie, melyek tartalmi frissítése – sajnos – nehézkesen oldható meg. A helyszíni bejárások során megfigyelhető volt, hogy a hitéletet segítő hardver eszközök már elérték ezeket a tereket is, sok esetben azonban ezeknek a megfelelő elhelyezéséről nem gondoskodtak. Ezeket a tapasztalatokat figyelembe véve törekedtünk arra, hogy a kihelyezésre kerülő új eszközök minél észrevétlenebbül húzódjanak meg a háttérben. Ennek érdekében egyedi tervezésű, kialakítású, és egyedi, akár helyszínenként is eltérő színvilággal rendelkező, több funkciót is betöltő eszközöket helyeztünk el.

Aki most megy el a Felső-Tisza-vidék 11 látogatóbarát temploma (a csengeri, a gacsályi, a gyügyei, a kisszekeresi, a nagyszekeresi, a kölcsei, a sonkádi, a szamosújlaki, a túristvándi, a túrricei és a vámosoroszi református templom), illetve a Partium 7 temploma (az ákosi, a berei, a csomaközi, az egrai, a krasznacégényi, a sárközújlaki és a vetési református templom) valamelyikébe, már „kézzel fogható” történeti áttekintést kap. A hitéletet nem zavaró eszközök, tablók, tárlók és információs terminálok kaptak helyet a templomokban. A látogatók akár játékos formában is hozzájuthatnak olyan ismeretekhez, melyek nem csak a régmúltba vezetnek vissza, nem csak a régi korok tudását ismertetik, hanem például a feltárások munkafolyamatát – mely során sokszor valódi érdekes és értékes történetek születtek. Ezt a tudást, ezt a történelmi örökséget úgy kell megmutatni a mai kor emberének, hogy értse, érezze, mit jelent a múlt, miről beszélnek a falak és a kövek.

BRUSZEL DÓRA

Sztár vagy celeb?

A hírnév vizsgálata a populáris kultúrában

A sztárság kérdése napjaink tömegkultúrájának egyik legérdekesebb, legkomplexebb és legtöbbet vitatott problémája. Sztárnak általában olyan személyeket neveznek, akik felkapott és ideálként szeretett emberek, s akik alkotásaik vagy népszerűségük miatt válnak híressé. Povedák István a *Hősök és sztárok* című doktori disszertációjában már kifejtette: annak ellenére, hogy a sztárjelenség a modernizmus terméke, sztárok jóval korábban is szerepeltek a történelemben, hiszen különböző történelmi hősök a maguk korában nagy valószínűség szerint annak számítottak. Szemben a történelmi hősökkel, a mai sztárok népszerűségét, ismertségét, kultuszát azonban már a tömegmédiák alakítják, mégpedig olyanná, hogy az megfeleljen a közlésnek. Sztárjelenség lehet királyi családok tagjaiból, sportolókból, zenészekből, színészekből, televíziós bemondókból, de beszélhetünk még ezektől lényegesen eltérő megnyilvánulási formákról és csoportokról is, amelyek ugyan különböző jellemzőkkel bírnak, de közös bennük, hogy orientációs pontokként szolgálnak a rajongók számára. Az emberek elé viselkedési és szerepmintákat állítanak, és kielégítik azok természetfeletti, érzelmeikkel nem észlelhető igényét. Küzdelmeikben a hétköznapi kisemberek mintegy saját életük nehézségeit, harcait fedezhetik fel, mindezekon kívül pedig megtalálhatják bennük azokat a kapaszkodási pontokat, amelyek kielégítik kompenzációs hajlamukat.

Annak ellenére, hogy az angolszász kultúraszociológiában a hírességek vizsgálata már nagy elméleti háttérrel rendelkezik, Magyarországon nincs hagyománya a populáris kultúra központi szereplői vizsgálatának, sőt, még mindig a populáris kultúrával kapcsolatos negatív előítéletekkel közelítünk a sztárokhoz, és nem fogadjuk el azt a médiakutatási gyakorlatot, amely azt vizsgálja, miért rajongunk annyira a sztárokért és miért képesek a sztármagazinok akkora eladott példányszámot produkálni.

„Az esszencialista elitkritika úgy tekint a tömegkultúrára, mint minden kulturális jó gyilkosára, a kulturális átmenet okozta összes lehetséges baj megtestesítőjére, elkövetőként pedig a csapból folyó sztárokat, illetve az azokat előállító producereket és kereskedelmi orgánumokat, a bulvárt, mint kulturális gyilkost említi. [...] Bár Magyarországon a bulvárt illik lenézni, a lapolvasási és a tévézési adatokból kiderül: a sztárság igenis működik.”¹

A tömegmédiáról való vélekedés hosszú időn át kimerült a frankfurti iskola kizáró szemléletében. Ennek egyik leghíresebb képviselője, Habermas szerint a tömegmédiá

¹ http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavasz/01_sztarsag_elmeletben/?q=munk+veronika#munk+veronika, [2014.12.29.]

veszélyezteteti a polgári nyilvánosság történelmileg nehezen kiküzdött kritikai modelljét. Új megközelítést a birminghami iskola hozott, képviselői a nyilvánosság valamilyen gazdagodását látták meg a tabloidokban.² Noha a nyugati társadalmakban már egyre inkább elfogadott az imént említett kutatási gyakorlat, hazánkban még csak most kezdenek vele foglalkozni, így jelen tanulmányomat egyfajta űr betöltésének is szánom. A hírességek jelentős szerepet töltenek be a kortárs magyar populáris kultúrában így vizsgálatuk nagyon fontos. Szerepet játszanak olyan olvasói stratégiák kialakításában, amelyekkel értelmezhetjük és meghatározhatjuk saját létünket és társadalomban betöltött szerepünket, de azért is fontos a sztárokkal foglalkozni, mert tipikus módjait reprezentálják a viselkedésnek, érzésnek és gondolkodásnak.³ Ráadásul a magyar nyelvben nincs jelentős különbség sztár és celeb között, egy fogalom alatt említjük azokat a híres embereket, akik valamilyen teljesítményük miatt váltak népszerűvé azokkal, akiknek csak a média tulajdonított hírnevet és a tömegmédiá kreációi. Ezért érdekes lehet egy olyan rendszerező összefoglalás, amely nemcsak a magyar, de a külföldi szakirodalmak áttekintésén keresztül útmutatást ad a következő kérdések megválaszolásához: Kik a hírességek és milyen kulturális jelentőséggel bírnak? Milyen szerepet töltenek be a populáris kultúrában? Mi a különbség sztár és celeb között? Hogyan lehet őket osztályozni?

Terminológiai meghatározások

Első lépésként érdemes megvizsgálni az angol *celebrity* szó eredetét, hiszen ennek segítségével alapvető következtetéseket lehet levonni a sztárok természetével kapcsolatban. A szó latin töve a *celebrem*, amely kapcsolódik a hírnév és a tolongani, illetve zsúfoltnak lenni szavakhoz. Kapcsolat fedezhető fel a latin *celere* kifejezéssel is. Ez a fúrge, gyors, sebes szavakra utal. A latin gyökerek továbbá olyan összefüggést jeleznek, amelyben a hírnév sajátossága, hogy múlandó. Meg kell említenem még a francia *célebre* szót is, aminek jelentése: jól ismert a nyilvánosságban.⁴ A szó eredete az iménti megállapítások szerint azt sugallja, hogy a populáris kultúra szereplője rendkívüli, és olyan társadalmi struktúrában helyezkedik el, ahol a hírnév gyorsan elroppen, mi több, múlandó is.⁵ Daniel Boorstin történész határozta meg legkorábban a *celebrity* definícióját, ami egyébként napjainkban is a leggyakrabban használt meghatározás. Az ő nevéhez köthető a legelső klasszikus megközelítés: „A *celebrity* is a person who is *known* for his *well-knownness*”.⁶ Szerinte a híresség olyan ember, aki jól-ismertsége miatt jól ismert. Boorstin értelmezésében a *celebrity*ok álesemények szereplőiként lesznek a nyilvános tér részesei és azoknak a műeseményeknek az emberi megfelelőivé válnak. A média hozza őket létre és az is táplálja őket. Boorstin mellett P. David Marshall is a tömegmédiá jelentőségére helyezi a hangsúlyt. Szerinte a *celebrity* a fokozott médiafigyelemmel a modern populáris kultúra kulcsa. Elmélete kimondja, hogy a nukleáris család hanyatlásával az emberek új interakciókat

² CSÁSZI LAJOS: A Mónika-jelenség kulturális szociológiája. Budapest-Pécs, 2011. Gondolat Kiadó, 35.

³ DYER, RICHARD: Stars as Images. In: The Celebrity Culture Reader. Routledge, 2010. 153–176.

⁴ Sajat fordítás.

⁵ ROJEK, CHRIS: Celebrity. London, 2001. Reaktion Books, 9.

⁶ Boorstin, Daniel J.: From Hero to Celebrity. The human pseudoevent”, In: Marshall, P. David (szerk.): The Culture Reader, New York és London, 2006, 79.

keresnek, és gyakran úgynevezett paraszociális interakciókban találják meg azokat. Azaz valódi kapcsolataikat nem közvetlen ismertségen és találkozáson alapuló kapcsolatokra váltják fel. Közös pont a sztárelméletek alapvetéseiben, hogy azokban a tömegművi-moknak meghatározó funkciót szánnak. Ennek meghatározó szerepét emeli ki Graeme Turner is, akinek a sztárról alkotott definíciója Munk Veronika fordításában így hangzik: „A celebrity egy reprezentációs műfaj, egy diszkurzív hatás és a médiaipar, a reklámok és a nyilvánosság által forgalmazott árucikk, amely egyben társadalmi funkciókkal is rendelkező kulturális formáció, vagyis egy iparág által létrehozott olyan árucikk, amely média-szöveggént kerül a piacra, és a rajongók, valamint a közönség fogyasztja.”⁷

A hírnév folyamat. Annak a folyamata, ahogyan a média kezeli az egyént – írja David Giles.⁸ Szerinte ez a folyamat változik, hiszen ma már a híres embereket is celebrityként kezeli a média, függetlenül attól, hogy művészlőről van-e szó, vagy egy bankrablóról, akiről negatív hírek szólnak. A sztártudománnyal foglalkozó szerzők körében nem figyelhető meg terminológiai konszenzus. Magyar vonatkozásban, noha találó meghatározása van Máriás Endrének, aki azt mondja, hogy: „A sztár egy kétdimenziós képzet, akire mindenki a saját álmait ragasztja rá, lehet őket szeretni, csodálni, irigyelni vagy gyűlölni. Egy biztos: nem lehet őket vélemény nélkül hagyni”⁹, mégsem tesz különbséget a hírnév egyes formái között, szemben Munk Veronikával, aki szerint: „Az eleve nyilvános térben szereplő, ismert ember is válhat celebrityvé, ha a személy közérdeklődésre számot tartó, funkcionális tevékenységéről a média érdeklődése a magánélete felé fordul, és annak részleteit igyekszik bemutatni”¹⁰. Ezek az elméletek megmutatják, hogy a hírességekkel kapcsolatos megközelítések ellentmondásosak, nincs konszenzus, ezért szükség van további osztályozásokra, hogy különbséget tudjunk tenni a populáris nyilvánosság központi szereplői között.

A hírességek osztályozása

A sztárok értelmezéséhez a kutatók többféle osztályozási módot dolgoztak ki, amelyek segíthetnek meghatározni a hírességek különféle típusait. Ezek annak ellenére, hogy bemutatják a hírességek jellemzőit, közelebb visznek egy újabb megállapításhoz, ami azt vizsgálja: hogyan történik a sztárok megkonstruálása a tömegművi-médiában? Az egyik besorolási rendszer Francesco Alberoni nevéhez köthető, aki kétféle társadalmi-politikai elitet különböztet meg: az egyik csoportot azok alkotják, akik politikai, gazdasági vagy egyházi erővel bírnak, míg a másik csoportba azok tartoznak, akiket celebritynek szokás nevezni. Az utóbbinak Alberoni szerint intézményes ereje nincs, csekély a hatalma és nincsenek is hatással a társadalomra, egyszerűen csak tevékenységükkel, vagy pusztán jelenlétükkel figyelmet váltanak ki. Ezt a réteget „powerless” elitnek, erőtlén elitnek

⁷ http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavasz/01_sztarsag_elmeletben/?q=munk+veronika#munk+veronika, [2014.12.29.]

⁸ Uo.

⁹ MÁRIÁS ENDRE: Kik a sztárok? Vajdasági Magyar Digitális Adattár, 2001. 101.

¹⁰ http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavasz/01_sztarsag_elmeletben/?q=munk+veronika#munk+veronika, [2014.12.29.]

nevezi.¹¹ Dyer és Marshall elméletében azt mondja, nemcsak a hírnév egyes formái, hanem a különböző iparágakban termelt sztárok között is különbséget kell tenni.

„Nem minden kultúrában lesz ugyanazon jellemzők alapján valaki sztár. A celebrity erősen kultúrafüggő, hatása kizárólag abban a kulturális kontextusban érvényesül, amelyben mestersége is értelmezhető. A különböző iparágak nemcsak különböző típusú sztárokat termelnek, de sztárjaik különböző szemiotikai, diszkurzív és kulturális jelentéseket is hordoznak. A színészek individualizmusukra építve teremtik meg sztárságukat, a televíziós sztárok koncepciója a bizalmasságra épül, a zenész sztárok pedig autentikus jellegük segítségével építik hírnevüket.”¹²

Egy másik taxonómia James Monaco elméletében tűnik fel, aki három nagy celebrity-katóriát különít el: hős, sztár és a kvazár. Szerinte a hős valamilyen látványos eredménnyel vonja magára a fogyasztók figyelmét. A sztár, a nyilvánosságban betöltött szerepét már nem feltétlenül teljesítményének köszönheti, hanem személyiségének, a kvazár kifejezést pedig azokra a nyilvános térben szereplő emberekre érti, akik nem szándékosan kerülnek a figyelem középpontjába.

Boorstin és Chris Rojek elmélete több ponton is mutat hasonlóságot. Az előbbi különbséget tesz azok között, akik teljesítményük miatt váltak ismertté, illetve akik személyiségjegyeik miatt kerültek be a nyilvános térbe. Chris Rojek pedig ezt a gondolatmenetet követve a kategóriákat már részletesebben dolgozza ki, és véleményem szerint ez az egyik leghelytállóbb kategóriarendszer. Monacohoz hasonlóan az ő elméletében is három csoport szerepel: az öröklött (ascribed), az önmegvalósító (achieved) és az úgynevezett tulajdonított (attributed celebrity) híresség. A legelső csoportba azok a személyek tartoznak, akik születésük jogán rendelkeznek a hírnévvel, vagy éppen híres családok tagjai közé kerültek. Ilyen híresség Diana hercegnő, a Kennedy család tagjai, vagy éppen Barack Obama lányai. Az önmegvalósító hírességek saját tehetségük, képességük miatt érik el sikereiket és ezért is kerülnek be a médiába. Chris Rojek ide sorolja a színészeket, a sportolókat és az énekeseket. A harmadik csoport tagjai pedig azért válnak ismertté, mert sokat szerepelnek a médiában. Az ő esetükben nincs szó teljesítményről, sokkal fontosabbak személyiségjegyeik. A tulajdonított híresség csoportnál Rojek létrehozott két alkategóriát is. A celetoidot rövid ideig láthatjuk a médiában, egyik nap a nyilvánosság figyelmét birtokolja, a következő napon pedig elfelejtik. Ebbe az alcsoportba azokat a sztárokat sorolja, akik nagyon nagy láthatóságnak örvendenek a nyilvános térben, ismertségük azonban rövid idejű (lottógyőztesek, Monica Lewinsky). A celektor Rojek értelmezésében fikciós karakter és a celetoid egyik alkategóriájának tartja. A celektorok úgy működnek a nyilvános térben, mintha valós sztárok volnának.¹³ Povedák István is kifejtette doktori disszertációjában, hogy a sztárok tipologizálása sem mentes a nehézségektől, hiszen a sztár napjainkban divatos kifejezéssé vált és jelentése eltorzult.¹⁴ „Gyakorlatilag minden híres, a közfigyelmet akár rövid időre is magára fordító személyt ideig-óráig sztárként aposztrofálnak a közbe-

¹¹ ALBERONI, FRANCESCO: *The Powerless Elit: Theory and Sociological Research on the Phenomenon of the Stars*. In: *The celebrity culture reader*. Szerk. P. David Marshall. Routledge, 2010, 108–123.

¹² http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavas/01_sztarsag_elméletben/?q=munk+veronika#munk+veronika, 2014.12.29.

¹³ ROJEK CHRIS: *Celebrity*. London, 2001. Reaktion Books, 9–10.

¹⁴ PAVEDÁK ISTVÁN: *Hősök és sztárok*. Szeged, 2009. Doktori disszertáció, 76.

szédben.”¹⁵ Ő négy szempont szerint kategorizálja a sztárokat, először is az ismertségük szerint. Megállapította, hogy az ismertség alapján beszélhetünk lokális-, és a hétköznapi értelemben vett sztárokról. Másodsorban vizsgálja kultuszuk időbeli kiterjedtségét, hogy egyynári sztárokról, vagy több évtizeden át kultusszal rendelkező sztárról beszélhetünk-e. Külön kategóriában elemzi kultuszuk intenzitását. Ezen belül négy alcsoportot különít el: divatos személyiségek, külső tulajdonságaik miatt a rajongók számára utánzási mintaként szolgálnak, belső értékeik is követendővé válnak, illetve szakrális attribútumokkal is fel vannak ruházva. Kategóriarendszere negyedik eleme pedig a specialitás, amelyben azt vizsgálja, milyen területen vált híressé az adott sztár.¹⁶

A hírnévörökösök

A sztártudománnyal foglalkozó kutatók körében nem azonosítottam terminológiai konszenzust, vagy ha találtam is elméletekben hasonlóságokat, azok segítségével még így sem tudtam általános érvényűen osztályozni az általam véletlenül kiválasztott hírességeket. A külföldi és magyar sztárelméleteket és csoportosításokat figyelembe véve ezért megpróbáltam felállítani egy saját kategóriarendszert, amit a későbbi elemzés során alkalmaznék. Hangsúlyozom azonban, hogy az általam újonnan létrehozott, illetve más szerzőktől átvett kategóriák sem tekinthetők tisztának, hiszen azok között vannak átfedések. A következőkben felvázolt tipológia csupán egy tendencia szemléltetésére alkalmas, amellyel érdekes lenne megvizsgálni különböző iparágak hírességeit.

1. ábra: Hírességek osztályozása

A terminológia meghatározásánál Munk Veronika elméletét tartottam mérvadónak, aki azt állítja, hogy „az eleve nyilvános térben szereplő ismert ember is válhat celebrityvé, ha a személy közérdeklődésre számot tartó, funkcionális tevékenységéről a média érdeklődése magánélete felé fordul, és annak részleteit igyekszik bemutatni.”¹⁷ Ebből kiindulva a hírnévvvel rendelkező személyek három különböző csoportját különítem el: a sztár, a celeb és a „hírnévörökösöket”. A sztárok értelmezésében valamilyen jól

¹⁵ Uo.

¹⁶ I. m. 76–82.

¹⁷ http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavasz/01_sztarsag_elmeletben/?q=munk+veronika#munk+veronika, [2014.12.31.]

körülhatárolható képességük, teljesítményük alapján kerültek a nyilvános térbe, majd a közönség érdeklődésének középpontjába. Ők látványos eredményükkel vonják magukra a fogyasztók figyelmét. Ide sorolhatnám a sportolókat, példának okáért Egerszegi Krisztinát vagy Kulcsár Anitát. A második csoportba azokat a hírnévvel rendelkező személyeket sorolhatjuk, akik nem a teljesítményük, hanem sokkal inkább egyedülálló személyiségjegyeik miatt kerülnek be a médiába. Ilyen lehet Anna Kurnyikova vagy Kiszél Tünde. A harmadik csoportot értelmezésemben a „hírnévörökösök” alkotják (az „ascribed celebrity”-vel, az öröklött hírnévvel rendelkező személyekkel Chris Rojek is külön foglalkozik művében). Ezek a személyek nem teljesítményük, vagy különös személyiségjegyeik miatt kerültek a nyilvánosság középpontjába, hanem azért, mert örökölték a hírnevet, a népszerűséget. Ilyen Eilika Oldenburgi hercegnő, vagy a brit királyi család tagjai. Érdekes azonban az egyes kategóriák közötti átmenet. Példának okáért nézzünk egy globális hírnévvel rendelkező énekest, Whitney Houstont. Ő teljesítménye, többek között Grammy- és Emmy- díjai miatt került be a populáris kultúra figyelmének centrumába. A kérdés azonban az, beszélhetünk-e így róla kizárólagosan „sztárként”? Véleményem szerint nem, ugyanis a női magazinokban kizárólagosan magánélete kerül a figyelem középpontjába, tehát beleillik a celeb kategóriába is. Ebből kiindulva pedig a kategóriákba sorolás mellett azt is érdemes megvizsgálni: azok a médiumok, amelyek a hírességek népszerűségét táplálják, hogyan jelenítik meg őket. Úgy gondolom, a sztár, a celeb és a hírnévörökös kategóriák között folyamatos átmenettel kell számolni és az iparágak és különféle kultúrák közötti különbségek figyelembevételén túl sokkal fontos a kultusz intenzitását is vizsgálni, hiszen az mutatja meg a híresség népszerűségének igazi voltát. A hírnévvel rendelkező személyek három nagy kategóriáján túl mindenképpen be kell vonni a többek között Povedák István által felállított szempontokat is, azonban a kultusz helyett a hírnév kifejezést használnám (ismertség, a hírnév időbeli kiterjedtsége, a hírnév intenzitása, specialitás), amit én egy újabb szemponttal egészítenék ki: a híresség milyen tulajdonsága válik követendővé, milyen jellegzetessége generálja a köré felépült népszerűséget.

A hírességek jelentősége

Az iménti fogalmi meghatározások és osztályozási módok is bizonyítják, hogy napjaink médiáját teljesen áthatják a hírességek, akikkel a televízióban, a rádióban, az újságokban, az interneten nap, mint nap találkozunk. Bármennyire is modern kori jelenségnek tűnnek, sztárok jóval korábban is léteztek. Arról azonban, hogy pontosan mikortól beszélhetünk sztárokról, csakúgy, mint a kategorizálás esetében, itt is eltérő vélemények látnak napvilágot. Turner szerint a modern sztár megjelenése 1916. június 24-étől datálható, amikor Mary Pickford aláírta az első millió dolláros szerződést Adolph Zukorral.¹⁸ Hozzá hasonlóan Chris Rojek is a modern kori tömegkommunikációban, a filmben létező jelenségnek tekinti.¹⁹ Magyar vonatkozásban is többnyire a hangosfilm megjelenéséhez kötik a sztárság kialakulását.

¹⁸ TURNER, GRAEME: *Understanding Celebrity*. London, 2004. 11.

¹⁹ ROJEK CHRIS: *Celebrity*. London, 2001. Reaktion Books.

„Magyarországon a sztárrendszer kialakulása 1929 és 1936 közé tehető. Ekkorra vált biztossá a magyar hangosfilm életképessége, a filmszínészekből alakult ki a magyar sztárrendszer.”²⁰ Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a hírnév misztériuma, s a mítoszteremtés iránti ősi vonzódás egyidős az emberrel. „A sztárkultusz nem napjaink vallása: a rajongás, az apoteózis és a mitizálás iránti tömegigény végigkíséri a történelmet.”²¹ Az idők folyamán a sztár maga árucikké vált, hatalomra tett szert és beépült mindennapjainkba. Hogy milyen kulturális jelentőséggel bír, azt Graeme Turner könyvében több megközelítésből is vizsgálta:

„Egyesek a szociális kapcsolatok leépülésével magyarázzák a sztárok előretörését, akik segítenek paraszociális interakcióink létrehozásában. Másrészt elengedhetetlen alapanyagai a magazinokban olvasható pletykáknak, ami fontos szociális folyamat, hiszen ezen keresztül vitathatók meg a szocio-kulturális normák. Ilyen értelemben a sztárok alapvető ideológiai szerepet játszanak, összekapcsolják a kapitalizmust, a demokráciát és az individualizmust. Mások a celebek kulturális jelentőségét összefüggésbe hozzák a vallással, érvelésük szerint a szervezett vallás hanyatlásával támadt űrt legalább részben a hírességek töltötték ki.”²² Ráadásul a sztárok olyan szükségleteinket is kielégítik, mint az öngizolás vagy az extrémítás. Az előbbi: a képernyőn látott celeb olyan, mint a feleségem, a férjem, vagy jómagam. A másik az extrémítás iránti vágyunk, az, hogy ő teljesen más, mint mi. A sztárok meg tudnak jelenni a fogyasztók számára azonosulási mintaként, olyanok, az élet azon momentumait élük át, mint maguk a nézők, az olvasók, de beteljesíthetik az extrémítás iránti vágyat is, azzal, hogy különbözőek a hétköznapi emberektől.²³ Chris Rojek úgy véli, hogy a sztárok az identitás kialakításában is fontos szerepet játszanak, és mivel az egyik jelentős identitásalkotó egység, a család válságban van, a hírességek kultúrájának egyre nagyobb a jelentősége.

Záró gondolatok

Az áttekintéssel nyilvánvalóvá vált, hogy a hírességek összetett szerepet töltenek be a populáris kultúrában és mindennapi életünkben, amelynek ráadásul részesei is lettek. Nemcsak követendő példává válnak számunkra, de egyfajta kapaszkodási pontot is jelentenek, mi több, szerepet játszanak interakcióink kialakításában, és a médiában betöltött szerepükkel is különféle történeteket szolgáltatnak számunkra. Úgy gondolom, alapvető fontosságú, hogy megértsük a sztárok szerepét és jelentőségét a populáris kultúrában, hiszen a hírességek akarva, vagy akaratlanul, mindennapi életünk részeivé válnak.

²⁰ BALOGH GYÖNGYI – KIRÁLY JENŐ: „Csak egy nap a világ...”. A magyar film műfaj- és stílustörténete 1929–1936. Budapest, 2000. Magyar Filmintézet, 61.

²¹ http://nol.hu/archivum/sztargyar__celebtol_a_halott-bizniszig_-356741, [2014.12.31.]

²² <http://hethedhethatar.hu/hethatar/?p=20119>, [2014.12.31.]

²³ http://nol.hu/archivum/sztargyar__celebtol_a_halott-bizniszig_-356741, [2014.12.31.]

POLAI GYÖRGY

Egy „talált tárgy” elé...

Szabados György előadása Nagykanizsán

Bárcsak pörgetne még az a régi jó Tesla magnó, ami 1974. február 5-én a nagykanizsai jazz-klubban Szabados György zeneszerző, zongoraművész előadását rögzítette a három „C”-betűs jazzóriásról (O. Coleman, J. Coltrane, D. Cherry). Már nem működik, talán a szalag is végleg elkallódott, elenyészett az idővel...

Csak ez a szöveg maradt meg, amit elveszteknek hittem, de néhány hete megkerült Halász Gyula barátom jóvoltából, aki a *Jazz Kanizsán* c. könyvéhez (1995) szinte minden Nagykanizsához kötődő jazzanyagot összegyűjtött és meg is tartott.

Egy igazi „talált tárgy” ismerhet meg tehát az olvasó, amit senki nem szemlélhetett meg nálam többször és alaposabban. Én rögzítettem ugyanis azzal a hajdanvolt magnóval, és „mint a villám” gépeltem le a szövegét akkori 17 éves lelkesedéssel, hihetetlen örömmel. Amikor újra kézbe vettem és olvastam az anyagot, megint hallottam Gyuri hangját szinte az egész szöveg alatt úgy, ahogy több mint 40 évvel ezelőtt elhangzott!

Akkoriban már túl voltam Coltrane kései művein a drága Vajda Sanyi jóvoltából, aki önzetlenül és fáradhatatlanul küldözgette magnószalagon a jó zenéket; láttam-hallottam – a nagyon kevés közül – több Szabados koncertet (Nagykanizsa, 1973. március 29., Egyetemi Színpad 1972.december 27. és 1973. április 12.), túl voltam Gyurival néhány hosszabb beszélgetésen, levélváltáson, talán már megfordultam náluk a Borbolya utcában is. Emlékszem, a ’73. márciusi nagykanizsai Szabados koncert után négyen zsúfoltunk össze éjszakára a lakásunk kisszobájában (Gyuri, Vajda Sanyi, a bátyám és én).

Aztán ’74. februárjára megszűnt a Szabados szextett, mert egy jól sikerült ürömi koncert után Ráduly Misi a szeptemberi Pau-i jazzfesztiválról nem jött vissza Gyurikkal, az USA-ba repült tanulni a bostoni *Berklee School of Musicra*.

Akkor, ’74 februárjának elején nem tudtam, hogy március 15-én már Gyuri quartettjének zenéjét hallgathatom a Fészek klubban Jávorai Vili dobolásával, mint ahogy azt sem sejthettem, hogy még abban az évben ott lehetek a Hanglemezgyártó Vállalat Rottenbiller utcai stúdiójában minden idők legjobb magyar jazzlemeze *Az esküvő* felvételének első napján, amikor is már Kőszegi Imre ül a doboknál. Gyuri csillagainak „rossz állása” vagy pusztán az illetékes elvtársak nemtörődősége miatt elfelejtették odakészíteni az üres szalagokat a felvételhez, így aztán csak a használtakon kísérletezgethettek...

Öt év múlva, '79. március 14-én Gyuri Pécssett járt feleségével, a jogászklubban *John Coltrane és a kortárs zene* címmel tartott előadást. Amikor a szombat délelőttöt egy tettyei sétával akartuk feldobni, hirtelen elénk dugta a mikrofont a pécsi rádió fiatal riportere: mit tudunk Albert Einsteinről, lévén aznap volt születése évfordulója. Gyuri olyan kiselőadást improvizált, hogy szegény fiú köpni-nyelni nem tudott. Nem hiszem, hogy megvan még ez a felvétel, azt viszont igen, hogy Gyuri akkori előadásáról sajnos nem készült hanganyag, csak egy rövid beszélgetést tettünk közzé a pécsi egyetemi lapban *Szabados György a magyar jazzről* címmel.

Aznap este még megleptem Gyuriékat. Elvittem őket a műszaki főiskolára, ahol a Pécsi Balett táncosai adták elő egyik darabjára, a *Miracle*-ra készült Eck Imre koreográfját. Gyuri „természetesen” nem is hallott az egészről, egyébként meg közelharcot kellett vívni, hogy egyáltalán beengedjenek bennünket az előadásra!

Szabados György „szabadon” beszélt Nagykanizsán a három „C”-ről, neki nem kellett papíros. Előadásának most közreadott szövege kisebb stílári javítások mellett gyakorlatilag szó szerinti átirat, amiből látszik, hogy mennyire „kész”, sőt „nyomdakész” volt már akkor a mondanivalója.

Szabados György 2009. július 11-én Nyírbátorban, a Szárnyas Sárkány Fesztiválon a hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett koncert után. Fotó: Marssó Péter

SZABADOS GYÖRGY

Ornette Coleman, John Coltrane és Don Cherry

Előadás Nagykanizsán 1974. február 5-én*

Tisztelt Hallgatóság, kedves Barátaim!

Különös öröm nekem, hogy eljöhettek Nagykanizsára előadást tartani azok után, hogy már egyszer zenénkkel is szolgálhattuk azt a világot,¹ amit magunkénak vallunk, amiről úgy érezzük, hogy a mai ember zenei nyelvének tartozéka, és ami nem idegen a mi égtájunkon sem. Azért öröm nekem ez, mert a zene sok mindent elmond, de úgy érzem, hogy néha jó beszélni is a zenéről, különösen olyan zenéről, ami talán ma még kissé idegen „valami”, s aminek az eredete nem a mi világunkból fakadó, hanem korunk egyik legelementárisabb jelenségét hordozza, mégpedig a színes bőrű emberek kulturális építkezését mutatja be. Azokat az újdonságokat, azt a hangvételt, azokat az eredeti dolgokat, amelyek őket jellemzik, s amelyek – ha visszagondolunk a századforduló és a XX. század első felének képzőművészetére – annyira nagy hatással voltak az európai művészetekre is.

Az én témám, tulajdonképpen három ember bemutatására szorítkozik: Ornette Colemanre, John Coltrane-re és Don Cherryre. Meg ne tévesszen minket, az angol nyelvben a második szó jelenti a vezetéknevet, így mindhárman C-betűsök. Érdekes módon ez a három C-betűs ember a jazztörténetben különös helyet foglal el, különösen Ornette Coleman és John Coltrane, akik úttörői voltak ennek a műfajnak, és egyben a négerség mozgalmainak is. Donald Cherry, aki társa mindkettőnek, s ennek a mozgalomnak, ennek a zenei világnak aktív tagja, inkább mint „végrehajtó” ember szerepel ebben a zenében, ezért tárgyalásunk során róla ejtek legkevesebb szót, hiszen az ő stílusa, az ő elképzelései, az ő világa tulajdonképpen csak egy szín abban a koncepcióban, amit elsősorban Coleman képvisel.

* Az előadást Szabados Györgyné engedélyével közöljük. A szöveget Babosi László, Polai György és Ráduly Mihály gondozta.

¹ Szabados György szexettette 1973. március 29-én este 7 órai kezdettel szerepelt Nagykanizsán a Városi Úttörőházban. Az együttes tagjai: Szabados György – zongora, Ráduly Mihály – tenor- és szopránszaxofon, Kimmel László – tenorszaxofon, Ifj. „Kathy” Horváth Lajos – hegedű, Vajda Sándor – bőgő, Jávor Vilmos – dob. Erről lásd P[OLAI]. GY[ÖRGY]: *Free zene Nagykanizsán. Szabados György együttesének hangversenye* = Film, Színház, Muzsika, 1973. jún. 16., 26.; POLAI GYÖRGY: *Free-jazz Nagykanizsán. Dr. Szabados György együttesének hangversenye a Jazzklubban* = JazzHíradó, 1973, 3. sz., 2–3.

Mielőtt rátérnék a rövid életrajzi adatokra – mivel nem az a feladatom, hogy életrajzot mondjak el – feltétlenül szólni kell arról a háttérről, elsősorban társadalmi háttérről, ami ezt a fajta zenét létrehozta.

És máris Amerikában vagyunk, pontosabban Észak-Amerikában, még pontosabban az USA-ban. Az már közhely ma, hogy a négerrek hogyan jutottak Amerikába, és ott rabszolgák voltak három évszázadon át. Az európai történet ókorának társadalmi szituációjában éltek a XVIII–XIX. században, egészen a hivatalos felszabadításukig. Ez egész röviden végül is indok arra, hogy eléggé egyértelmű alapot teremtsen a négerség helyzetének megítélésében. Viszont egy bakugrással mindjárt a közelmúltba tekintve, el kell mondani a következőket.

Amerikára elsősorban az jellemző, hogy a gazdasági érzékenység – tehát az embernek, minden ott élő embernek a gazdasági érzékenysége, az egzisztenciális érzékenysége – az elsődleges, nem a művészi vagy egyéb szellemi képességek kibontakoztatására, kiművelésére való érzékenység. Ez a meglehetősen materiális gondolkodásmód a művészeteknek általában nem kedvez. Az ipari társadalom kibontakozása, a kapitalisztikus, az imperialisztikus berendezkedési mód – gazdasági, illetve társadalmi értelemben is –, hozza létre azt a fajta közérzetet, melyet elidegenedésként szoktunk jelölni manapság, bár ez egy igen komplex, sokértelmű fogalom. Erről most nem szeretnék beszélni. Amerika művészete, amely nagy lépésekkel igyekezett utolérni a maga földjén, a maga világában az európai művészetek által befutott utat, végül is az elidegenedés művészetében kulminált, ami elsősorban az Európában élő fehér ember kultúráját jellemezte. A zenében is ez a folyamat jellemző Amerikában. Aki hallotta már John Cage kompozícióit például, vagy akár Aaron Copland zenéjét, és sorolhatnám tovább a zeneszerzőket, az tudja, hogy ezekben érezni lehet, hogy meglehetősen csillogó, de a mélyben elég üres életről árulkodik a mai Amerika fehér emberének zenéje. Ezzel szemben a néger ember, aki oly látványosan különbözik a fehér embertől, teljesen más helyzetben van a világban. Természetesen az egész világon más helyzetben van a színe miatt, de megítélésének módja Amerikában különleges, hiszen évszázadok óta együtt él fehér és fekete, és három évszázadon keresztül a fekete ember nem volt ember. A mai helyzetre vonatkozóan LeRoi Jones *A blues népe* című könyvében egy nagyon érdekes kijelentést tesz: „Ma már senkinek sem illik emlékezni rá, hogy Amerikában, három évszázadon át rabszolgaság volt, hogy a fehér ember volt a gazda, a fekete pedig a rabszolga”. De az igazi amerikai néger kultúra gyökerénél ott van ez a tudat, s ez, valamint a vele együtt járó meghasonlottság, öngyűlölet, sztoicizmus és végül szeszélyes optimizmus múzsái nyomják rá bélyegüket az afro-amerikai zene leg tartalmasabb részére. Arra az afro-amerikai zenére gondol itt LeRoi Jones, amit az a fajta új zenei jelenség hordoz és képvisel, amit a négerrek teremtettek Amerikában, amit ma végül is jazznek hívunk.

Ez így nagyon egyszerű volna. A négerrek sorsában közben társadalmi változások következtek be, de olyan változások nem, melyek ne tartották volna fenn bennük mindig azt az érzést, hogy ők csak négerrek, feketék. Tulajdonképpen – és ez főleg a néger középosztályra vonatkozott – ez okozta azt az öngyűlöletet, amiről LeRoi Jones szólt, hogy egyszerűen szégyellték, hogy négerrek, akkor, amikor külön divat

volt egy időben Amerikában, hogy fehér emberek négernek maszkírozva magukat, négeres zenével szórakoztatták kommersz módon egymást.

Természetesen közben a városiasodás folyamata is nagy mértékben előrehaladt Amerikában, hiszen Amerika az ipari-társadalmi fejlődés mindezidáig legmagasabb szintre jutott országa. Ám ezzel szemben – főleg a magát mindig bezártnak, úgy is lehetne mondani: kizártnak, érzett négerség szemében – egyre inkább kialakult egy ősi nosztalgia valami elveszett birodalom után. Ez egy kifejezetten pszichológiai jelenség, hogy a magát rossz szituációban érző ember a vágyait visszairányítja egy olyan elveszett édenbe, amiről feltételezi, hogy egyszer volt, amit a lelke mélyén hordoz: tulajdonképpen ez nem más, mint a saját szellemi, kulturális lényének a meg nem alkotott vágya.

Ez a nosztalgia, ami az egész négerségre jellemző ma is, korábban nem volt ennyire tudatos. Ma, amikor *Black Power*-ről, *Fekete Hatalom*-ról beszélünk olyan szervezetséggel próbálják a négernek a maguk világát megteremteni, hogy már ilyen nagyjai léteztek, mint Martin Luther King, Malcolm X stb., és ilyen szellemi embereik, mint LeRoi Jones.

Ezek az emberek tulajdonképpen a népi gyökerekhez sokkal közelebb voltak, mint az a fehér ember, aki már végül is megépítette a maga városait, egy kicsit kiélte a maga kultúráját, tehát van már kulturális múltja. A feketéknek népibb a társadalmi állapota és szemléletmódja, hiszen gettóban él Amerikában. Gettók alatt ne olyan gettókat értsünk, mint amilyenek a fasiszmus alatt voltak Európában, hanem olyan elhatárolt városrészeket, amelyek nagyban különböznek a nem négerlakta területektől. Természetesen egzisztenciális vonatkozásban rendkívül nagy a különbség. Itt mindjárt meg kell mondanom, hogy különbséget kell tennünk azon négernek között, akik a beolvadás, az együttműködés útját választották. A néger középosztály tagjairól van itt szó, akik hajlandók voltak a néger öntudatról lemondani, és megteremtették a maguk nem is akármilyen egzisztenciáját. De egy népnek a léte nem az anyagi meg-alapozottság elsődleges függvénye, legfeljebb a jóléte. A léte a kulturális felépítmény, a tudat függvénye. Amerikában a négerség ma már öntudatra ébredt, már van olyan tapasztalata és lehetősége az amerikai társadalomban, hogy egész egyszerűen ebből a bezártságból felépítheti a maga világát, mindannak a kulturális örökségnek a kamatoztatásával, amit oly szűzen és oly szépen megőrzött a történelmi múltjából, amit Afrikából hozott, és Afrikán keresztül végül is Keletről.

Még csak annyit a bevezetés okán: a jazznek korszakai voltak, s szinte minden korszak azzal az érdekes jelenséggel párosul, hogy a fehér ember megpróbálja a jazz-muzsikát, mint jelenséget kifejérezni. Megpróbálja a maga szórakoztatásának céljába állítani. A néger ezt mindig rossz szemmel nézte. És miért nem ízlett neki ez a muzsika? Azért, mert a fehér ember más biológiai és pszichológiai indítékok alapján csinált kultúrát. Más volt a tempóérzéke, más az életének időszámítása, más az öröksége, máshonnan jött, más volt a szenvedélyessége, minden más volt, mint ami a néger jellemzte. Ebből következik, hogy a néger mentalitás sosem fogadta el igazán magának azt, amit a fehér ember felépített magának, produkált, az ő zenéjének, az ő jelenségének divatja ürügyén. Ezért a néger zenészek bizonyos időközönként elhatárolták

magukat a jazz bizonyos áramlataitól, és a jazztörténet azt mutatja, hogy mindig ezek az elhatárolódások voltak a jazz továbbhaladásának nagy előkészületei. Ma már tudjuk – ebben Frank Kofsky, LeRoi Jones és mások, akik nagyon jelentős kutatásokat végeztek e tárgykorban – hogy a ragtime, a dixieland, a swing, tulajdonképpen a jazztörténet fehér korszakai voltak. Azok a korszakok, amikor a fehér ember megpróbálta kommercializálni a jazzmuzikát. A négerség ettől távol volt.

A dixieland vagy akár a ragtime, amire olyan éles füllel figyelt Sztravinszkij, hogy még ragtime-ízű zongorakompozíciót is alkotott,² az nem eredeti néger zene. A néger zene nemigen tűri azt a szabályosságot: a metrumnak, dallamvezetésnek és az egyéb zenei mutatóknak azt a rendjét, amit a fehér ember megkövetel; azt az eszményített tökéletességet nem tűri el, mert más a temperamentuma, és nem a diatonikus zenei gondolkodás az övé. (A diatonika csúcspontját a mozarti-beethoveni időkben érte el a zene. De ez egy kiragadott zenei világ a hangok világában, egy kiragadott zenei rend.)

A néger zenei világ nem érzi igazán magának ezt. A '40-es években volt egy óriási változás a jazzmuzikában, amikor feltűntek olyan nevek, mint Charlie Parker, Thelonious Monk, Dizzy Gillespie, hogy csak kiemeljek egy-két nevet a sorból, akik a swing korszakkal ellentétben, amely megint csak egy kifejezetten fehér jellegű korszak, vissza akarták állítani a ritmusnak azt a jellegét, mely az ő világukat, az ő kultúrköreiket jellemzi. Ekkor született meg a bebop-korszak zenéje.

Az első nagy bebop zenészek ezt társadalmilag is szinte tüntetően építették és képviselték, hiszen az öltözködésmódjukban is hasonlítanak ehhez a koncepcióhoz. Fölvették a vidéki, a kisvárosi néger ember öltözkését: bizonyos jellegzetes sapkát, kecskeszakállt növesztettek. Sokan ablaküveggel felszerelt drótkeretes szemüveget vettek fel azért, mert divattá akarták tenni a négerség körében, hogy szemléletessé tegyék, a néger is intellektuális ember lehet, mert ő semmivel sem kisebb, mint más ember, semmivel sem kisebbek az értékeik és a lehetőségeik, legfeljebb másabbak. Tehát inkább felvette ezt a szemüveget azért, hogy intellektuális kinézete legyen. Megtette ezeket a lépéseket, és ez volt az az alap, amire a mostani, úgymond avantgárd muzsikások – akik az európai zeneszerzőkkel összehasonlítva közel sem avantgárdok, hanem XX. századi zenészek – alapozhatták a zenei megújodást.

Érdekes dolog az, hogy az amerikai jazzmuzikában ugyanazok a dolgok történnek, csak jóval gyorsabban, mint az európai zenetörténetben az évszázadok folyamán. Nyomon lehet követni mindazokat a társadalmi változásokat, ugyanis a zene csodálatosképp rögzíti és mutatja azokat, amelyek megtörténtek Amerikában, elsősorban a négerék életében. Ha megnézzük az európai zenetörténetet, egy Berlioz a francia forradalomhoz kapcsolódóan micsoda elementáris kitörésű zenét jelent. A nagy úttörő, de egyben összefoglaló, Beethoven, aki csalódásokkal és megújodásokkal együtt egy olyan európai korszakot jelképez, amely az európai ember szellemi öntudatát hivatott megalapozni, jelképezni, és sorolhatnánk tovább.

Én azt hiszem, hogy ezzel a rövid bevezetővel, ami nyilvánvalóan nem lehetett teljes, hiszen ez egy rendkívül bonyolult probléma még kívülről is, most már a mélyvízbe dobhatjuk magunkat, és nézzük az első kompozíciót. Ornette Coleman zené-

² Sztravinszkij: Rag-Time (1918).

jével kezdjük, aki az első volt az avantgárdok sorában, és üstökösként robbant be az amerikai jazz-zenébe.

Zene: Ornette Coleman: *Lonely Woman* (1959).

Nem tudom, hogy sikerült-e megérezni ennek a számnak a hangulatát? Ebből a darabból sok mindent lehet következtetni, már ami igazán néger-élmény. A négereknél – úgy, mint általában a népzében – minden sokkal direktebb, kevésbé áttételes, kevésbé leszűrt. Sokkal földszagúbb ma a művészet, és a művészi jelek is. Nagyon érzékletesen közli a néger zenész azt, amit közölni szeretne: direkt akarja belebűvölni a hallgatóba azt az állapotot, ami belőle a zenét kiváltotta. Egy ilyen szenvedélyes fajta, mint a fekete ember pedig különösen hajlamos arra, hogy ez látványos és elementáris legyen, de ez nem csak a zenében nyilvánul meg. Ebben a könyvben van egy versidézlet, amit egy nőiségében, asszonyisága teljében élő nő mond:

Jó nagy kövér mama vagyok, jaj, reng a fenekem,
 Jó nagy kövér mama vagyok, jaj, reng a fenekem,
 Úgy reng, hogy a girhes lányok férjét elszeretem.³

Hát ebben nagyon jól lehet érezni a szókimondást, a nyersséget, hogy szinte látja az ember annak a néger nőnek a vágyakozásra ingerlő ülepét, ugye? De ez nem egy visszataszító, hanem nagyon is kelendő jelenség. Ebben a zenében ez az aranycsillogás, ez a színesség, ez a túlburjánzás, ez a hanyatló burjánzás, évdés érezhető, hiszen a néger embernek az egész mozgására ez a hanyagság, ez a jellemző. Ha egy sportközvetítésnél egy néger atlétának a mozgását megfigyeljük, látjuk, hogy minden tagja másfelé mozog, másfelé jár, csupa ritmus, csupa dekoncentráció, és mégis olyan harmonikus.

Később meg fogjuk látni, hogy abban az úgynevezett „free” muzsikában, látszólagosan „szabad” zenében ez a dekoncentrátság látható és érezhető, de mégis olyan egységesen adja azt, amit adni akar. Ezt a darabot, amit hallottunk Ornette Coleman szerelte, arról a lemezéről való, amivel ő először megjelent a jazzéletben.

Ornette Coleman 1930. március 19-én született Fort Worth-ban, Texasban. Mint általában a jazzmuzikusoké, élete meglehetősen ismeretlen. A városi négerekre jellemző élete és gyermekora lehetett. Los Angeles környékén élt hosszú ideig fiatal korában, az ún. Southwestben, és ott tanult, blues- és ritmuszenekarokban játszott. Mint tudjuk, Los Angeles a jazz feltűnésének egyik első körülírható helye.

Az, hogy blues- és ritmuszenekarokban játszott, sok mindent elárul, hiszen a ritmushoz egészen kicsi korától eleven kapcsolat fűzte, a blues pedig az igazi néger-érzés. Ezt az életet az ötvenes évekig élte, majd ugyancsak itt, Los Angelesben első-sorban formai jellegű tanulmányokba kezdett. Nyilván a saját zenei elképzeléseinek megfelelő formátanokat vett át, mint majd később halljuk, ez egészen a XX. századi

³ JONES, LEROI: *A blues népe. Néger zene a fehérek Amerikájában*. Ford. László Balázs, Dávidházi Péter. Budapest, 1970, Európa, 119.

modern zeneszerzőkig terjedt. A későbbi zenéjéhez elengedhetetlenül szükségesek teóriai tanulmányokat folytatott, amelyek elsősorban történelmi, másrészt társadalomtudományi, harmadrészt pedig zenei jellegű stúdiumok voltak. Főleg ez indokolja azt, hogy ilyen kész fegyverzetben állt elő Amerikában.

1958-ban Walter Norrisszal, Billy Higginsszel, Don Payne-nel és Don Cherryvel egy lemezen szerepel – bár ez még nem az ő igazi lemeze – *Something Else* címmel. Később új emberek kerülnek hozzá.

Don Cherry Oklahoma City-ben született 1936-ban és tulajdonképpen az ő zenei értelemben vett élettörténete Ornette Coleman feltűnésével kezdődik úgy, hogy 1959-ben egyszer csak megjelenik Coleman első lemezén, azon, amit most hallotunk. Ő először trombitán, bizonyos ideig cornetten, majd pocket trombitán játszott (ez egy különleges piszton-hangszer). Előtte Sonny Rollinsszal szerepelt sokat, aki szintén a hagyományos és eredeti néger jazzmuzsikának egyik legjellegzetesebb és legjelentősebb képviselője, de Cherry gyakran járt Európában is. El kell még mondani azt, hogy a trombita a jazz hangszertörténetben különleges helyet foglal el azért, mert a legnemesebb hagyományokat viszi és folytatja az afro-amerikai zenében. Egyrészt a bluesos hangvételt, azt a bizonyos nem teljesen tiszta hangzást követi, ami annyira jellemző a néger intonációra, másrészt egyre inkább vonzódik a keleti zenei világ felé. Nagy hatással volt Don Cherryre több olyan zenész, aki kortársa volt, így: Albert Ayler, Eric Dolphy és az indiai zene. Az előbb hallott darab a *The Shape of Jazz To Come* című lemezről a *Lonely Woman*, a *Magányos nő*, a *Magányos hölgy* vagy *asszony*. Ez a vontatott, szomorú hangzás, ami úgy érzem, elég jól érzékelteti a tényleg magába mélyedő és magára hagyatott asszony lelkiállapotát, jól bemutatja azt, hogy végül is itt egy óriási fordulat következett be a néger zenei világban.

Már említettem a '40-es évek öntudatosuló mozgalmait, de még azt el kell mondanom, hogy a '40-es évek zenészei egészen egyszerűen kijelentették, hogy ők komoly zenét csinálnak. Mégpedig azon oknál fogva, hogy a zenéjük a legmélyebb emberi tartományok kifejezése, a legmélyebb emberi problematikát hordozza, ebből a szempontból tartalmilag komoly, nem könnyű szórakoztatás, hanem katarziszra épülő, tehát a hallgatót megszenvedtetvén akar hatni. Formailag pedig oly gazdagok, hogy kevés hangszeres ember van a világon, aki olyan nívón tudja kezelni hangszerét, mint ők. Ezt a komoly jelleget ez a generáció, élükön Colemannel, akit én ennek a mozgalomnak legelső és vezető alakjának érzek és tartok, teljes fegyverzetben hozta. A *Lonely Woman* egy rövid, inkább jobban megszerkesztett és „leírt” darab, bár a jazzmuzsika alapvető elve az improvizáció, és inkább tartalmánál fogva érzékletes. A most következő darab az *Eventually*, magyarul: *Végül*.

Zene: Ornette Coleman: *Eventually* (1959).

Ember legyen a talpán, aki egy ilyen kottát elolvas, mert bizony nem könnyű, és nem könnyű nekünk, európai embereknek ezt a zenét első hallásra, de még tizedikre sem igazán megérezni. Alapjában véve ez egy olyan zenei folyamat, ami csomó furcsa egzotikusnak tűnő hanggal, effektussal operál, néha van némi olyan érzetünk, hogy

na, itt valami líraiság van, itt valami keménység van. Hogyan is lehet ezt a szinte kaotikus és mellbevágó muzsikát művészetnek nevezni, tartani? Körülbelül ezt érezhette Ornette Coleman első lemezénél és első fellépéseikor az amerikai jazzvilág is, amely akkor a cool jazz és a hard bop világában élt.

A korszakok az amerikai zenében sokkal gyorsabban játszódnak le, hiszen egy több évszázados vagy évezredes lemaradást kell behozniuk az európai zenéhez képest. A cool, a hűvös zene korszaka, ami egy olyan furcsa kettősséget jelentett, hogy egyrészt a bachi preklasszikus zene hatására kialakult egy nagyon finom kamara jellegű jazzmuzsika, főleg a fehér jazz-zenészek: Dave Brubeck, Gerry Mulligan, Shorty Rogers és mások révén. Ez a muzsika azt a fajta melódiavezetést, ellenpontrendszert és ritmikai típusokat alkalmazta, amely az európai műzenére jellemző, ugyanakkor kialakult a coolnak egy olyan része, amelyben a négerség is részt vett. Gondolok itt elsősorban Miles Davisre, a cool egyik szülőatyjára. Igen ám, de akik Miles Davisszel együtt a coolban szerepeltek, egész másként gondolták ezt. Itt megint a kifehériteni a jazzmuzsikát problematikája jelenik meg. A néger ember a cool jazzben úgy képviselte magát, hogy én hűvös vagyok ahhoz, ami itt történik veletek Amerikában. Davis úgy oldotta fel ezt az ellentmondást, hogy a hűvös hangvétel mögött egy csodálatos mélységű, igen meleg lírát hozott létre a fekete ember által képviselt ősi és a mai világ, a mai kozmikus világ találkozásából. Egy befeléfordulást, amely hozzásegítette zenei vonalon a fekete embert ahhoz, hogy egyszerűen magát jobban megismerje, és magában jobban bízjon. Önmagában! A maga lelkében! Azokban a lehetőségekben, amelyek a néger lélekből is kibúvölhetnek. De végül ez is elmúlt. A hard bop a bebopnak egy túlfeszített változata volt, és annyira elsematizálódott, hogy tovább nem volt folytatható. Bár nagyon érdekes, hogy a hard bop a négerség vonalán haladó korai jazztörténetnek a korszakait próbálta feleleveníteni. Például a ritmus- és blues-korszakot, amelynek egyik neves képviselője Eddie „Cleanhead” Vinsonra, akivel volt szerencsém San Sebastianban⁴ találkozni. Csodálatosan énekel bluest és szaxofonozik ma is. Öreg néger ember kecskeszakállal.

A hard bop és a cool ezen törekvései után következett egy nagyon érdekes dolog. Mégpedig az, hogy betört a négerség világába az európai zene legfrissebb áramlata, mégpedig a XX. századi zenének az eredményei, nem kisebb neveket találunk itt, mint Sztravinszkij és Bartók. Mindketten felhasználják a népi hagyományokat: egyrészt az orosz, illetve az Ural környékit, másrészt pedig a közép- és dél-európai, törököt, illetve észak-afrikait, tehát nem a nyugat-európai, nem az amerikai, hanem a keleti jellegű hagyományokat. Ugyanakkor ez egy másfajta ritmikát is hozott, hiszen akár a ritmikus közép-európai vagy észak-afrikai népzene, akár pedig a parlando-rubato jellegű magyar népzene nézzük, mindenképpen kínálkozik az addigi európai zene eredményei után egy olyan lehetőség, amely a ritmus felbontása irányában mozog. Így a XX. század zeneszerzői természetesen a keleti népzene jellemező poliritmikát is a zenei gondolkodás középpontjába helyezték és felhasználták. Ennek

⁴ Szabados György 1972. július 22–25-e között lépett fel kvintettjével a spanyolországi San Sebastianban megrendezett jazzfesztiválon és versenyen, ahol a *Baltás zoltár* című kompozíciójával elnyerték a free jazz kategória első díját. Az együttes tagjai: Szabados György – zongora, Ráduly Mihály – tenor- és szoprán-szaxofon, Kimmel László – tenorszaxofon, Vajda Sándor – bőgő, Jávor Vilmos – dob.

aztán beláthatatlan következményei voltak. Egyrészt azért, mert az aszimmetrikus ritmus aszimmetrikus gondolkodásává tette a zeneszerzőket, illetve a modern zenét játszókat, másrészt ez ment a maga útján tovább, mert a poliritmika egy beláthatatlan gazdagságú tartomány, és máris itt vagyunk, a négerségnél újra. Az afrikai ritmusvilág ugyanis a poliritmika útja, mégpedig úgy, hogy évezredekkel, vagy isten tudja mennyi idővel visszafelé számlálva az évezredekkel, megvan és él, hisz mai népzenei felvételeken is hallható, hogy milyen hallatlanul differenciált ritmusvilággal rendelkezik az afrikai néger ember. Mindezek csodálatos egységben találkoztak az avantgárd néger zenészek és a muzsika körében, és az előbbi polifonikus gondolkodásmóddal együtt létre jött ez a furcsa zene, amelynek egyik fő jellemzője, hogy poliritmikus, tehát a néger, elsősorban az afrikai hagyományok közvetlen örököse és folytatója. Mivel ez nem jellemző a keleti emberre és a XX. század azon mestereire akiket említettem, pillanatok alatt kialakul egy korszerű komolyzene, mely abban különbözik – és óriási a különbség – az európai műzenétől, hogy egy más kultúrkör és más emberi lélek szüleménye. Hát ezt áthidalni bizony nem könnyű a fehér embernek. Azért próbáljunk meg most egy másik úton elindulni, és érkezzünk el John William Coltrane nevéhez, aki úgy érzem, hogy segít ebben. Mert ő az a muzsikus – illetve ő volt, mert szegény meghalt –, aki a legközelebb áll a magyar fülhöz talán ebben a világban, mert az ő hangvétele egyben kicsit ősbibb és népiesebb tudott maradni, szemben Ornette Colemanmal, akin feltétlen a néger városi embernek a gesztusai érződnek. Hallgassunk meg egy korai lemezzről egy darabot, melyen az ő útkereső elképzelései hallhatók.

Zene: John Coltrane: *My Favorite Things* (1961).

John Coltrane 1926. szeptember 23-án született az Észak-Karolina államban található Hamletben, és májrákban halt meg 1967. július 17-én New Yorkban. Egész életét a zenének szentelte, hősies küzdelemben, az utolsó években állandó halálközelségben. Először Dizzy Gillespie együttesében játszott – tehát jó iskolában –, abban az öntudatosuló társaságban, amelyről már szóltam. Dexter Gordon volt a példaképe. 1955-től 1960-ig Miles Davisszel játszott, több igen sikeres felvételt készített vele, s már akkor feltűnt rendkívüli virtuozitásával, azzal az emocionális töltéssel, ami minden szóját, sőt egész zenéjét jellemzi. Azzal, hogy hallatlan biztonsággal játszik hangszerén, csodálatos futamai vannak, olyan hangfüggönyöket tud kicsalni a hangszerén, főleg ezekkel a futamokkal, amelyek azt a tonális menetet, ami a zenében történik, ezer oldalról járják körül. Ez volt elsősorban is az ő hangszeres művészetének legjellemzőbb és legvarázslatosabb technikai nyeresége a jazzirodalomban. 1960-ban szakít Miles Davisszel, kvartettet alapít, s első lemeze ezen együttesel a *My Favorite Things*.

Már többször voltam olyan társaságban, ahol szeretik a népzene, szeretik a jazzt, mindenféle zenét, és feltették nekem a kérdést többször, hogy miért kell annyi ideig játszani egy számot. Megy ugyanaz a ritmus, így szétmegy a koncepció, elúszik, szétfolyik, nem hatásos. Erre sokszor nehezen tudtam válaszolni. Mégis a legjobb válasz az, ha meghallgatjuk eredeti felvételen valamelyik népi balladánkat, pl. a *Kőműves Kelemenné balladáját*. Minél több strófát énekel ott a médium, akitől gyűjtötték, annál

inkább ide illik. Mert végül is ez a monotónia, ami annyira jellemző a négerség zenei gondolkodásmódjára, nemcsak a négerségre jellemző, hanem a legtöbb népzeneire. A bluest, ami annyira a néger zene és a néger lélek mélyét jelenti – talán legigazabb tartományát –, pontosan ez jellemzi, az a szédületes ritmus, ami állandóan ismétlődően jön, és ami közé ezer és ezer variációt lehet építeni. Pontosan ez a ringató játék adja azt a meleg, fájdalmas, és mégis örömteli hangulatot, amit ebben a dalban is, Coltrane „kedvenc dalában” hallottunk. Ezt a darabot Coltrane még egypárszor feldolgozta, mégpedig úgy, hogy egyszer dúrban, másszor moll jelleggel improvizál, kvázi ugyanannak a kedvenc dalnak, ugyanannak a kedvenc érzésnek hol az egyik oldalát, hol a másik oldalát domborítja ki. Mindenképpen ennek a komplex, és ennyiben igazán korszerű zenei érzésnek a körében, ami valóban egyik legnagyobb adománya – most már mondhatjuk – a néger komolyzenének és főleg a bluesnak.

Később csatlakoztak hozzá társai McCoy Tyner, Reggie Workman, aztán egyik legjobb bőgőse Jimmy Garrison, valamint Elvin Jones, aki csodálatos poliritmikus dobolást hoz az együttesbe, gazdagítva annak stílusát. Dolgozik együtt Eric Dolphyval és sok mással, akik később önálló útra térnek. Miután a modális hangsorokat végigjárta, értem ezalatt azt, hogy gyakorolta és játszotta, 1961 körül megismerkedett az indiai improvizációs technikával és komolyan tanulmányozta. Persze, az ő zenéjét is először antijazznek tartották az amerikai kritikusok és maga a jazzvilág. Ő maga is úgy van ezzel, mint a palackból kibocsátott szellemmel, hogy néha zavarba jön, és néha szeretné visszadugni. Később kiad egy-két lemezt, ami hagyományos jellegű zenét is tartalmaz, pl. a *The John Coltrane Quartet Plays*-t, – talán a nosztalgia viszi a korábbi korok, elsősorban a bebop-korszak hangvételéhez –, de közben tovább megy a maga útján és egészen fantasztikus messzeségekig jut el. Pillanatnyilag, bár az ő életműve lezárt, messzebb jutott, mint Ornette Coleman. Azonban – és erre mindig nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet – a négerség e zenei építkezése a blues körül játszódik le. A bluesról, ami tulajdonképpen egy megfoghatatlan valami, az előbb már próbáltam valamit mondani, öröm is meg bánat is egyben, nosztalgia, düh is egyben; sok minden és végül is egy hallatlan komplex dolog, ami már világjelenséggé vált, hiszen magának a könnyűzenének is volt blues-korszaka, még a beatnek is. Az előbb hallott kompozícióban érezni lehetett, hogy az még a kötött ritmus okán nagyon is kötődik a hagyományos jazzgondolkodáshoz. A most következő *Coltrane Plays the Blues* című lemezeről származó darab még mindig kötődik, és hitet tesz a blues-világ mellett. A *Coltrane Plays the Blues* lemez *Mr. Knight* című jellemrajzát halljuk, amelyre egy gospel-szerű bevezetés jellemző.

Itt szeretném felhívni a figyelmet a téma riff-jellegére, mely megint olyan jelenség a néger zenében, mint a magyar népzeneben bizonyos lépések. A riff kettő vagy négy ütemre jellemző melódia-együttes, mely állandóan ismétlődik. Ismétlődhet mint téma, amire improvizálni fognak, vagy mint kíséret vagy betét a darabok során. Ez azért érdekes, mert egy ilyen riff az mindig hivatott megjelentetni azt az elhatározó jelenséget, ami a néger zenét annyira jellemzi, hogy mindig a ritmus az elsődleges valami. Az ütemnek, mégpedig a négeres jazzes ütemnek a jellegét értem ezalatt, ami meghatározza és a maga szolgálatába állítja a melódiavezetést, ezáltal az egész impro-

vizációt. Tulajdonképpen az egész improvizáció és melódiavezetés a ritmus különböző lehetőségeinek a melódia útján való kifejtése és élvezése.

Ebben a darabban, a *Mr. Knight*-ban fogunk ilyet hallani. Érezhető, hogy itt egy állapot megragadásáról, az abban való elmélyülésről van szó. Ezután már Coltrane óriási lépésekkel halad a maga útján. Ezt majd a következő Coltrane-felvételen hallani is fogjuk.

Zene: John Coltrane: *Mr. Knight* (1962).

De nézzük meg, hogy ezalatt mit csinál Coleman!

Ornette Coleman inkább városi ember, mint Coltrane. Coltrane-ben nagyobbak a vágyak valami mindenek feletti iránt, valami kozmikus és időtlen dolog iránt, az útja majd oda is vezet. Ornette inkább a jelennel foglalkozik, inkább azt az állapotot próbálja boncolgatni, amelyben az akkori néger ember él. Ott a városban, azzal, amit hozott magával. Hogy mennyire inkább városi ember, azt majd inkább egy később bemutatott felvételen fogjuk látni, a *New York is Now*, a *Mostani New York* című lemezéről. De úgy érzem, feltétlenül szólnom kell ezeket megelőzően arról, hogy mi is történt, milyen változások történtek zenei téren ezalatt, illetve ezen a mozgalmon belül, és feltétlenül ki kell térnünk a '40-es évek bebop-jelenségére, az akkori változásokra.

A bebop-korszak előtt az improvizációs technika úgy történt, hogy volt egy darab, egy téma, egy bizonyos forma, aminek a melodikájára és akkordmenetére a téma variációit fűjták el különböző ritmikai játékkal fűszerezve a zenészek, és ennek megfelelően talán egy kicsit több volt a meghangszerelt rész. Különösen ez a swing-korszakban volt jelentős, ahol addig fajult, hogy majdnem mindent leírtak, csak közbeszúrt improvizációk voltak. Túl pontos, túl egyöntetű, túl gépies zene volt ez, és tulajdonképpen kiürült, nem fejezett ki semmit, csak szórakoztatott. Ezek után a bebop zenészei a következőképp gondolkodtak: van egy témám, és a téma akkord-menetei – legalábbis vázlatos, pontosabban funkcionális akkordmenetei – alkotják a téma eljátszása után az improvizáció alapját úgy, hogy az improvizáció teljesen új melódiát eredményezzen, teljesen új megoldásokat hozzon. Beugorhat ugyan a téma egy-két motívuma, egy-két összefüggése, de lényeg az új teremtése, a téma tartományát hangulatilag is, zeneileg is meglövagoljam, és kifejtsem annak különböző lehetőségeit. Ez már egy nagyon komoly előrelépés, hiszen a zenész itt már azzal is foglalkozni akar, amilyen világot a téma rögzít. Ez az egyik változás. A másik: a ritmusszekció a zenekaron belül. A bebop-korszakban lép be a bőgő. Addig a ritmust rendszerint a nagydob hozza, gondoljunk Chick Webb vagy Krupa zenekarára. A bőgő átveszi a ritmust. A bőgő először hangolható nagydob funkciót teljesít. Később egyenrangú hangszerré válik, éppen a polifónia okán. Ennek eredményeként, hogy a bőgő átvette a basszus vezetését, és a ritmusszekció kettévált dobra és bőgőre, a zongoratechnika is megváltozott. Hiszen addig a balkéz volt az, amely a bőgő szólamát vitte, rendszerint ingabasszus formájában – gondoljunk Art Tatumra vagy másokra –, ezután elmarad ez a technika: a zongora jobb kézben improvizatív, lineáris gondolkodásmódban, bal keze pedig

akkordkísérettel kezd játszani. Ennek első mestere Bud Powell volt. Ehhez képest további változások történtek az avantgárdizmus jegyében. Egyrészt a polifonikus és poliritmikus gondolkodásmód hallatlanul előtérbe kerül. Ebben a vonatkozásban sok esetben a zongora szerepe kétséges lesz, hiszen a zongora egy akkordikus hangszer, elsősorban annak a zenei korszaknak az állapotát rögzíti és használja, amely a klasszicizmus, illetve a romantizmus jegyében játszódtott le, amikor az akkordoknak óriási szerepük volt. Viszont a lineáris gondolkodásmódban a zongora másodrendű szerepet nyer. Például Ornette Coleman el is hagyja. Már az előző felvételein is zongora nélküli zenét hallottunk. Ornette-re különben az jellemző, hogy ő az igazán improvizáló, a szólista ember. Természetesen komoly előtanulmányok, rengeteg variáció megismerése, feltérképezése után minden egyes kis eszközt, elemet a meghatározott funkcióba helyez és szabadon felhasznál rögtönzése során.

Ezen kívül a poliritmika egy újabb lépést eredményez: mégpedig azt, hogy egyrészt a meghatározott ütemezés kezd felbomlani, másrészt kezd megváltozni egy-egy darabon belül a ritmus feladata. Színesebbé válik a zene azáltal, hogy a darabon belül van gyors tempó, lassú tempó, amelyek egymást követik aszerint, amit a zenei történet igényel. A zenei vonalvezetés pedig a belső emocionális és zenei-esztétikai vonalvezetést követi, így a komolyzenéhez hasonló kompozíciók jönnek létre, nagyrészt improvizatív eszközökkel, improvizatív alapon. Vagyis amikor egy feszült, egy dühös vagy örömteli, robusztusabb, elementárisabb hatást vagy nagyobb tempót igényel a folyamat, akkor a zene eszerint játszódik le. Megváltozik hirtelen vagy lassan, aszerint hogyan építkezik a zenekar. Már is itt van előttünk az a zenei indok, amely miatt ezt már nem lehet könnyűzenének nevezni.

Az első szám egy bőgőszólóval kezdődik. Szeretném erre külön felhívni a figyelmet. A bőgős Scott LaFaro, aki a jazz történetének egyik legnagyobb bőgős ígérete, bár azt hiszem, nem csak ígérete volt. Nagyon fiatalon, autószerencsétlenség következtében hunyt el.

Ha egy mai modern zeneszerző gordonka- vagy bőgődarabját meghallgatjuk, akkor hasonlókat hallunk rajta, mint itt. A második darabban Don Cherry szólóját fogjuk hallani, ami véleményem szerint rendkívül kifejező és hallatlanul jellemző rá, jól lehet rajta érezni a bebop-korszak, a blues és a '40-es évek hagyományait, amit Cherry nagyon hivatottan tart életben. Általában a darabokra az elbeszélő jelleg a jellemző, és az, hogy gyakorlatilag már az atonalitásnál tartunk. A tonális hangzás csak itt-ott tűnik fel, mint a modern zenében, mert már külön funkciója van az atonalitás keretein belül, egy kicsit nosztalgikus, a régi időkre való emlékezés jegyében, vagy pedig valami nagyon meleg állapotokat akar felidézni vele a szerző.

Az első szám címe *Ornette*, önmagáról szól. Vonalvezetése, a bőgőnek és a dobnak az a ritmikus bővülete, ami halad, s fölötte a szólóhangszer zenéje, amely paralel megy a ritmus vonalvezetésével, tulajdonképpen egymástól független, önálló életet él. Mégis valahol együtt vannak, valami összekapcsolja őket. Ugyanakkor minden szólam már más jellegű zenét produkált. Nem nagyon lehet itt olyan pontot találni, amire azt lehetett volna mondani, hogy az D-dúrban van, vagy h-mollban, vagy ilyesmi. Eltűnt az a világ, mert el kellett tűnnie, ami a korábbi, a régebbi korok emberének gon-

dolkodásmódját rögzítette, különösen egy olyan felgyorsult idejű világban, mint ami Amerikát jellemzi. Vallják is ezt a zenészek, zeneszerzők: mi a ma nyelvén akarunk szólni, a mi kultúránk területén. És ez az immár felnőtt néger zenei kultúra, amely mögött ott áll egy fekete mozgalom, ez a kultúra hátat fordított a kor Amerikájának és amerikai közönségének, mert nem akar árucikk lenni, hanem a fekete ember szellemi építményét akarja megteremteni. Mert Amerika igazi kulturális jelentősége végül is a négerség maradt. Ezt a négernek is felismerték, mert ha a könnyűzenét nézzük, a beat-muzsikától kezdve bármely részét a könnyűzenének, egyszerűen ott érezni a néger ritmusvilág a nyomát. Van egy szó, amit a négernek saját magukra vonatkoztatva sokszor szinte büszkén használnak – és a zenében is ezt használják jellemzőként –, ezt úgy mondja az angol, hogy funky, ami bűzt jelent. Ugyebár őket, a mosdatlan, „bűdös néger” sokáig még egy villamosra, buszra sem engedték fel. Ma már ilyen nemigen lehetséges. A funky, a „bűdös néger” kiegyenesítette a gerincét, és ha nem is olyan drasztikusan mint korábban, de benne van a szellemi öntudatuk szótárában ez a kifejezés. Ez a funky szó ezt a négerséget jelzi és jellemzi, ami az igazi ütőkártyája maradt kulturálisan Amerikának. Az igazi és egyetlen, hiszen az indiánokat kiirtották.

Közben Coltrane óriási lépést tesz. Egyrészt az elmélyülés felé, tehát tartalmilag, másrészt pedig a zenei gondolkodásmód és eszközök vonatkozásában. Egyszerűen felbontja a ritmust, és egy ritmikai értelemben kötetlen jellegű zenei hangvételhez nyúl, egy szabad rubato jellegű hangvételhez, ami alá sok minden befér. Tulajdonképpen ez az a lépés, amivel ő igazán messzebbre jutott Ornette Colemannel. Colemanre minden poliritmika mellett is az jellemző, hogy muzsikájában a ritmus mindig kötöten és elevenen jelen van, a zenészeit sohasem hagyja túl messzire menni bizonyos ritmusvázról és ritmusélménytől.

Coltrane ennél sokkal szabadabb és sokkal merészebb, nem egy bizonyos tempót osztat sokféleképpen, hanem sokszor több tempó megy paralel egymás mellett. A ritmusélményt mint elvonatkoztatott élményt kezeli, tehát a zenét hallgatóban a ritmus mint egy érzet, egy közérzet jelentkezik. Ami a tartalmi részét illeti: mélységesen emberi, mélységesen társadalmi problémákkal kezd foglalkozni, talán érezvén azt, hogy életének hónapjai meg vannak számlálva. Az a darab, amit most hallani fogunk, a *Selflessness*, illetve annak egy részlete. A magyar fordítása az lenne, hogy *Önzetlenség*. Hiszen a nyugati ember és a nyugati kultúra alapvetően az önzés jegyében kialakult és felépült kultúra. Minden bajunk e megszaporodott, egyre nagyobb és egyre tömegméretűbb világban az, hogy tudunk-e kollektív emberek lenni? Ehhez viszont önzetlenség kell, mert különben magunkba zárkózott és egymást gyűlölő emberek maradunk. Mennyire mély és kozmikus probléma ez! Hallgassuk meg, hogy Coltrane ezt milyen eszközökkel, milyen hallatlan emocionális és expresszív töltettel adja elő, szenvedti meg.

Zene: John Coltrane: *Selflessness* (1965).

Hát kérem szépen, itt szörnyű túlkölészek, sipítózások jöttek elő! Hát ez egy borzasztó dolog, nem?! Hát micsoda „izé”?! Antizene vagy mi ez? Belefűjt a hangszerbe, és ami itten kijött, az meg van hasadva, akár a ... Zene?! Kakofónia! Zajártalom! Környe-

zetszennyezés! ... Nem! Nem, kérem szépen. Ez egy sokkal elvontabb, absztraktabb, teljesebb dolog, ez valami nagyon nagy felismerés. Valami nagyon nagy dolognak a megjelenítése. Miért? Az embernek az első benyomása erről a zenéről az, hogy valami elkezd hömpölyögni, áradni, bugyborékolva törni elő. De hiszen az önzetlenség egy valóban degeszre feszült lelkű ember önzetlensége. Az a vágy, hogy szeretne önzetlen lenni, vagy önzetlen is akar lenni, de nem lehet. Mert olyan világban él, hogy aki önzetlen, azt hülyének nézik. Ebbe bele lehet pusztulni. Ez az adakozási vágy olyan állapotba hajítja az alkotó embert, amely belső és alapvető kényszere az alkotásnak. Érzi, hogy tehetsége van, mégpedig nem is akármilyen, és ezt át kell adni, mert ha nem adja át, akkor önmaga ellen fordul ez a tehetség. Hány, de hány alkotó volt, aki kötélen lógva hagyta el ezt az áldatlan világot. Magát ölte meg, mert nem tudott hangot adni, nem tudta átadni ezt a vágyat. Mélységesen emberi, minden élőlényre és a világ minden egyes porcikájára jellemző ez az adakozási kényszer. A négerség esztétikailag ilyen gesztusú nép, amely ennyire elevenen, ennyire ragyogtatva és túlzásokkal élve, mindent burjánzóan fejez ki. Hát pont ezt az érzést, az önzetlenség hömpölygését, áradását jelző gesztust ne adná ki ilyen jelleggel? Ez az egyik megjegyzésem. A másik: valahogy, mint minden túlzott érzés, mely gátakba ütközik, s mely ugyanakkor nagy energiákat hordoz, előbb utóbb szétfeszít minden keretet, így szétfeszíti a hangzás kereteit is. Arról nem is szólva, hogy ha valamilyen hangszeren vagy tárgyon vagy bármin egyszer már eljutottak az addig elfogadott tökéletességig, és a lehetőségek maximális határáig kiművelték azt, akkor egyszerűen mindenki a lehetetlent kísérli és kísérti meg, s olyan területekre lép, amelyek bizony már nagyon bizarr állapotok és kísértések. Ha egy mai oboaversenyt valaki meghallgatna egy modern szerzőtől, akkor felfedezné, hogy Coltrane zenéjében ezek a csipogások, kontrahangok, túlkölések és egyebek – a dúdolástól, a gyársivítástól, a tehénbőgéstől a libagágogásig – ugyanannak a komplex világnak a hangjai, mint az oboaversenyé, tehát mai zene. De oly átfogó és teljes, annyira extrém és bizarr, annyira sokrétű, nehezen áttekinthető, mint ez a kor. És ott van benne az adás kényszere, ott van az, hogy van egy ember, aki érzi ezt a kort minden hangjelenségével együtt, s ugyanakkor át is át tudja lelkesíteni. Hát én ezt érzem ebből. Érdekes dolog, hogy bárkinek mutattam ezeket a felvételeket, aki nem volt tanult zenész – tisztelet a kivételnek – jobban érezte, hogy mi ebben a lényeg, jobban megfogta őt ennek a zenei kifejezésnek az az ősi-direkt jellege, hogy egyszerűen: ha valakit nem szeretek, akkor megcsípem. [...]

Ott tartunk, hogy Coltrane nekiáll és elkezd valamit imádni. Egyszerűen olyan társadalmi helyzetben, olyan szellemi szituációban, az életének egy olyan stádiumában van – mint mondtam, két év múlva már meghal – amikor a világgal kapcsolatos problematikája olyan lehetetlen helyzetbe hozza, hogy felépíti a maga vallását.

Ez a hömpölygő extázis, amit itt hallottunk, tulajdonképpen az ő utolsó korszakának és a most következő felvételnek, az *OM*-nak – ami a legnagyobb műve volt –, az előszobája, a prelúdiuma. Ez már szinte a világ iszonyú pörgetése maga alatt. Ilyen benyomást kelt a mindenséget maga alá gyűrni akaró ember iszonyú versenyfutása, amint valami furcsa távoli cél felé robog. Mindenesetre ez nem az a fajta meditáció, ami egy passzív indiai embert jelképez és jellemez. Eltekintve ettől a hallatlanul agres-

szív hangvételtől megállapíthatjuk, hogy a zenei eszközöket tekintve Coltrane mint szerző és improvizátor tovább halad a modern zene irányába. Talán nem lehetett annyira hallani, mert a hangszórók kicsit torzítanak, de a zongora itt visszanyer bizonyos feladatot az előbb említettek mellett, nem azt a bizonyos dallamvezető vagy aláfestő jelleget, nem azt a kiegészítő szerepet viszi, mint korábban. Bizonyos hangtömböket, amit a modern zene úgy hív, hogy cluster-technika, alkalmaz a darabban a zongorista. Hangösszefüggéseket, hangtartományokat. Egy hangtömb a zenész embernek nem annyira borzasztó dolog, mert mindenki ismeri, aki már zongorán próbált játszani. Ha egy bizonyos hangtartományt egyszerre lefogott, tehát úgy, hogy minden hangját lefogott, mondjuk öt vagy nyolc hangot, akkor annak van valamilyen jellege, tónusa; egyrészt a fekvésének, hogy milyen hangmagasságban ütöm le, másrészt pedig a hangok összecsengésének bármennyire is disszonáns, de van egy bizonyos jellege. A cluster azt jelenti, hogy tömb, ami az intervallumba beletartozó összes hangot tartalmazza, illetve azokat az összefüggéseket, és itt egy pillanatra ki kell térnem majd a bartóki technikára, amelyek a pentatóniából következnek, ugyanis azoknak az alkalmazásáról van itt szó, tömbszerűen.

Na, most mire is gondolok itt a bartóki irányban?

Arra gondolok, hogy Bartók, aki a népzénet meglehetősen alaposan tanulmányozta, hisz egész zenéje tulajdonképpen abból építkezik, annyira csontjára vetköztette a népzene szabályait, hogy ezekből végül is matematikai formák adódtak, és vonósnyegeseinek nagy része tulajdonképpen ezek felhasználásával komponálódott. Itt arról van szó, hogy a pentatóniának számszerű összefüggései az aranymetszés törvényei szerint vannak jelen a zenében. Az aranymetszés pedig egy geometriai fogalom, a lényeg az, hogy semmiféle szimmetria nem hozható létre az aranymetszet világában. Ezeket a szabályokat már Bartók is úgy használta, hogy elvonatkoztatta az eredeti népi dallamtól, és magát a szabályt vette alapul, ami megadta a jellegét, a tónusát és a stílusát a darabnak, hiszen végül is ez a pentatónia következménye, de ugyanakkor a feldolgozás jellege az, hogy a szerző maga alkotta azt a darabot ilyen építőkövekből, azt egyénivé és egyedivé tette. Ezeket a megfontolásokat Coltrane, ellentétben Ornette-tel, igen gyakran, sőt majdnem hogy teljességgel alkalmazta, természetesen a kromatika és az előbb már említett indiai gondolkodásmód közbeiktatásával. Már Bartók is nyilatkozott arról írásban, hogy véleménye szerint a zene útja a félhang közötti hangtartományban halad tovább, tehát a negyedhangok, hatodhangok irányában. Nem véletlen tehát, hogy pl. Coltrane az indiai zene felé is tájékozódott. Zenéje a modern zene kutatásának és felhasználásának eredményeképpen nagyon kínzó és kínzatos jellegű. Ez a kínos jelleg az, ami esztétikailag az ő vallásos építkezésének az alappillére, hiszen ezzel a kínos gesztussal, ezzel az életérzéssel, ezzel a mérhetetlen szenvedés-kifejezéssel fejezi ki az általa megépített totalitást, a túlvilágiság és evilágiság közötti utat. Ebben nagyon érdekes dolgot találunk ám! Mégpedig azt, hogy korábban a négerség az amerikai katolicizmus jegyében élte ki vallásosságát. Ez a vallásosság azonban nem ahhoz kötődik, ez szoros következménye a négerek ideológia-teremtő, öntudatépítő, kultúra-építkező és ezen belül vallásos jellegű, szinté kísérleti, jelen esetben a művészet útján kifejezett indulatainak. Érdekes dolog:

láttam egy lemezborítót, amelyen rengeteg nagy vallásalapító és próféta képe és jele volt összekombinálva, ez végül is olyan gesztust, olyan állásfoglalást mutatott be, ami általában a vallások eddigi formái feletti külön bejáratú gondolkodásmódra utalt vele kapcsolatban.

A következő darab amiből még részletet hallgatunk meg az 1966-ban komponált *OM* című lesz. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a művészi kontroll olyan finomságokra is kiterjed ezen a felvételen, hogy a zongorán játszó McCoy Tyner nem zongorán, hanem pianínón játszik, ami köztudottan a zongoristák utálatos hangszere. Nem szeretik, mert a pianínó szobahangszer, a zongora pedig... a természet csodája. De ő mégis pianínón játszik. Két okból, egyrészt gondolom azért, mert a régi blues muzsikusoknál ez volt a szokás, másrészt, és ez a fontosabb, hogy a pianínónak olyan hangzása van, ami jobban illeszkedik ehhez a keleties felvételhez. Itt kérem szépen gongokat és egyéb keleti hangszereket lehet hallani, amelyek mind egy befelé forduló és ugyanakkor kozmikus világba vezetnek. A pianínónak ez a furcsa kerek és magába fojtott hangja, ez a tompasága és összecsengése sokkal jobban illik ehhez a zenéhez, mint egy jól temperált, keményebb jellegű, és kicsit inkább az európai zenéhez kötött zongorának a hangja. Hallgassuk meg az *OM*-nak az első részét és Coltrane szólóját!

Zene: John Coltrane: *OM* (1967).

Sok mindenről lehetne még beszélni, kutatni arról a megejtően szép periódusról, amikor Coltrane már a halálra készülődik és visszafogottabbá válik. Egész világa valahogy megnyugszik, de nem veszíti el a kivívott korszerű hangvételt. Lehetne még beszélni arról, hogy Ornette Coleman eközben mit csinált, mert ilyen felvételei jöttek ki, mint az előbb említett *New York is Now*, ilyen címekkel, mint a *The Garden of Souls – A lelkek kertje*. Aztán lehetne még bemutatni olyan felvételeket is, amelyek ennek az újfajta zenei gondolkodásnak és stílusnak a jegyében születtek, és néhány olyan muzsikust említeni, akik együttműködtek Coltrane-nel és továbbfejlesztették ezt a stílust, miután ő 1967-ben meghalt.

Coltrane meghalt ugyan, de Coleman nem mondta még ki az utolsó szót, úgyhogy ma is izgalommal várjuk az új lemezeket.

Szeretném összefoglalni, hogy körülbelül mi is számunkra ebben a muzsikában az, ami első hallásra talán egy kicsit – inkább nem is kicsit – mellbevágó zene. Mindenképpen azt kell mondanom, hogy ilyenfajta zene még nem volt a világon. Ilyen hangvételi muzsikát még nem hallottunk. Ez az utolsó darab is, az *OM* – aminek a címe tulajdonképpen nehezen fordítható, majdhogynem kreált szó, kb. azt lehetne mondani, hogy jel, intés, intelem – valami egészen misztikus, vagy misztikusan drasztikus dolog. Valahol az anyag mélyéről feljövő fenyegetés és figyelmeztetés. Azt hiszem, ez is elég korszerű tartalom. Ami a zenei eszközöket illeti, azok nagyjából a hazai komolyzenével, illetve a még élő népzenei magyarázhatók, és jól illusztrálhatók volnának az azonosságok vagy hasonlóságok azzal a különbséggel, hogy egy más

kultúrkörben való nép eléggé meghatározható okból természetesen a maga képére formálja, és maga eszközeként használja fel ezeket a zenei eszközöket.

Mindenképpen – és ezzel le lehetne zárni ezt az előadást – megköszönném türelmüket, figyelmüket, és azt, hogy lehetővé tették nekem, hogy ezeket elmondhattam, bemutathattam. Felemelő és dicséretes dolog, hogy egy olyan nép, amely eddig önálló kultúrával nem rendelkezett, szinte minden hangjából érezhetően leküzdhetetlen vággyal próbálta meg azt, hogy magának egy olyan kulturális otthon, szellemi építményt teremtsen, ahol jól érzi magát, amely az ő világa, és amelybe megfogódzhat a történelem viharaiban, és egy olyan világban, ahol a legjellemzőbb dolog az, hogy ott kell élnie, ahová nem született.

Köszönöm szépen a figyelmüket!

Szabados György (jobb oldalon) és felesége 2009. július 11-én Nyírbátorban, a Szárnyas Sárkány Fesztiválon a hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett koncert után. Fotó: Marssó Péter

MARIK SÁNDOR

„Az új pénz születése mindig ünnep” Gaál Ferenc vezérigazgató a magyar pénzverés ezeréves múltjáról és jelenéről

Ezeréves a magyar pénzverés. A jubileum alkalmából a Szemle interjút kért Gaál Ferenc^{től}, a Magyar Pénzverő Zrt. vezérigazgatójától, akivel a ritkaság számba menő munkáról, s annak változatos történetéről beszélgettünk. A helyszín különleges volt: a háttérben néha hallatszott az iszonyatos erővel ütemesen lecsapó verőgépek moraja. A szakma története pedig – mint cseppben a tenger – sűrítve tartalmazta hazánk történelmének fordulópontjait, sok emlékezetes eseményét is.

– A pénzverésnek van bizonyos misztikuma, mint mindennek, amit általában nem gyakorolhat az ember – fogalmazott a bevezetőben a vezérigazgató. – Mivel működés közben nem mutathatjuk be üzemünket mindenkinek, évente néhány alkalommal kiállítást rendezünk

– néha nyilvános tereken, mint legutóbb a budapesti Bazilika előtti Szent István téren. Ezzel éppen az a célunk, hogy beavassuk az érdeklődőket, hogyan is készülnek a mindenki által naponta használt fémpenzék – és édestestvéreik, az emlékérmék –, eloszlassunk mítoszokat és bemutassuk azt a munkát, amit valóban kevesen ismerhetnek.

– *Magam is tapasztaltam, hogy a Pénzverő Budapest határában lévő új üzemébe komolyabb biztonsági rendszeren át lehet bejutni, mint a Liszt Ferenc Nemzetközi Légikikötőbe. Miért van erre szükség?*

– Hatalmas értékekről van szó, pénzérmék tonnái készülnek nap, mint nap. Ehhez ugyan alacsonyabb fokozatú biztonsági ellenőrzés is elég lenne, de egy komplexumban vagyunk a Magyar Nemzeti Bank logisztikai központjával és értéktárával, ami többszörözi a biztonsági igényeket.

„Az új pénz születése mindig ünnep.” Beszélgetés Gaál Ferencsel

– *Ez az új létesítmény egy Budapest-környéki ipari parkban található. Miért kellett elhagyni a majdnem százéves, jól bevált népligeti helyszínt?*

– Két lényeges oka volt. A Magyar Nemzeti Bank központja Budapest történelmi belvárosában van és sokáig ott volt a bank értéktára is, tehát korábban ott szerveződött a teljes magyar banki pénzforgalom. Naponta okoztak óriási forgalmi dugókat a pénzszállító autók, s ami ezzel járt, folyamatos légszennyezést. Önmagában az, hogy a Pénzverőből oda szállítottuk az új érméket, számottevő forgalmi és biztonsági problémákat okozott. Az új helyen mindez megszűnt, a belváros fellélegezhetett, itt a megfelelő zsilipkapukon elektromos targoncákkal visszük át egyik épületrészből a másikba az elkészült pénzérméket. A banki pénzszállítás is elkerüli a belvárost. A másik ok, hogy az ezredforduló táján, amikor hazánk belépése az Európai Unióba belátható közelségbe került, úgy látszott, hamarosan bevezetjük az eurót is. A tervezett pénzcseré indokolta, hogy a Pénzverő technológiailag megújuljon, s célszerűnek látszott mindezt egy új telephelyen megvalósítani. 2008 tavaszán költöztünk a huszonegyedik század kihívásainak és elvárásainak megfelelő, modern központunkba. Üzemünk ma Európa talán legjobb ilyen komplex létesítménye, a technológiai-műszaki színvonal tekintetében is előkelő helyen vagyunk. Az Európai Központi Bank elvégezte a minősítésünket, amit időről időre megújítunk, a minőségi és biztonsági jellemzőink teljes egészében megfelelnek az európai követelményeknek. Szabályzataink magyar és angol nyelven készültek, mindezt fejlett informatikai háttér egészíti ki. A fejlesztés folyamatos, az eredeti elképzelésekhez képest annyi a különbség, hogy ha lett volna eurónk, egy lépésben történt volna meg minden az akkori színvonalon, így viszont esélyünk van arra, hogy az idő közben piacra kerülő még modernebb gépeket szerezzük be.

– *Ha hazánk bevezetné a közös valutát, a döntéstől számítva mennyi időre lenne szükségük, hogy az új fémpénzeket elkészítsék?*

– Gyártói szempontból azonnal kezdhethetnénk. A nyilvánosságra került elképzelésekkel szemben azonban a magyar euró küllemére jelenleg nincsenek érvényes tervek. Tehát előlről kell majd kezdeni mindent, ha megszületik a konkrét döntés. A munka menete ugyanaz lesz, mint most egy-egy új forgalmi érme esetében. Az új pénz a Magyar Nemzeti Bank megrendelésére készül, ott döntenek arról, milyen legyen és a Pénzverő melyik címletükből mennyit gyártson. Technikailag erre már most fel vagyunk készülve. Mivel egy teljes pénzcserénél nagyon nagy tételekről van szó, azzal számolunk, ha megkapjuk a megrendelést a tervekkel, fél év szükséges a szerszámok, alapvetően a verőtő-garnitúrák elkészítéséhez, valamint a lapkák (a pénz nyersanyaga) beszerzéséhez, s újabb fél év a pénzveréshez, tehát a megfelelő mennyiségű érme legyártásához.

– *Hogyan születik meg a pénz, ki dönti el, hogy mi legyen rajta, miből készüljön?*

– Az általános forgalmi érméről kizárólagosan az MNB dönt. A címletek általában hosszú ideig változatlanok, bár időnként a kis címleteket kivonják a forgalomból, ha már nincs rájuk szükség, és nagyobbakkal váltják fel. E téren különösen fontos az

állandóság, ez a pénz iránti bizalom alapja. Az emberek hozzászoknak, az automaták ezekkel működnek. A mai forgalmi érméket, amelyekkel naponta fizetünk, 1992–1996 között vezették be, azóta lényegében változatlanok. Ha az érmeképet megváltoztatják, az új tervekre a bank általában meghívásos pályázatot ír ki, jellemzően három éremtervező művész részvételével. Nagy szabadságuk van, de nem parttalan, mert a forgalomban lévő érmék nagy darabszámú sorozatok, s azok belső logikáját egy-egy új érme miatt nem lehet megbontani. Kivételt képeznek, természetesen, a különleges alkalmakra, évfordulókra készített emlékpénz-érmék, amelyekből általában néhány ezer vagy tízezer készül. A tervezett új érmeképről grafikai tervek alapján döntenek, a véglegesről készül el a gipszmodell. Mi az MNB-től a megrendeléssel jellemzően ilyen, 16 centiméter átmérőjű gipszmintákat kapunk, azokról készítünk különböző, technológia-közi másolatokat. Igénybe vesszük a legkorszerűbb, lézeres letapogatókat, s számítógépes képernyőn még azt követően is kijavítjuk a legapróbb hibákat, hiszen egy szálló porszem is okozhat galibát. Amikor minden hibátlan, elkészítjük a verőtöveket, amelyek már akkorák, mint a majdani pénzérme. Roppant kemény, teherbíró fémekből készülnek, olyanokból, mint például a vonatok féktuskói – elképzelhető a hatalmas igénybevétel, hiszen a forgalmi pénzeket gyártó verőgépek egy ütéssel 100–200 tonnás erővel percenként 600–800 veretet készítenek. Egy-egy verőtővel átlagosan egymillió darab pénzérmét lehet gyártani.

– Miként érik el, hogy a következő milliók is ugyanolyanok legyenek, ha egyszer elkopott a verőtő? És mi történik, ha esetleg később derül ki, hogy továbbiak kellenek valamelyik pénzérméből?

– Egyrészt eleve több egyforma verőtő készül, most például egyszerre négy verőgép dolgozik és ugyanazt a címletet verjük rajtuk. Tehát, ha tudjuk, hogy hány darab pénzérmét rendeltek tőlünk, azt is meg tudjuk mondani, hány verőtőre lesz szükség. Másrészt az eredeti verőtöveket készítő mesterszerszámokat eltesszük, páncélszekrényben biztonságosan őrizzük, s ha kell, azokról készítünk újabb szerszámot. Ez teszi lehetővé, hogy évtizedeken keresztül ugyanolyanok legyenek az új érmék, mint a korábbiak.

– Amíg a Pénzverő korszerű üzemét végigjártuk, két ténnyt jegyeztem meg: a vezérigazgató is majdnem százszor használta mágneskártyáját, hogy minden ajtó oda-vissza feltárljon előttiünk, másrészt zavarba ejtően sok szakkefezéssel kellett megismerkednem. A szakma gerjeszti ezt?

– Ha egyszer van korszerű biztonsági rendszer, ott nincs kivétel, mindenkire egyformán vonatkoznak a szigorú szabályok. Ami a szaknyelvet illeti, az nemcsak a Pénzverő sajátossága. Ráadásul fontos is az egyértelmű megnevezés, mert több hasonló kifejezés van, és mindegyik más fogalmat takar. A legfontosabb fogalom nálunk a pénzérme vagy forgalmi pénz, ez a legismertebb is egyben, mert napi fizetőszökként használjuk. Speciális pénzérme a forgalmi érme emlék változata, amelynek egyik oldala azonos a forgalmi pénz névértékes oldalával, a másik oldal viszont egy kiemelkedő esemény, évforduló, személy ábrázolásával készül. A forgalmi érme emlék változataiból 1–2 millió darab jelenik meg, azaz jóval korlátozottabb a mennyiségük, mint az általános fémpénzeinké. A pénzforgalomba viszont ugyanolyan úton

kerülnek, mint a normál forgalmi érmék, azaz a pénzügyintézeteken keresztül, pénzváltás és más fizetési tranzakciók során juthat hozzájuk a lakosság. A harmadik fogalom az emlékérme vagy emlékpénz, amely rendelkezik a törvényes fizetőeszköz kötelező alaki kellékeivel, de nem ez az elsődleges szerepe, hanem a történelmi és kulturális értékek közvetítése, az ismeretterjesztés, vagy a megemlékezés a kiemelkedő évfordulóról, személyről. Az emlékérme a névértéke erejéig törvényes fizetőeszköz a kibocsátó országban, általában néhány ezer- vagy tízezer darabot gyártunk belőlük. Az emlékérmék sorát 1948-ban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma tiszteletére megjelent érmesor nyitotta meg, éves rendszerességgel pedig 1968 óta jelennek meg a numizmatika tárgy körébe sorolható, elsősorban gyűjtői célra szánt pénzérmék. Az emlékérméket – amelyeket ugyancsak az MNB bocsát ki – a legegyszerűbben az elsődleges forgalomba hozó, azaz a Pénzverő értékesítési csatornáin lehet beszerezni: az érmeboltunkban és a weboldalunkon üzemelő online bolti felületünkön. Külön kategóriát képvisel a numizmatikai fogalomtárban az érme, amely szintén fémből készülő (általában kerek) kisplasztikai alkotás, de nélkülözi a fizetőeszköz funkcióhoz kapcsolódó alaki kellékeket.

– *Különbségeket lehet látni az alapanyagok tekintetében is...*

– Valóban. Bizonyos érmék és pénzérmék „közepe” – vagy annak borítása – más fémből készül, mint a külső gyűrűé, ezeket a kétféle anyagból készült érméket *bimetál* érmének nevezzük. Az azonos anyagból, de különféle felületi eljárással színezett érmék a *bicolor* érmék. Ezek a hamisítás elleni védelem nagyon hatásos formái. A 2009-ben kibocsátott 200 forintos körgyűrűjének anyaga réz–nikkel–cink–ötvözet, belső része (magja) réz–nikkel ötvözet; tehát bimetál érme, amelynek gyűrűje aransárga, a belső rész ezüstfehér színű. A 100 forintos forgalmi pénzünk esetében mind a gyűrű, mind a mag alapanyaga acél, és csak a rájuk hengerelt színesfémmek köszönhetik a kétféle színüket. Ez az érme az első klasszikus bicolor pénzérménk.

– *Valódi nemesfémből ma nem is készítenek pénzt?*

– Dehogynem! Az emlékpénzek alapanyaga legtöbbször nemesfém, így rendszeresen készítünk pénzt aranyból is. Például 2014. évi újdonságunk a Mária aranyforintja elnevezésű emlékérme (*a kötet borítóján látható*). A közel 3,5 gramm súlyú, 986 ezrelékes (kb. 23 karátnak megfelelő) finomságú aranypénz névértéke 50 ezer forint, s rajta az 1382–1395 között uralkodott Mária királynő által veretett aranyforint képét láthatjuk. Szintén 2014-ben került forgalomba az Ybl Miklós születésének 200. évfordulója tiszteletére készült¹ 24 gramm súlyú,

¹ Ybl Miklós 10 000 forintos ezüst emlékérme, 2014. Tervezte: Eröss Ildikó.

925 ezrelékes finomságú ezüst emlékérmé, ennek névértéke 10 ezer forint. A nemesfém emlékérmék jellemzően kis példányszámban készülnek, a Mária aranyforintjából 2000, az Ybl Miklós-emlékéremből 5000 darabot vertünk. A nemesfém emlékérmék legtöbbször a forgalmi pénzeknél nagyobbak, például előbbi átmérője 20, utóbbié 37 milliméter, s a felületi kivitelezésük különleges. Gyártási szempontból ez azt jelenti, hogy egy-egy emlékérmét 200–2000 tonnás erővel, többszöri ráütéssel lehet elkészíteni és a lapkáik kézi adagolással, egyenként kerülnek a verőgépekbe.

– *Az üzemben számomra érdekes volt, hogy légmentesen záró hordókból kis zsákokban emelték ki a verésre szánt sima lapkákat. Honnan szerzik be a forint alapanyagát?*

– A világgpiacról. Csak a globális kohászati ipar legjobb üzemei képesek arra, hogy nagy mennyiségben azonos minőségben gyártsanak „üres” metál-, vagy bimetál lapkákat. Korábban Németországból szereztük be, jelenleg négyéves szerződés alapján a Koreai Köztársaságból vesszük az alapanyagot. Tonnában rendelünk, a súlyról az alapanyag-raktárban váltunk darabszámra. Szigorú számadású termékről van szó, minden darabbal el kell számolnunk, ahány „üres” darab beérkezett, kész érmeként vagy selejtként nyilvántartjuk, egyetlen egy sem hiányozhat.

– *Mikor és miért recézik az érméket?*

– Ez a veréssel egy időben történik. A recének két funkciója van, a hamisítás elleni védelem és a felismerhetőség, amely például a látássérültek számára fontos. Akit nem érint, nem is érzékeli: a recézés lehet folyamatos, szakaszos, különböző mélységű.

– *Miért szabályos kör alakúak és lényegében „simák” a mai pénzérmék, holott korábban volt ovális, hullámos és több más, egyedi?*

– Ez a huszadik század második felében elterjedt automaták miatt van így. Ha nem pontosan kör alakúak lennének a pénzérmék, vagy mintázatuk egyes részei jobban kiemelkednének a síkból, elakadnának az automatákban.

– *Mitől függ, hogy évente mennyi pénzt vernek?*

– A pénzverés nagyon érzékeny szakma, összefügg az élet minden területével, a szokásokkal éppúgy, mint a makrogazdasággal, a pénzügyi szabályozással. Élesen elhatárolódik a 2008 előtti és utáni időszak. Nem a költözésünk volt a lényeges, hanem két másik ok. Elmélyült a gazdasági válság, ennek következtében számottevően csökkent a kiskereskedelmi forgalom, amelyhez a korábbinál kevesebb váltópénz is elég lett. Közrejátszott az is, hogy az MNB döntése alapján 2008. március 1-jétől az 1 és 2 forintos érmék nem használhatók fizetőeszközként. Ezek együtt drasztikus változást eredményeztek: míg korábban 240–260 millió darab érmét gyártottunk évente, 2008-ban csak 80 milliót. Természetesen közrejátszott a készpénzkímélő fizetési módok – tehát a bank- és hitelkártyák, a folyószámláról történő közvetlen lakossági átutalások – gyakoribbá válása. Ezt korábban is tapasztaltuk, de a fémpénzek iránti igény még akkor is folyamatosan nőtt, csupán a növekedés üteme vált alacsonyabbá. Arra számítottunk, hogy az évi 80 milliós megrendelés tartós lesz, ám a válság hatása erősebb volt, mint gondoltuk. 2011–12-ben már harminc millió új érme is elég volt,

2013–14-ben pedig negyven millió. A gazdaság, a kereskedelem és az idegenforgalom 2014. évi számottevő élénkülése azt eredményezte, hogy az MNB megrendelése alapján 2015-re a pénzverdében ismét nyolcvan millió forgalmi érmét gyárthatunk. Egyébként nagy „fogyasztóink” a turisták, sokan visznek haza emlékbe pénzürméket. Ide sorolhatjuk a gyűjtőket is, de az ő forgalmuk sokkal kisebb. Utóbbiakkal kapcsolatban vigyáznunk kell a mértékre, a fizetőképes keresletre.

– *Kalandozunk a régmúlt időkben is! Mit takar a rövid mondat, mely szerint „ezer éves a magyar pénzverés története”?*

– A magyar pénzverés egyidős a magyar államisággal. Első királyunk, Szent István rögtön koronázása után verette az első magyar pénzürméket, amelyek ezüst dénárrok voltak és bajor mintára készültek.² A kereskedelem fellendülésével a dénár mellett nagyobb és értékesebb pénzek iránt is igény mutatkozott. Kezdetben veretlen ezüst rudakat használtak, majd megjelentek az aranypénzek. Magyarországon Károly Róbert 1325 körül

verette az első aranypénzt, amely magas nemesfém-tartalmú, legalább 23 karátos, körülbelül 3,5 gramm súlyú érme volt. A mintát a Firenzében 1252-től vert aranyforintok adták, a *fiorino d'oro* elnevezésből származik a forint szavunk is. Károly Róbert nevéhez fűződik a pénzügyi igazgatás újjászervezése, amelynek keretében területi alapon pénzverő kamarákat állított fel, a négy addigi – a budai, az esztergomi, a szerémi és a csanádi – mellé hat újat hozott létre Körmöcbányán, Szomolnokbányán, Szatmáron, Váradon, Szebenben és Pécsen. A firenzei éremképeket Nagy Lajos király változtatta meg: a firenzei lilomot a magyar Anjou-címer, a másik oldalon Firenze védőszentjét, Keresztelő Szent Jánost pedig Szent László váltotta fel. Utóbbi alakja évszázadokra meghatározta a magyar pénzek éremképeit, az aranypénzekén egészen a tizenhatodik század végéig volt látható. A 100 dénárral egyenértékű magyar aranyforint hatszáz éven át tartotta a súlyát, nemesfém-tartalmát, ezzel nemzetközi hírnevet vívott ki magának.

– *Mondhatjuk azt, hogy a jelentősebb uralkodók általában rátették „kézjegyüket” a fizetőeszközre is?*

– Hunyadi Mátyás, II. Ulászló, Habsburg Ferdinánd jelentős intézkedéseket hozott, külön említésre méltó az erdélyi fejedelmek és II. Rákóczi Ferenc pénzveretése, majd a Habsburg birodalom pénzügyi egységesítése. Lexikonméretű könyvek foglalkoznak a magyar pénzveréssel és rengeteg az érdekesség. Például Magyarország védőszentje (Patrona Hungariae – Szűz Mária, karján a kis Jézussal) Mátyás király idejében került

² Szent István ezüst dénárja. Hiteles utánveret az 1968-as nagyharsányi lelet alapján.

a magyar pénzek hátlapjára, s vált a következő évszázadok legjellegzetesebb magyar éremképévé, a forgalmi pénzek közül utoljára az 1939-es kétpengősön volt látható. A magyar aranypénz a tizenötödik századtól kivételes nemzetközi szerepet töltött be. Kedveltségét viszonylag állandó értékének, így megbízhatóságának és szép kivitelezésének köszönhetette. A körmöcbányai pénzverde világhírnévre tett szert. 1499-ben jelent meg az első olyan magyar pénzérme, amelyen szerepelt a kibocsátási évszám. Érdeemes megemlíteni, hogy Báthori István volt az első (erdélyi) uralkodó, akinek a képmása rákerült az aranyforintjára. Rákóczi aranyérméi között arcképét ábrázoló is készült, de nem engedte forgalomba hozni, mondván: csak a koronázott királyoknak van joguk Magyarországon pénzt veretni saját képmásukkal, ő pedig nem az. Forgalomba kerültek viszont rézpénzei, feliratukból ered a *libertás* név. A tizenhatodik század második felétől az aranyforint (vagy akkori elnevezéssel *dukát*) mellett a *tallér* vált a legfontosabb pénzzé. Az első tallért I. Ferdinánd verette 1552-ben Nagyszébenben, és a feljegyzések szerint egy évvel később már Körmöcbányán is tallért vertek.

– *Említsük meg a régi időkből az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc idevágó történéseit is...*

– Az önálló nemzetállami törekvések a pénzérméken is megnyilvánultak. Megvalósult az önálló magyar pénzkibocsátás, és akkor szerepeltek az első magyar nyelvű feliratok a magyar pénzekben. A birodalmi besorolás helyett ismét a magyar verdejeleket alkalmazták. Aranyból dukát, ezüstből 20, 10 és 6 krajcáros, rézből 3 és 1 krajcáros készült. A fém pénzek a háborús viszonyok között hamar eltűntek a forgalomból. A világosi fegyverletétel után a szabadságharc minden vívmányára – így a pénzeire is – a megsemmisítés várt. Ferenc József megtorló intézkedései egyikeként felszámolta az önálló magyar pénzügyeket, a fém pénzekről a magyar nyelvű felirat lekerült, éremképként az uralkodó portréját és az osztrák vagy a birodalmi címet ábrázolták. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy milyen nagyot változtak az idők: ma Ausztria és Magyarország egyaránt az Európai Unió önálló tagja, és 2007-ben az Osztrák és a Magyar Pénzverő közös kibocsátásában jelent meg a *Kiegyezés – Ferenc József magyar király koronázása – 1867* elnevezésű érem pár, amelynek ünnepélyes bemutatója a Mátyás templomban volt. Az akkor 95 éves Habsburg Ottónak átadhattam az első tiszteletpéldányt...

– *Visszatérve az 1867-es kiegyezés és az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttének valós eseményeire, az az időszak ismét változásokat hozott a pénzügyekben is, amelyekben fontos szerepet játszott egy megyénkbeli származó politikus, Lónyay Menyhért. Mivel írta be nevét a magyar pénzügytörténelembe?*

– Teljes neve dr. nagylónyai és vásárosnaményi gróf Lónyay Menyhért – akinek mellszobra Nyíregyházán a megyeháza előtt látható –, korának nagyformátumú tudós politikusa volt. 1822-ben a Bereg megyei Nagylónyán született, s ott is nyugszik a református temetőben lévő családi sírboltban, 62 éves korában hunyt el. 1871–84 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, 1871–72-ben a Magyar Királyság miniszterelnöke volt, de számunkra most a pénzügyekhez kapcsolódó tevékenysége a fontos.

A reformkor egyik ismert közgazdászaként az 1840-es években alapvető jelentőségű munkákban tárgyalta Magyarország gazdasági helyzetét, illetve híressé vált, kötetben megjelent úgynevezett pénzügyi levelei a magyarországi közgazdasági szakirodalom klasszikusai. Huszonegy éves korában választották először országgyűlési képviselővé szűkebb pátriájában, Beregben, huszonhét évesen Szemere Bertalan kormányának pénzügyi államtitkára lett. A világoosi fegyverletétel után külföldre menekült. Kényszerű távolléte idejét tanulásra fordította, egy rangos párizsi egyetemen nemzetgazdaságtant hallgatott. Királyi kegyelemmel térhetett haza 1850-ben. Aktívan publikált, a *Pesti Napló* és a *Budapesti Szemle* sorra jelentette meg nemzetgazdasági elemzéseit. 1861-től lett ismét képviselő. Jelentős szerepet vállalt a magyarországi pénz- és hitelintézetek létrehozásában: az első magyar földhitelintézetnek és az első hazai biztosító társaságnak alapító tagja volt. Az országgyűlésben többek között az abszolút rendszer pénzügyi politikáját bírálta, miközben Bécsben együttműködött Andrássy Gyulával a kiegyezést segítő munkálatokban. A későbbi miniszterelnök elsősorban aktív közéleti és gazdasági szerepvállalására tekintettel bízta meg őt az 1867-ben felálló kormány első magyar királyi pénzügyminiszteri tisztségével, amit 1870-ig töltött be, utána egy évig a monarchia közös pénzügyminisztere volt Bécsben. Magyar pénzügyminiszterként korszerű, önálló pénzügyi rendszert valósított meg. Nevéhez köthető a költségvetés intézményének magyarországi bevezetése, az államháztartás alapjainak lerakása. Az 1868. évi VII. törvénnyel újrászabályozta a pénzverést, melynek eredményeként ismét magyar felírat, magyar korona és címer kerülhetett a pénzérmékre. Az alfabetikus birodalmi jelölés helyett újra a hagyományos magyar verdejegyekkel verték az érméket: K. B. (Körmöcbánya), Gy. F. (Gyulafehérvár). A Pénzverőben 1992-ben szép emlékérem készült Lónyay Menyhért arcképével a Pénzügyminisztérium megalakulásának 125. évfordulójára.³

– *Hogyan folytatódott a Lónyay Menyhért névvel fémjelzett sikertörténet?*

– 1892-ben a monarchia a Wekerle Sándor magyar pénzügyminiszter által kidolgozott tervek alapján áttért az aranyalapú valutára, a *koronára*. A decimális rendszerű 1 korona 100 fillérre oszlott (a fillér váltópénzként később a pengő és a forint korában is megmaradt). A századelőn az osztrák-magyar korona Európa egyik legerősebb valutája lett, egészen az I. világháborúig. 1914 után megkezdődött a korona elértéktelenedése. Ferenc József halálát követően utóda, az utolsó magyar király, IV. Károly verette a magyar történelem utolsó forgalmi aranypénzeit 20 koronás címletben, ám ezek a háború miatt már nem vettek részt a pénzforgalomban. 1916-ban verték az utolsó ezüst koronát.

– *Ha a történelem nyomvonalán haladunk tovább nagy léptekkel, újabb tragikus időszak következik, amelynek hívószava: Trianon. Mit jelentett ez a magyar pénzügyeknek, szűkebben a pénzverésnek?*

³ „Gróf Lónyay Menyhért – a pénzügyminisztérium megalakulásának 125. évfordulójára”, bronz emlékérem, 1992.

– Az addigra egyedülivé vált magyar pénzverde, Körmöcbánya határainkon kívül rekedt. Az új Magyar Királyi Állami Pénzverőt Budapesten, az Üllői út és a Könyves Kálmán körút kereszteződésénél lévő egykori huszárlaktanyában rendezték be 1925-ben. Ideköltözött a vezetőség és a személyzet egy része, akik együtt érkeztek a leszerelt körmöcbányai gépekkel. Érdekeség, hogy a régi gépek közül néhány muzeális darabot kiállítottunk itt, az újonnan épült üzemünkben – ma is be lehetne indítani mindegyiket. Visszatérve a költözésre: 1926-tól már Budapesten állították elő az új *pengő* címleteit, ekkortól használatos a magyar pénzerméken a mai verdejegyünk, a BP. Ezzel lezárult a korona elértéktelenedési folyamata. A pengő sikeres bevezetése összeforrt az önálló magyar jegybank, a Magyar Nemzeti Bank 1924-es létrehozásával. A pengő név választását egyébként széleskörű társadalmi vita előzte meg: mindenképpen magyar nevet akartak választani. Végül a turul, a turán, a libertás és a máriás név elvetése után az ezüstpénzek régi hangutánzó szavát (pengő forint), a pengőt választották. A bevezetéskor 1 pengő 12 500 koronát ért. Az 1–2, később 5 pengősök ezüsből, a fillérek 1, 2, 10, 20 és 50-es címletekben színesfémből készültek.

– *Mindex nem sokáig tartott...*

– Valóban, a II. világháború idején eltűntek a pénzforgalomból az ezüst-, majd a nikkell és a bronz pénzek is, a hadiipar használta fel az érmékben lévő fémet. A pengő történetének utolsó szakaszában fém pénzek már nem is szerepeltek a fizetőeszközök között. 1944-ben a Pénzverde kénytelen volt beszüntetni a működését. Budapest ostroma után az újraindított verdében alumínium 2 pengősből már csak próbaveret készült, és az ugyancsak alumínium 5 pengős is inkább csak elvben volt forgalomban. A helyzetre jellemző, hogy az 5 pengősök verőtüveit kilőtt harcokcok tengelyéből alakították ki a verde kiváló szakemberei. A fém pénzek forgalmát a magas alapanyagárakra és előállítási költségekre hivatkozással 1945 szeptemberében rendeleti úton meg is szüntették. Az inflációt nem lehetett követni.

– *Mennyi ideig tartott a fém pénz nélküli élet?*

– A „magyar valutacsodának” is nevezett stabilizáció a *forint* 1946. augusztus 1-jei bevezetésével indult meg. 1 forint 400 ezer quadrillió pengővel, illetve 200 millió adópengővel volt egyenlő. Egy tízmillió adópengős jegyet 5 filléren váltottak. Az új fizetőeszköz elnevezését ezúttal is viták előzték meg, végül a máriás és a tallér elnevezést megelőzve az első magyar aranypénz, I. Károly aranyforintja után nevezték el az új magyar pénzt. Így jutottunk vissza több mint hat évszázadot követően a forinttól a forintig. 1 forint a bevezetésekor 0,0757575 gramm színaranynak felelt meg, azaz egy kilogramm színarany 13 210 forintot ért.⁴

– *Ez is történelem már, a legtöbbben talán a hukas 2 filléresre emlékeznek, vagy azért, mert volt a kezükben ilyen, vagy hallottak róla...*

⁴ Alumínium 1 forintos, 1946.

– Pedig nagyon nagy esemény volt, hogy a II. világháborút követően hazánkban véget ért a világ legnagyobb méretű inflációja. 1946. július végén a köztársasági elnök, a kormány tagjai, a koalíciós pártok vezetői látogatást tettek a Pénzverőben. Személyesen is meggyőződtek arról, hogy a nagy munka kész, augusztus 1-jén megjelenhet a szükséges mennyiségű új és jó forint. A Pénzverő emlékkönyve ma is őrzi ennek a látogatásnak az emlékét. Az 1946. évi első forint fém pénz sorozat ezüst 5 forintos, alumíniumból vert 1 és 2 forintos, valamint rézötvözetű 2, 10 és 20 fillérest tartalmazott. Az alumíniumból vert lyukas 2 filléres egyébként 1950-től volt törvényes fizetőeszközünk – egészen 1992-ig. Közkeletű magyarázat, hogy a lyuk révén annak idején megspóroltak körülbelül 10 százaléknyi alapanyagot, de előállítása így is többbe került a névértékénél. Az 5 filléres címlet 1948–1992 között létezett, míg 50 filléressel először 1948-ban fizethettünk. A rendszerváltás előtt a legnagyobb fém pénzeink az 1971-től használatos 10 forintos, illetve az 1983-tól bevezetett 20 forintos érmék voltak.

– *El is érkeztünk napjainkhoz, hiszen a rendszerváltás után megjelent új sorozat darabjai alapjaiban ma is érvényesek, csupán néhányat vontak ki a forgalomból és kétszer új felirat került pénzérméinkre. Mit jelentett ez a Pénzverő számára?*

– A rendszerváltás cégünk számára fontos szervezeti változást hozott: 1992. augusztus 1-jével Magyar Pénzverő néven részvénytársasággá alakult, jelenleg egyetlen részvényese a Magyar Nemzeti Bank. A munkát tekintve az első új pénz az ezüst 200 forintos volt, amely 1992. december 1-jén jelent meg.⁵ Az 500 ezrelékes finomságú, 12 gramm bruttó súlyú forgalmi pénz a forint stabilitását kívánta szimbolizálni, amelyet a kibocsátó MNB épületének és a jegybanki vezetők aláírásának érmén történő megörökítése jelképezett. 1994-ben a banképületet Deák Ferenc portréja váltotta fel, az előoldalon maradt a Lánchíd képe. 1993-ban jelent meg a forint forgalmi pénzérmék új sorozata, 1–2–5–10–20–50–100 forintos címletekben. A még forgalomban lévő 10–20–50 fillérek érmeképein a Magyar Népköztársaság helyett a Magyar Köztársaság felirat jelentette a változást.

– *Kik döntik el, hogy mi kerül a pénzérmék két oldalára?*

– A kibocsátó Magyar Nemzeti Bank erre hivatott szakemberei, akik számos terület szakértőiből álló zsűri segítségével több terv közül választják ki a véglegeset, egy bizonyos rendszer szerint. Az új 1, 10 és 100 forintos érmékre a Szent Koronás magyar címer került. A 2-vel kezdődő címleteken a jellegzetes magyar növényvilág képviselői kaptak helyet, a 2 forintoson a magyar kikerics, a 20 forintoson a magyar nőszirom. Az 5-tel kezdődő címletek képei az állatvilághoz kapcsolódnak, az 5 forin-

⁵ Az első új pénz a rendszerváltás után, 1992.

toson a nagykócsag, az 50 forintoson a kerecsensólyom szerepel. A tematikus oldalak tervezője fővénkönk, Kósa István, a névértékes érmeoldalak grafikai tervei Bartos István nevéhez fűződnek.

– *Az utóbbi húsz esztendőben már nem sok változás történt, viszont az új Alaptörvény 2012. január 1-jétől a pénzürmékre vert Magyar Köztársaság feliratot MAGYARORSZÁG felirattal váltotta fel. Mennyibe kerül ez a változás?*

– Sokba kerülne, ha egyszerre történe a váltás, egyszerre vonnák ki a régit és pótolnák újjal. A teljes csere azonban hosszabb idő alatt történik, főképpen a pénzforgalom növekvő igényének kielégítésére új érmekkel, illetve a forgalomból kikerülő és a forgalomképtelenné (kopó, sérült) váló érmék pótlásával. Az, hogy húsz év alatt sok vagy kevés változás történt, megítélés kérdése. Az 1993-ban megjelent új sorozat nagyméretű 100 forintosát 1996-ban cserélte le a jegybank a már korábban is említett első magyar bicolor forgalmi érmével. Az első ezüst 200 forintosok 1998 óta nem fizetőeszközök, mivel a bennük lévő ezüst értéke a névértéküket meghaladta. Ugyanakkor a 200 forintos bankjegyet felváltó bimetal 200 forintosokkal 2009 júniusától fizethetünk. A két legkisebb címlet, az 1 és a 2 forintos 2008-ban került ki a pénztárcából, de a fillérhez hasonlóan számítási egységként megmaradtak. Jelenleg egyetlen forgalmi pénzürménk sem tartalmaz nemesfémeket.

– *Mi történik ezekkel a drága speciális gépekkel, ha az MNB történetesen nem rendel új pénzt, illetve mivel foglalkoznak a dolgozók?*

– Bizonyos mennyiségű új érmére folyamatosan szükség van és folyamatosan készülnek emlékpénzek, érmék is. Alkalmanként más országok részére is készítünk pénzeket, az idők során például Chile, Ciprus, sőt Horvátország is szerepelt a megrendelők között. A kifogástalan érmekivitel elismeréseként Etiópia, Mongólia, Albánia, Sao Tomé, Jamaica verdénket bízta meg egyes emlékpénzeinek készítésével. A nemzetközi numizmatikai sajtó az egyik itt készült albán emlékérmét a világ leginnovatívabb pénzürméi között tartja számon. Nem beszéltünk még a pénzverő érmeboltjában kapható saját kibocsátású termékeinkről. Ezek között megtalálhatók a családi ajándékozás céljára alkalmas ezüst és színesfém érmék éppúgy, mint az egyedi megrendelésre vert céges reprezentációs- és vállalati arculatot megjelenítő. Ugyanis bárki készíttethet érmet, amely névértékkel nem rendelkezik, viszont maradandó, értéket képviselő, emlékeztető ajándék. Különleges technológiáknak köszönhetően akár egyetlen darab is készülhet vert kivitelben, amely fotógravírozással, lézeres eljárással teljesen egyedivé tehető.

– *Ezek szerint nem unatkoznak, ha átmenetileg nem is kell forgalmi pénzt verni... A napi sajtó is beszámolt arról, hogy egymás után ötször nyerte el a Pénzverőben készült magyar pénz az „Év érmeje” nemzetközi közönségdíjat. Mit jelent ez?*

– A szakmában mértékadó, az amerikai Krause Kiadó által megjelentetett *World Coin News* magazin minden évben megrendezi internetes szavazását, melyen sorozatban elnyertük a közönségdíjat. Egyébként az is megtörtént, hogy egyetlen évben három díjat hoztunk el, miénk lett a legszebb történelmi-, a legszebb ezüst- és a leginnova-

tívabb érme is. Nemesféméből és színesféméből készült emlékérméink – amelyek névértékük erejéig törvényes fizetőeszközök – jelentősége abban rejlik, hogy történelmi-kulturális értékeink megtestesítőjeként ötvözik a művészi-esztétikai, a kultúrtörténeti és a materiális értéket. Ez a névértéknek, a limitált példányszámból eredő ritkaságnak és a bennük lévő nemesfém értékének köszönhető. Összességében a külföldi megrendelések, és a közönségszavazások is erősítik meg számunkra, hogy elhivatott, felkészült szakembergárdánk van és évről évre világszínvonalú termékekkel tudunk megjelenni. Minőségellenőreink azonban a sikerek ellenére is résen vannak, mert egy komolyabb megingás könnyen romba dönthetné az amúgy igen látványos eredményeinket.

– *Engedjen meg egy személyes kérdést! Több mint egy évtizede vezérigazgatója a pénzverdének. Ennyi szépség és érték láttán belépett-e a gyűjtők táborába?*

– Nem lettem „hivatásos gyűjtő”, de a 2001-től nálunk készült forgalmi- és emlékpénzek egy-egy példányát megvásároltam és megőriztem.

– *Melyik itt készült magyar pénzt, vagy érmet tartja a legszebbnek?*

– Attól függ, hogy milyen szempontok szerint választunk. Veréstechnikai szempontból a legbravúrosabb a 2002-ben készült *Százéves a balasi csipke* ezüst emlékérem, erre vagyunk a legbüszkébbek. (*Képe folyóiratunk hátoldalán látható. A Szerke.*) Nem fantázia szüleménye, hanem a csipkemúzeum egyik legszebb darabja jelenik meg az érmen. Információink szerint, amikor készült, a csipkevarró asszony 220 órai munkájára volt szükség. A mi szakemberünk

200 órát fordított arra, hogy fémbe vesse a mintázatot. Az érme kidolgozottsága, plasztikai finomsága kiemelkedő, tervezője Kósa István, aki mai napig vezető vésnökünk. Művészi szempontból – ha egyet kell mondanom – a *Madách Imre: Az ember tragédiája* című

műve megjelenésének 150. évfordulójára 2012-ben hatezer példányban kibocsátott 3000 forint névértékű ezüst emlékérmére esik a választásom, a tematika nagyon szép művészi megfogalmazása miatt.⁶ Az érmeképen Ádám és Éva alakja mögött Lucifer emelkedik fel. A szereplők a földgolyón állnak, amelyen a mű címe olvasható. Az előoldalon Madách Imre alakja tűnik fel a kötelező alaki kellékek (kibocsátó hatóságként a Magyarország felirat, a verési évszám, a címletjelzés és a BP. verdejel) mellett. Négyezer darab további érdekessége, hogy az érme hátoldalán Ádám és Éva alakja, valamint „Az ember tragédiája” felirat különleges extra fényezéssel emelkedik ki az érmeképből. Az emlékérmé Szöllőssy Enikő szobrászművész munkája. A modern kifejező eszközök alkalmazása szempontjából az *1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára emlékező*

⁶ „Madách Imre Az ember tragédiája megjelenésének 150. évfordulója” emlékérmé, 2012.

5000 forint névértékű bicolor ezüst emlékérmét emelém ki, tízezer darab készült belőle. Az előlapon matt alapú mezőben az „1956” évszám ismétlődik, egymás alatti sorokban. A hátlapon látható mezőben szintén az „1956” évszám ismétlődik, az érmemező közepére

lyukas nemzeti színű zászló ábrázolása nyúlik be. Az emlékérmé szélén köriratban a MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC felirat olvasható.⁷ A szegélye aranyozott (ettől bicolor az érme), széle recézett. Rónay Attila ötvösművész munkája. Az emlékérméből ötezer darab 100 000 forint névértékű arany változat is készült.

– *Ha már ezt említi, melyik volt eddig itt készült legdrágább pénz?*

– *Szent István intelmei* megnevezéssel 500 000 forintos címletű arany emlékérmét bocsátott ki a Magyar Nemzeti Bank 2010. augusztus 20-án, Szent István ünnepén. (Képe *folyóiratunk* hátoldalán látható. *A Szerk.*) Az érme nagy királyunknak a fiához, Szent Imre herceghez intézett, a leendő uralkodó feladatait részletező intelmeinek (*Libellus de Institutione Morum – Intelmek Könyve*) állít emléket. 986 ezrelék finomságú aranyból készült, súlya 62,838 gramm, átmérője 46 mm, széle sima. Mindössze ötszáz darabot gyártottunk belőle különleges – ún. proof – technológiával, ugyancsak Szöllőssy Enikő tervei alapján. Az érméből kisebb, 50 000 forint névértékű változat is készült ötezer példányban.

– *A forgalmi- és emlékpénzeken kívül érmeket is készítenek a Pénzverőben, mégpedig többféle különlegességet is. Miben rejlik ezek szakmai érdekessége?*

– A Pénzverőben 2003-ban készült egy sorozat *A magyar építézet remekei* címmel. Kilenc, vörösrézből készült patinázott, magas plasztikájú érem, amelyek között ott van a gótikus középkori eredetű nyírbátori református templom és hálóboltozata is. A „magas” jelző azt jelenti, hogy a plasztika magassága az érmén többszöröse a forgalmi- és az emlékpénzeken megszokott magasságnak. A közel 80 grammos 50 milliméter átmérőjű érmeket a már szintén több alkalommal említett munkatársunk, Kósa István tervezte.⁸ A sorozat további darabjai: Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum, Jáki templom, Iparművészeti Múzeum, Pesti Vigadó, Sárospataki vár, Budapesti Sportaréna, Esterházy-kastély – mindegyik egy-egy építészeti stílust képvisel. Egy másik sorozat az *Egyházi építézet remekei*, amelynek első, és talán legszebb darabja az *Esztergomi*

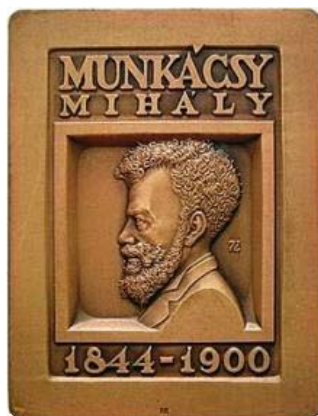
⁷ „Az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulója” – a négyféle emlékpénz egyike.

⁸ A nyírbátori református templom, magas plasztikájú vörösréz érem – Kósa István.

Bazilika. Külön érdekessége, hogy pereme virágszirom formájú.⁹ A sorozat további darabjai: debreceni református nagytemplom, budapesti Dohány utcai zsinagóga, budapesti Deák téri evangélikus templom. A kísérletező, újító kedvű Rónay Attila kiemelkedő magyar festőknek is emlé-

ket állított. Sorozatának érdekessége, hogy nem kör-, hanem 55x42 milliméteres, téglalap alakú érmekeket készített és még a magas plasztikán túl is abszolút újszerű megközelítéssel „ültette át” fémbe a festményt. A műalkotás nem plasztikusan jelenik meg az érmen, hanem vonalas-rácsos vésetmegoldással idézi fel a legjellemzőbb részleteket, amit patinázással egészített ki a művész. Mindezzel összejátszik az érme anyaga: a *tombak* nevű

ötvözet, amelynek alapja a vörösréz. Valaha hamis aranynek nevezték, és a világháború után néhány évig nálunk is vertek belőle pénzérméket. A különleges sorozat első négy darabja: *Munkácsy Mihály Rózsaburdó nő*, *Szinyei Merse Pál Lilaruhás nő*, *Csontváry Kosztka Tivadar Magányos cédrus* és *Victor Vasarely Tuz* című alkotása.

– *Nyilván szemmel tartja a külföldi, netán magyar vonatkozású pénzérméket. Ezek közül melyik teszik leginkább?*

– Szintén az Év érmeje volt, bár ezúttal nem a tervező és pénzverő magyar, hanem a Kazahsztán 100 tengés ezüst pénzérméjén szereplő motívum: *Attila hun uralkodó* portréja. (*Képe folyóiratunk hátoldalán látható. A Szerk.*) Kibocsátása idején történelmi kategóriában lett az év érmeje, 2009 októbere óta van forgalomban, a Nagy hadvezérek sorozat második darabjaként bocsátották ki, az első Dzsingisz kán volt, a harmadik Bonaparte Napóleon. Az érme egyik oldala lovon vágató harcost ábrázol, a másik oldal közép-pontjában pedig Attilát ábrázoló aranyozott antik medalliont helyezett a kazah ötvös-művész. Az alsó szektorban három vágató lovas látható, felül pedig az angol nyelvű felirat, Attila, a hun, valamint születésének és halálának évszámai láthatók. Gondolatgazdag terv, elsőrangú munka. Megjegyzem, ugyanebben az esztendőben az Év érmeje közönségdíjat a *Tokaji történelmi borvidék* 5000 forintos emlékérméje nyerte.

⁹ Ezüst emlékérmé az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulójára, 2006.

– *Milyennek látszik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a Pénzverőben készült érmeiken?*

– Kimondottan változatosnak. Elsőként Kölcsey Ferenc nevét említeném, aki nemzeti himnuszunkat írta. Tiszteletére több emlékérem készült. Vannak olyan híres személyiségek, akiknek alkotásai ma is a megye nevezetességei, mint például Alpár Ignác, aki a megyeházát, a színházat, a Korona Szállót és az evangélikus iskolát tervezte. Tiszteletére születésének 150. évfordulóján 5000 forint névértékű ezüst emlékérmét bocsátott ki az MNB (pesti székházának terveit is ugyanő vetette papírra). Ismerünk híres, egyedí tárgyakat. 1957-ben például a Rakamaz-környéki ásatások során egy gazdag nő sírjában találtak a régészek egy vadászmadarat ábrázoló különleges mellédszt, ennek motívuma került a honfoglalás 1100. évfordulójára 1996-ban kiadott ezüst 2000 forintos emlékpénz egyik oldalára. Annak idején világraszóló, nagy eseménynek is volt szabolcsi hőse: az 1980-as szovjet-magyar közös űrrepülés egyik résztvevője, Farkas Bertalan megyénk, Gyulaháza szülötte. Az űrrepülés 100 forint névértékű nikkell emlékpénze nagy példányszámban jelent meg, 180 000 normál, 20 000 pedig különleges felületkezeléssel, utóbbi ma névértékének huszonötszörösét éri. Az űrrepülés 25. évfordulójára a Pénzverő bocsátott ki emlékérmét. Nyírbátori motívummal többször került napvilágra szép érme. Érdeemes megjegyezni, hogy Németh Péter múzeumigazgató és Csallány Géza, az Idegenforgalmi Hivatal akkori vezetője az éremművészet korai mecénásai voltak. A *Nyírbátori Zenei Napok* alkalmából már 1978-ban jelent meg vörösréz-ből készült érme, Váro Márton szobrászművész alkotása.¹⁰

– *Nem feledkezhetünk meg a megyénkben alkotó művészekről, Sebestyén Sándorról és Tóth Sándorról sem...*

– A két művész révén sok szép alkotással gazdagodott a magyar éremművészetnek az része, amelynek darabjai a Pénzverőben készültek. Nyíregyházán dolgoztak, alkotásaikon többször volt megyei motívum. Sebestyén Sándor munkáiból a *Védd a gyermekeket!* című, 1989-ben készült különösen szép ezüst 500 forintosát említhetem, amelyen egy szövőállvány mögött álló kisgyermek az „élet fáját” szövi. Ő készítette a *Védd a világot!* sorozat 1994-es ezüst 1000 forintosát is, ma mindkettő igazi ritkaság. Tervei alapján készült a Széchenyi István születésének 200. évfordulója alkalmából 1991-ben forgalomba került ezüst 500 forintos hátlapja. A legérdekesebb talán mégis a forint ötven éves jubileumára 1996-ban tízezer példányban kiadott ezüst 2000 forintos emlékpénz, amelynek hátulján a forint tizenhárom pénzérméje látszik – ötletes terv, aprólékos munka egy 38 milliméteres átmérőjű pénzen.¹¹ A Munkácsy Mihály-díjas Tóth Sándor avatott kézzel készült alkotásai közül különösen emlé-

¹⁰ XII. Nyírbátori zenei napok, 1978 – Váro Márton.

¹¹ Ötven éves a forint. Az ezüst 2000 forintos emlékpénz hátoldala. Sebestyén Sándor, 1996.

kezetes a II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatása alkalmából megjelent emlékérmé-sorozat 100 forintos színesfém és 500 forintos ezüst darabjainak előoldala, valamint a sorozat 10 000 forintos arany emlékpénze, amelyből tízezer darab készült, a 22 milliméter átmérőjű érme tömege éppen két dukát, 6,982 gramm. Ma, ha gazdát cserél, körülbelül 130 ezer forintot adnak érte. A művész által tervezett emlékpénzek jelentek meg többek között a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 175., Bethlen Gábor halálának 350., Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából –1977-ben, 1979-ben, illetve 1986-ban.

– *Milyen különleges terveik vannak 2015-re?*

– Az év elején mindig az előző év végének eseményeit értékeljük. Most két ilyen van. 2014-ben volt az I. világháború kitörésének 100. évfordulója. Mivel év közben senki nem rendelt tőlünk megemlékező érmet, úgy döntöttünk, mi magunk adunk ki forgalmi érmet háromezer példányban, hiszen mindenképpen tartozunk az áldozatok emlékének. Ennek jelentőségéhez nem mérhető egy másik év végi akción: első sorban a fiatal gyűjtők számára vertük az 1 Fabatka „érmét” valódi keményfából. Kíváncsian várjuk a visszhangot, hogy érdemes-e ilyesmivel is foglalkoznunk, mintegy „fából vaskarikát” készíteni.¹² 2015 első hónapjainak tényleges terveiről annyit mondhatok, hogy a forgalmi pénzek, emlékpénzek, érmek előállításával mellett a Herendi Porcelánmanufaktúrával közösen tervezzük egy valódi bimaterial érmet, amelynek magja porcelán, körgyűrűje fém lenne. Szakmai bravúrra készülünk; náluk is sok aranykezü mester dolgozik, mint nálunk – itt is erős a törzsgárda –, és kiváló szakmai kapcsolatot ápolunk. Másik tervünk egy emlékérem, amelyik nem kör, nem téglalap és nem is hullámos lesz, hanem Magyarország határainak sziluettjét mutatja. Ehhez is különleges ismeretek, mesterfogások szükségesek.

– *Végül említsük meg, miből is táplálkozik a vezérigazgató különösen gazdag megyei ismeretanyaga, hiszen szavaiból érződik, hogy számára „nem térkép e táj...”!*

– Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből származom, ma is sok szál köt oda, rendszeresen járok Nyíregyházára, figyelem az ottani híreket. A kisvárdai Bessenyei György Gimnáziumban érettségiztem. Miután 1975-ben a budapesti közgazdasági egyetemen diplomáztam, Nyíregyházán kezdtem, első munkahelyem az MNB igazgatóságán volt. Később a megyei tanácson és a mezőgazdasági érdekképviseletnél dolgoztam. A rendszerváltás után egy kereskedelmi bank megyei fiókját vezettem, az MNB elnöke 2001-ben – mondhatom, számomra is váratlanul – nevezett ki a Magyar Pénzverő Rt. vezérigazgatójának. Napi tennivalóim szorosán kapcsolódnak ugyan a bank- és pénzügyekhez, ám lényegében gazdasági, vállalatvezetői munka, igaz, különleges, egyedi munkaterületen.

¹² 1 Fabatka. Különleges érem. Alapanyaga szárított erdei körtefa. Magyar Pénzverő Zrt., 2014.

KOVÁTS JUDIT

Hol a haza?

Részlet az *Elszakítva* munkacímű regényből

„Átokfajzat, Antikrisztus, Lucifer!” Mint egy őrmesternek, úgy pattogtak Engelhart Aranka szavai. Az agyvérzésnek nyoma sem látszott az idős hölgy beszédén, ahogy tisztán, artikuláltan, az első szótagokat jól megnyomva szidta Szálasit. Nem fűzött hozzá semmit, még csak a nevét sem ejtette ki, abból lehetett mégis tudni, hogy a nemzetvezetőre gondol, hogy hozzátette: „Kassa szülötte? Még mit nem!”

Engelhart Aranka cáfolhatatlan tényeken is könnyedén túllépett, ha azok nem voltak kedvére valók, s mint ahogy nem törődött a fronttal még akkor sem, amikor az már a helyébe jött, és egy fedél alá szorult a katonákkal, úgy az sem érdekelte, hallja-e valaki a szitkozódását, csak mondta a három szót, amikor eszébe jutott. És gyakran eszébe jutott, mert a nyilasok folyton hirdettek valamit. A Felvidéki Újságban, a kassai rádióban, falragaszokon és plakátokon rendelték, tiltottak és fenyegettek hatalomra kerülésük első percétől fogva.

A büszke és öntörvényű Engelhart Arankát azonban semmiféle hatalom nem téríthette el saját értékrendjétől, és mint ahogy '38 előtt nem félt a csehektől, úgy nem félt a nyilasoktól sem; amikor kihirdették a leventék jelentkezési kötelezettségét, még sűrűbben átokfajtázta és luciferezte Szálasit. Mintha előre érezte volna a jövőt, nyugtalanul jött-ment, olykor gondolt egyet, s botjával jó nagyokat koppantott.

Az a szürke, hideg novemberi délelőttön egyedül volt otthon unokájával, a húszéves Andrással, aki kihasználva szülei távollétét, szó nélkül kiosont a házból, s jelentkezett a községházán, ahol tucatnyi, vele közel egykorú fiúval teherautóra ültették, bevitték Kassára, s a főpályaudvaron bevagonírozták. Apja, ha akart, sem tehetett volna semmit. A községházára menet, a teherautón, a pályaudvaron, de még a vagonban is rosszul érezte magát, amiért csalárd módon, az alkalmat kihasználva, jelentkezett, de elege lett a bujkálásból, föld alatt lapulásból! Amikor szülei a menni vagy maradni fölött veszekedtek, apja azzal érvelt anyjának, hogy Nádasdon nincsenek hőbörgő nyilasok, a katonák pedig nem törődnek a leventékkal, és nem vadásszák meg akasztják a civileket, mert semmi más nem érdekli őket, csak az, hogy túléljék. De nagyot tévedett, mert mint ahogy a zsidók elvitelét nem akadályozhatta meg senki, úgy a leventékét sem!

Távol állt tőle a hősködés amikor jelentkezett, s ha át is suhant rajta egy-két ismerős név, akik odamaradtak, a félelmet elhessegette azzal, hogy a fronton sem hal

meg mindenki, s ő ugyanúgy vissza fog jönni, mint Wildner nagyapja, aki még tőle is fiatalabb volt, amikor bevonult, és egy karcolás nélkül harcolta végig az első háborút. Az olasz fronton, Monte Asolone erdejében hat bajtársa között egy fatörzsön ülve mosolyog a fényképezőgép lenséjébe, és a bunkerés fotón sem tűnik kétségbeesettnek vagy búskomornak. És ott van még Rády nagyapja is, aki a kassai 34. Vilmos gyalogezred ezredesként esett fogságba, aztán apja, aki ha lefagyott lábujjai bánták is, de túlélte a Don-kanyart, és végképp nem lehet elfelejtkezni a család büszkeségéről, anyja legidősebb bátyjáról, Ernő bácsiról, aki hadtestparancsnokként Szerbiától a Donon át Dél-Erdélyig állandóan a frontvonalban volt, és szegény Laciról, aki végzős ludovikásként éppen akkor indult a frontra, amikor ő a nádásdi pincében azon vívódott, mit tegyen.

A vagonban nagyon jó társaság gyűlt össze. Gimnazisták, egyetemisták, a kassai Repülőakadémia növendékei, langaléta kamaszok és serkedő bajuszú legények. Egy Imi nevű, tizenöt éves gölnici gyerek volt a legfiatalabb, ő Mikivel a legidősebbek közé tartozott. A nyúlánk, kisportolt tornaljai fiú vonzotta a tekintetet. Szív alakú arc, széles homlok, gondosan hátrafésült, sűrű, gesztenyebarna haj, szépen ívelt szemöldök, szomorúbarna szem, egyenes orr, gömbölyű áll: egy lány is megirigyelhette volna a vonásait.

Már az út elején barátságot kötöttek. Iszonyú lassan haladtak, és rettenetesen unatkoztak. Nem történt semmi érdekes, hacsak az nem, hogy a nyitott vagonajtón keresztül megbámulták a brünni katedrálit, Prágában, a Masaryk pályaudvaron pedig a posztósisakos cseh rendőröket. Miki azzal hívta föl magára a közönyös, maga elé meredő társaság figyelmét, hogy egyszer csak elkezdte mondani a Nemzeti dalt. Valahol Csehországban döcögött velük a vonat, amikor megszólalt, hogy „Talpra magyar!”, de már állt is fel, szikrát sem törődve zavart, értetlen pislogásokkal. Ő elsőként követte, amit hálás mosollyal nyugtázott, aztán sorra feltápáskodtak a többiek is, s hátukat a vagon oldalának támasztva, lábukkal a ritmust dobolva vele harsogták a versszakokat. Minden pátosz nélkül, csak úgy, a maguk szórakozására. Amikor befejezték, és megkérdezte, hogy „Miért kezdted el, hol van még március tizenötödike?”, Miki lakonikusan annyit válaszolt, hogy „Jólesett.” És valóban jólesett felállni, ki-ereszteni a hangjukat, s ha nem is volt ünnep, arról a hazáról szavalni, amelyet éppen maguk mögött hagytak, és amely Németországba, a háború közepébe küldte őket.

Ritkán, de megesik, hogy különös vonzódást érez az ember olyasvalaki iránt, akihez korábban semmi köze nem volt; nem jártak együtt iskolába, nem köti össze őket távoli rokonság, és hiába bogozzák, egyetlen közös ismerőst sem fedeznek föl. Nem olyan vonzódás ez, mint a lányok iránti bizsergető érzés vagy a hirtelen föllángoló szerelem, és nem is cimboraság vagy kamaszos haverság, olyan barátság ez, amely első látásra megszületik, s amelyből jó, ha egy akad az ember életében. Olyan, amelynél az sem számít, ha évekre elszakadnak egymástól, mert onnantól, hogy az ember megtalálta a barátját, a barátság csak úgy, önmagától fogva létezik, és akkor sem szűnik meg, ha egyikük meghal, mert az élő számára a másik még holtan is barát marad. Ahhoz, hogy az ilyen barátságnak vége szakadjon, mindkettőnek el kell menni, amire

a háború vége felé nekik jócskán megnövekedett az esélyük. Még csak a harctér sem kellett hozzá, akár egy szövetséges bomba által a Németország felé tartó vonaton, a kiképzőtáborban bányatóba fulladva, a fogolytáborban orbáncban, vagy Ligetfalunál, karnyújtásnyira az otthontól, a munkaszolgálatos zsidók által ásott futóárokban halomra löve, tulajdonképpen bármikor bekövetkezhetett. Mégis, valahogy soha nem gondolták, hogy ők is aközött a sok tíz-, meg százezer között lehetnek, akik odamaradnak.

Még az altenbergi vasút szőnyegbombázásakor sem. Éppen bent állt a vonatuk az állomáson, amikor az amerikai repülőek megjelentek. Hirtelen, a semmiből érkeztek, a légvédelem nem jelezte őket, mert valószínűleg nemhogy Altenbergben, még Berlinben sem volt már légvédelem. Vadászgépek kíséretében, fűrtökben jöttek a bombázók, dübörgésük a dobhártyát repesztette szét. Ész nélkül ugráltak ki a vagonokból, és fejvesztve menekültek. A gépek több hullámban támadtak, de a néhány perces szünet érzékelhetetlen volt. A vagonok, mintha csak gyufaskatulyák, a sínek pedig szalmaszálak lettek volna, úgy repültek a levegőbe, százával robbantak a bombák, megállás nélkül csattogtak a gépágyúk, s az ég a földdel összeért.

A sínekkel keresztben egy hosszú alagút húzódott, jó páran arrafelé kezdtek szaladni. Imi, a legkisebb volt a legfürgébb, nyomukban a többiek, ő Mikivel és a Barusz testvérekkel a legvégére maradt. „Rohanjatok!” kiabálták kórusban a fiúk a vélt biztonságból, és nekik is már csak néhány lépés hiányzott, hogy elérjék a menedéket, amikor bekövetkezett a robbanás. A bomba az alagút másik végén csapódott be. Mind meghaltak. A légnyomásnak akkora ereje volt, hogy négyüket könnyű pehelyként kapta föl, és repítette arrébb a bejáratról.

Fogalmuk sem volt, mennyi idő telt el, amikor süketen a légnyomástól és bénultan a sokktól feltápáskodtak, leporolták a nadrágjukat, és egyszerre mondták, hogy „ezt megúsztuk”. Paplanszerű szürke porfelhő borult följük, a levegőben fojtó füst- és puskaporszag terjengett. A látótávolság pár méterre csökkent, a hangok messziről szűrődtek hozzájuk. Mintha ködből bukkant volna föl, hirtelen megjelent a hadnagy, szürkére változva. A lassan leülepedő por belepte az egyenruháját, púderréteget vont a bőrére, megült a bajuszán és a szemöldökén. Úgy nézett ki, mint egy kísértet, mégis óriási megkönnyebbülés volt látni, és tenni gépiesen, amit parancsol: keresni a társakat, kihúzni a törmelék alól a sebesülteket, eltemetni az áldozatokat.

Holttestek heverték mindenütt. A sínek között, a peronon, a bombatölcsérek körül, a füstölgő, kilőtt járművek takarásában, az aluljáró betonpillérére fölcsapódva, egyesek a felismerhetetlenségig összeroncsolódva, ellenben mások mintha csak aludtak volna, legföljebb a szájuk sarkából vagy a fülükből szivárgó keskeny vércsik árukkodott az ellenkezőjéről.

Miután a vonat átlépte a német határt, úgy tűnt, nem tudnak velük mit kezdeni. Összszევissa kanyarogtak az Elba völgyében, különféle Bad, Berg és Wald nevű helységablák tűntek föl a bedrótozott vagonablakban, a folyón kis, piros gőzös pőfögött, a vidék az altenbergi iszonyat után olyan idillinek és vadregényesnek tetszett, hogy egy kis fantáziával akár kirándulóknak is képzelhették magukat.

Első állomásuk a Szudétákban volt. Teljes nevén Hohenberg an der Egerben, ahol a birodalom egyik nagy gyűjtő, elosztó tábora működött. A várost ők egyszerűen csak Egernek nevezték. Röviden, ékezet nélkül ejtve az „E” betűt, mert ennek az Egernek is volt vára, amely kisebb bástyái ellenére, és várárok meg felvonóhíd híján is úgy hasonlított arra a másikra, hogy nem lehetett nem Vicuskára, Gergőre, a törökökre és Dobóra gondolni.

A táborban rengetegen zsúfolódtak össze. Katonák mindenféle nációból, magyar levették a Felvidékről, az anyaországból, a Dunántúlról, a fővárosból és a Tisza mellől. Több tízezer ember, akiket rövid idő múltán, szerencséjüktől függően, kelet vagy nyugat felé irányítottak tovább.

Nekik már csak a csupasz földre szórt szalma és egy lópokróc jutott, és az élelem is legföljebb az éhenhalás elkerülésére volt elegendő. Reggel és este feketekávé, délből fél liter leves egy-két darabka lóhússal, napi tíz deka kenyér. Semmittevéssel telt a két hét, amit Egerben töltöttek. Az idő csigalassúsággal vánszorgott, nem tudtak magukkal mit kezdeni. Kifejezetten örültek, amikor megjött a parancs, és bevagonírozták őket. Chemnitzben a Luftwaffe kék egyenruháját adták rájuk, amiben – ha nincs a balkarjukon az árpádsávós, nyilaskeresztes karszalag – semmiben nem különböznek a német katonáktól. Légvédelmi tűzérkisegítőnek kezdték kiképezni őket, mert a megzsidelt német légvédelemnek kellett az utánpótlás, mint egy falat kenyér.

A kimondhatatlan vezetéknevű Elek hadnagyot kapták parancsnokul, s ez lett a szerencséjük. Örök rejtély maradt, hogyan érte el, hogy mielőtt végképp birodalmi SS-katonát csinálnak belőlük, kivonják a német hadvezetés alól, és Dániába, a haditengerészethez vezényeljék őket. Mindenesetre május nyolcadikán Frederikshavnben, Dánia legészakibb kikötőjében találták magukat, de annak, hogy áthajóznak-e Norvégiába, még az esélyét sem érkeztek latolgatni, mert a megérkezés másnapján kihirdették, hogy vége a háborúnak. Kitörő éljenzés és tapsorkán fogadta a napiparancsot, Elek hadnagyot a vállukra emelték, s nem sokat törődve fegyelemmel, alaki szabályzattal és a hadnagy tiltakozásával, körbe-körbe hurcolták a bázison. Az Északi-tenger inkább sötét volt, mint kék, szünet nélkül esett és metsző szél fűjt, így csöppet sem bánták, hogy mindössze két éjszakára sikeredett az ott tartózkodásuk. Annál inkább sem, mert a hadnagy úgy saccolta, hogy Kassa ezerhatszáz kilométerre lehet, és ez, a szétbombázott vasutakra gondolva, rémisztően hangzott.

Egy percet sem késlekedve indultak haza, pontosabban vissza, Németország felé. Az alig száz kilométert leszámítva, amit teherautókkal tettek meg, gyakorlatilag keresztülgyalogoltak Dánián, azonban az út egyáltalán nem volt keserves, néhol kisebbfajta diadalmenetbe csapott át. A hadnagnak honnan, honnan nem, sikerült fejenként százhusz dán koronát szereznie, és nemzeti színű szalagot is kaptak, amit a sapkájukra tűztek. A hír, hogy a németek hiába akarták fölesketni őket Hitlerre, előttük járt, s a dánok lépten-nyomon rokonszenvüket nyilvánították. Az alborgi boltba egyszerre léptek be egy német katonával, akit egyszerűen kizavartak, őket Mikivel azonban nyájas mosolygással szolgálták ki. Egy idős asszony pénzt és húsjegyet nyomott a kezükbe, a partizánoktól tejet, sajtot, vajot kaptak, a tanyák, parasztgazdaságok istállóiban, pajtaiban jó szívvel nyújtottak nekik éjszakai szállást. Akkor, ott Dániában, nagyon jó volt magyarnak lenni!

A német határt átlépve azonban fordult a kocka. A hadifogolytábor, valahol Hamburg környékén, három méter magas, dupla drótkerítés vette körül, a géppuskatornyokban golyószórós angol katonák őrködtek, az ételmezés pedig olyan rettenetes volt, hogy a lóhúsos levest, amit Egerben úgy lefitymáltak, visszasírták. Először a fűvet legelték le. Kitűnő vitaminpótló, említette az orvos, és ők nem sokat tétováztak. Kissé kesernyésnek találták ugyan az ízét, de szórták a fekete komiszkenyérre, és tömték magukba nagy mohón. A fű után a zsendülő csalán került sorra; kitűnő levest és főzeléket főztek belőle. Mindezek után a makkal miért ne próbálkoztak volna? Szakmányban sütötték, és marokszám ették mindaddig, amíg émelyegni nem kezdtek tőle. Aztán csak hánytak és hánytak, s kivörösödött szemmel, értetlenül néztek egymásra, mert föl nem foghatták, ha jó volt a fű meg a csalán, akkor mi a baj a makkal?

Hamburg után egy textilgyár fűtetlen üzemcsarnoka következett, ahol Mikivel úgy döntöttek, elég az éhezésből és a megpróbáltatásokból, itt nincs szögesdrót és őrtony, a gyár pedig elég nagy ahhoz, hogy jó ideig ne tűnjék föl a szökésük.

Egyik reggel, a latrina körüli nyüzsgést kihasználva, meglepően könnyen sikerült a tervük! A különben elviselhetetlen körülmények, az hogy száz emberre jutott egy földbe vájt gödör, és a szorító szükségben közelharc folyt az elsőségért, most a javukat szolgálták. A legnagyobb tumultusban, amikor a deszkapallókon még csak az első sor guggolt és nyögött, a többiek pedig lökdösődve, káromkodva sürgették őket, feltűnés nélkül elkezdtek hátrálni. A két ór valahol elöl felügyelte a rendet, ők lassan, lépésről-lépésre távolodtak, majd sarkon fordultak, és széleseben futásnak eredtek. Nem volt nehéz dolguk: a lebombázott, romos épületek kitűnő fedezékül szolgáltak, a gyárudvaron és az azon túli elvadult prérin pedig észrevétlenül lehetett lapulni, kúszni és osonni.

A tervük valójában nem is volt terv, mindössze az amerikai zónát akarták elérni, mert ott állítólag sokkal emberségesebben bánnak a foglyokkal. Vonatok tetején, vagonokban bújva eleinte még viszonylag gyorsan haladtak, Magdeburg környékén azonban egyre többen kérdezték, hogy kifélék lennének és hová igyekeznek, úgy-hogy jobbnak látták elkerülni a vasutat. Mezei dűlőúton, bombatölcsérekkel szaggatott országúton és kihalt autópályán gyalogoltak, aludtak árokban, szénakazalban és istállóban, mosakodtak patakban, kanálisban és kútnál, napoztak virágos domboldalon a valóságértlenül kék eget bámulva és a madarak veszett hangerővel, egymás ellenében fújt énekét hallgatva, bóklásztak üszkös csatatéren amerikai és német páncélosok, dzsipek és teherautók roncsait kerülgetve, és attól rettegvé, mikor bukkannak halottra. Békében a világ ugyanolyan szürreálisnak tetszett, mint háborúban.

„Jobb lesz az alsóbb utakon kerülni – egyeztek meg Bélával a már ismerős Chemnitzhez közeledve –, hiszen egy nagyvárosban ki tudja, kinek a karjába futunk”. Drezda elpusztításának csak a híret hallották, Chemnitzet azonban saját szemükkel látták. Törmelékhegyek az utca két oldalán, de olyan magasak, hogy árnyékukkal elfogják a napot, és betakarják a keskeny megtisztított sávot, ahol közlekedni lehet. A Trümmerbergeknek nincs eleje és vége, összefüggő falat alkotnak, alattuk romba dőlt házak és halottak. Senki nem tudja, pontosan hány ezer vagy tízezer ember, a romok alól lehetetlen kiszabadítani őket. Hónapokkal a háború után elképzelhetetlennek tűnt, hogy valaha itt még lesz élet. Igyekeztek a lehető leggyorsabban kijutni Chemnitzből.

Freibergben fölfedezték a rebarbarát. Miki úgy tudta, a szárából főzik a lekvárt, márpedig amiből lekvár készül, az nyersen is ehető. Az okfejtés logikusnak tűnt, úgy-hogy nem sokáig gondolkoztak: egymás után csavarták le a piros nyélen ülő tányérsapka-leveleket, az alsó, vastagabb szárrészt körmükkel úgy-ahogy meghámozták, és mohón ropogtatták. A savanyú, mégis kellemes íz üdítően hatott, a rostos szár töltötte a gyomrot, alig bírták abbahagyni. Akkor még nem tudták, hogy a rebarbara kitűnő hashajtónak számít.

A rebarbara mellett még valamit fölfedeztek Freibergben: egy kis fehérre meszelt templom falán egy bronz emléktáblát, amely a magyarok 954-es fosztogatását panasztolta el. Meghökkenve olvasták a német sorokat, amelyek a kalandozásokat rabló hadjáratnak, a magyarokat pedig rabló hordának nevezte. Az életre kelt, és merőben más megvilágításba helyezett elsős történelem lecke a rebarbara okozta hascsikarással megfejelve túl soknak bizonyult. „Ennyit a dicső ezeréves múltról!” – jegyezte meg keserűen András –, és szó nélkül sarkon fordult.

Kétutcányira a kis fehér templomtól a katedrálisba botlottak. Az aranykaput még mindig homokzsákok védték, de bentről orgonaszó hallatszott, s mindenképpen be kellett menni, mert a Wildnerek kétszáz éve éppen Freibergből érkeztek a Szepességbe, és fiaikat ide, a Bányászati Akadémiára küldték tanulni, következésképpen András ősei egykoron ebben a katedrálisban imádták az Urat. Az ólomüveg ablakokon ömlött be a napfény, az orgona olyan erővel zúgott, hogy vibrált a levegő és reszkettek a padok, és mindez a szépség és harmónia még Mikit is elragadta, pedig neki semmi affinitása nem volt az építészet iránt.

Az elmúlt hetek és hónapok kikezdték a hitét, a hangok és fények játékának hatása alatt azonban magától értetődő természetességgel szakadt ki Andrásból, hogy „meglásd, hazajutunk”. Barátja hangjában a cinizmusnak a szikráját sem lehetett fölfedezni, amikor azt válaszolta, hogy „Jó, jó, de nekünk hol a haza? Magyarországon vagy Szlovákiában?”, a varázs azonban ellillant, és maradt helyette az ingerültség, amiért az egyszerű kérdésre lehetetlen válaszolni.

„Nem jófelé keresgetnek, az amerikaiak az ellenkező irányban, a Hohenstein-Ernsthal vonalon állnak.” – igazította őket útba a sekrestye felől megjelenő öreg tiszteletes, és még egy darab kenyeret és pár élelmiszerjegyet is kaptak tőle. Siettek tovább, mert a tiszteletes azt is hozzátette, hogy ez a most még senki földje hamarosan az oroszoké lesz, s valóban, a városból kifelé haladva egymás után tűntek föl a házakon a vörös zászlók, amivel különben nem sok gondjuk volt a németeknek: a régiokról mindössze a horogkeresztes fehér korongot kellett lefejtetniük.

Az amerikai vonal tényleg ott húzódott, ahol az öreg tiszteletes mondta: Hohenstein határában sorompó zárta el az utat, mögötte géppisztolyos néger katonák strázsáltak.

Az angolhoz képest az amerikai luxuskategóriájú fogságnak bizonyult. A fiatal fiúkkal megkülönböztetett figyelemmel bántak, külön ellátmányban részesültek, s a fű, a csalán, a rebarbara után a sűrített tej és a csokoládé maga volt a megtestesült boldogság.

Azonban mint oly sokfelé, Ebensee-ben is az egykori koncentrációs tábor töltötte be a hadifogolytábor szerepét, s az éppen felszabadultak gyilkos haragjától még az amerikaiak sem védhették meg őket. A majd egész napos, hosszú vonatút után több tucat ór kíséretében indult a menetoszlop az erdőben lévő táborba. Több száz jugoszláv, román, osztrák és ki tudja, milyen nációjú katona, a sor legvégén pedig ők, leventék, Szombathelytől, Fehérváron át Kassáig, szerte Magyarországról. A frontot megjárt katonák mogorvák voltak, amelyik szóba állt velük, az is csak legyintett, amikor azon örvendeztek, hogy elkerülték a szovjeteket, és olyanokkal hűtötték őket, hogy várjuk ki a végét, meg hogy a fogság az fogság, akár angol, akár amerikai.

– Furcsa egy erdő ez, hihetetlenül hosszúak az árnyékok és sehol egy madár – súgta Mikinek, amikor beértek az erdőbe.

– A madarak helyett inkább ott, azokkal törődj – intette le barátja, s fejével az ösvényen túlra bökött.

A melljük szegődött rongyos, aggastyán kinézetű férfiak rettenetesen soványak voltak, beesett arcukból csak a szemük világított. Eleinte néma árnyakként kísérték őket, később azonban válogatott szitkokat kezdtek szórni rájuk. Egyikük éppen őket, a magyar leventéket pécézte ki, s azt ordította, hogy „Hitler katonái, Szálasi pribékjei, itt döglöttök meg ti is, mint a zsidók!”. Elsőre föl sem fogták, hogy róluk van szó, aztán ijedten és megdöbbenve bámultak egymásra, majd valakiből gyermeki értetlenséggel szakadt ki a kérdés: – De hát mi közünk nekünk Hitlerhez és Szálasihoz?

Az amerikaiak semmivel nem törődve hajtották tovább a menetet. A rongyosok egyre többen lettek, és egyre közelebb merészkedtek, s a szitkozódással már nem érték be: belekaptak a menetoszlop oldalába, majd megvadulva ütni, vágni kezdték, akit értek. Hárman négyen támadtak egyre, de a foglyok sem hagyták magukat. „Vissza, elég, nyugalom, nem lép ki a sorból” – üvöltöztek az örök, az összegabalyodott emberkupaiban azonban azt sem lehetett tudni, hogy ki kit üt éppen. Egy géppisztoly-sorozat a levegőbe; ez kellett ahhoz, hogy megfékezzék és elkeressék a támadókat. A csetepaté tulajdonképpen csak pár percig tartott, a végén mégis tucatnyi vérző sebesült hevert a földön.

A vesszőfutás bent, a táborban sem ért véget. Az őrseget a felszabadított egykori táborlakók adták, és sütött belőlük a gyűlölet. Éjjel-nappal körülöttük ólálkodtak, s villámzó szemekkel azt sziszegték feléjük, hogy június 4-e. Először fogalmuk sem volt, mit jelent a rég elmúlt dátum, az előttük érkezett foglyok azonban hamar felvilágosították őket: a felszabadításkor a túlélők félholtra vertek, majd elevenen elégettek egy SS-katonát, s az amerikai őrmester az embereivel nem avatkozott közbe. Biztosak voltak benne, hogy előbb-utóbb nekik is ez lesz a sorsuk, ha nem elégetik, akkor álmukban megfojtják őket. Éjszakára belső barakkőrséget állítottak, csoportosan mentek a latrinára, s azon imádkoztak, hogy történjen valami. És történt: az amerikaiak nem kockáztattak több lincselést, lecsérélték saját katonáikra az őrséget.

Nyár derekán kezdődtek a hazaengedések. Először az osztrákok, utánuk a jugoszlávok mehettek, aztán a csehszlovák komisszió szúrte kifelé a sajátjait. Nagyon egyszerűen: aki csehül vagy szlovákul válaszolt a feltett kérdésekre, azt saját polgárának ismerte el, s köszönhetően a szlovák nyelvtudásnak Miki és ő is átment a különös nyelvvizsgán.

Új ruhát kaptak és Linzen keresztül útnak indították őket. Bécsben a szovjetek simán továbbengedték a vonatukat, Köpcsénynél, a szlovák határon azonban ki kellett szállniuk. Tulajdonképpen meg sem lepődtek, hiszen annyi hányódás után mit számított még néhány nap és pár kilométer? Rutinosan menetoszlopba rendeződtek, majd a csehszlovák tiszt kiadta a parancsot: irány a ligetfalui tábor. Kilencvenketten voltak. Tombolt a júliusi hőség, s a szomjúságon kívül más nemigen foglalkoztatta őket. Kivéve Mikit, aki olyan izgatott lett, mint a karácsonyi csengettyűszóra várakozó kisgyerek.

– Ligetfalu – ejtette ki szinte áhítatosan a nevet, s mint valami nagy földrajzi felfedezést, úgy közölte, hogy „ott van a Duna jobb partján, Pozsonnyal szemben, de olyan közel hozzá, hogy a királyi várnak megszámolhatod az ablakait!”.

Miki gyermekkorát Pozsonyban töltötte, és úgy ismerte a környéket, mint a tenyérét. Károlyfalut, Ligetfalut, a Zabost, a Farkastorkot, a határzónában a csehek által még a '20-as években épített betonbunkereket, futóárkokat, az Öreg-Dunát és az ártér minden zegét-zugát.

– A váraljai révparttal átellenben biztosan ott van Jankó bácsi, a révész, aki öt, na, jó, tíz perc alatt átvisz bennünket a Dunán, és én nem megyek többé táborba! – jelentette ki megfellebbezhetetlenül.

Most sem volt nehéz megszökni. Örök elől, hátul, de észre sem vették, amikor az erdős-mocsaras terepen, egy éles kanyarulatban Miki se szó, se beszéd berántotta maga után az árokpárti sűrű bozótosba őt is. Fejüket az avarba fúrva, karjukkal egymást takarva, lélegzetviesszafojtva várták, hogy a súrlódó, csattogó bakancsok hangja elhaljon a messzeségben. Szürkületig egy mély harcokciárokban lapultak, majd az ártéri ligeteken átvágva elindultak megkeresni a révészt, aki épp ott, ahol Miki mondta, a váraljai parttal átellenben, a ladikja tatján ülve egykedvűen szívta a pipáját, és anélkül, hogy faggatózott volna, ha nem is pár perc, de negyedóra alatt átvitte őket a túlpartra. Az éjszakát Miki nénikéjénél töltötték.

A hajhálós, jóságos, öreg Paula néni a Virágvölgyben lakott, nem messze a Mária-templomtól, úgyhogy keresztül kellett vágniuk a városon. Igyekeztek lazának és természetesnek látszani, de a tányérsapkás cseh rendőr láttán torkukba ugrott a szívük. És Paula néni is majdhogynem szívrohamot kapott az ablakzörgetésre, pedig Miki éppen csak megkocogtatta az üveget, azonban a néni, amióta özvegyen maradt, rebent a legkisebb zajra. Rejtély, hogy a függöny mögül kikukucskálva, csupán a sziluettségéből hogyan ismerte föl a kinti sötétben unokaöccsét, de ijedelme kitörő örömben csapott, s ajkai mozgásából jól kivehető volt, ahogy csodálkozva azt mondja, hogy „Ááá, Miklóska?”.

Paula néni, miután kiheverte a sokkot, amit a zörgetéssel okoztak, izgatottan tipegte körül őket, ezer kérdést tett föl, majd kenyeret és vaját varázsolt eléjük, s le nem vette róluk a szemét, amíg föl nem faltak mindent az utolsó morzsáig.

Másnap felöltöztette mindkettőjüket. „Úgy kell kinéznetek, mint egy született szlováknak!” – jelentette ki, majd a szögletes orrú Bata cipőre pillantva, amit a kamra mélyéről szedett elő, korrigálta magát: „Ha csehek lesztok, az is jó, akkor sem fog törődni veletek senki!”. A cipő után a topolyaszekrényből előkerült még egy-egy szürke

nadrág és zakó, két csíkos műselyem ing, a varrodobozból pedig egy Slavia és egy Slovan Bratislava jelvény, amiket Paula néni a zakók hajtokájára tűzött, majd körbetipegve őket, elégedetten konstatálta, hogy „Ha szlováknak nem, akkor szabadságos sportolóknak teljesen jók vagytok!”. S valóban, a munkába sietők közé vegyülve, semmi, de semmi nem árulkodott arról, hogy előző nap még amerikai hadifoglyok voltak.

Pozsonyból egy tejes autóval sikerült eljutniuk Tornaljára, Miki szülővárosába, ahonnan őt Miki apjának egy Drugda nevű partizánismerőse segítette haza, az immár csehszlovákiai Nádasdra. Ebben a világban bármi megtörténhet! Még az is, hogy a szökött magyar levante egy partizánból lett szlovák milicistával száz kilométert utazik úgy egy autóban, hogy az, a dunai révészhez hasonlóan, nem kérdez tőle semmit.

Szerencse vagy isteni gondviselés? Ki tudja, melyik kísérte őket útjukon. A többieket mintha a föld nyelte volna el, sem a mindig éhes és folyton knédli meg gulyás után sóvárgó Tibiről, akivel még a kassai reálgimnáziumból ismerték egymást, sem Jenőről, aki szintén műegyetemista, éppen csak fölötte jár és gépész, nincs semmi hír. De nincs Miki földijeiről sem: a saját viccein lehangosabban nevető, kerek képű, alacsony gyerekről s a Filozófusnak elkeresztelt, jogot tanuló fiúról, aki vagy a világegyetem és az emberi civilizáció egyensúlyának megbomlásán búslakodott, vagy a kultúrák ciklikus mozgásának determinált szakaszain és a történelem spirális ismétlődésén elmélkedett. Egyikről sem hallani semmit, és azoktól sem jön egy árva levelezőlap sem, akikkel címet cseréltek, pedig kerek egy esztendő telt már el azóta, s ez annál inkább fölfoghatatlan, mert az egész Felvidék egy nagy falu, ahol mindenki ismer mindenkiket, következésképp kilencven ember még a ligetfalui fogolytáborból sem tűnhet el nyomtalanul!

Anyja lecövekelt a majorsági lakás ajtajában, amikor meglátta az orgonás kert felől közeledni. Mindig távol álltak tőle az érzelemkitörések, és most sem kezdett el szaladni felé, s nem szólt egy szót sem, de látszott rajta, hogy nagyon föl van indulva. Egészen megváltozott a hét hónap alatt; szeme alatt a sötét árnyék lilába játszott, haja megritkult, áttetsző bőrén kirajzolódtak a halványkék erek. „Törékeny, akár egy porcelánbaba” – gondolta, amikor átölelte, s a földről fölemelve a karjában tartotta.

Az augusztusi napnak még délután is olyan ereje volt, hogy perzselte a tarkóját, de csak álltak az ajtóban. „Te, te, te – anyja ezt ismételte – meg azt, hogy „hogy tehetted”, de nem várt választ, és ő is képtelen volt bármit mondani.

POTOZKY LÁSZLÓ

Éles

(regényrészlet)

Feladtuk. Többé nem tartoztunk az élethez, és az élet se tartozott hozzánk, szabályos karantén volt ez, totális izoláció, amire azért volt szükség, hogy minden olyan krízist megelőzzünk, amit bármilyen, a korosztályunkkal való érintkezés kirobbanthat. Azon az alapon, hogy amit nem látnak az emberek, az nem is létezik, a négy fal közé rejtettem Katjet s vele együtt a múltját, nem hagyhattam többé, hogy a város összes kanja rá csorgassa a nyálát. Külön teóriát dolgoztam ki, miért ártalmas és fölösleges az egyetemista életstílus, miért jobb, ha távol tartjuk magunkat a mindenféle marhaságoktól, mi nem lehetünk olyanok, mint azok, akik minden hepajon azért vesznek részt, minden féldecit azért küldnek be, minden spanglit azért pöffentenek el, mert utolsó, nullkategóriás linkek, és halvány lila fingjuk sincs, mi a szerepük-céljuk ebben bekötött szemű világban, s ezért a létezés nekik csak akkor létezés, ha minden percét kitölti valami olcsó, üres öröm, aminek kiérdemléséért valójában semmit se tettek soha, de amit makacsul megköveteltek a legnyomorúbb hétköznapoktól is. Plusz Katje a parkból megtakarított pénzei is elfogytak, az én havi apanázsaimból tengődtünk meg azokból a félrezsinyi összegekből, amit a szüleitől kapott, valahányszor ki akart menni a csoporttársaival, megkérdeztem tőle, *szérinted anyádék piára küldték neked ezt a pénzt, hm?* Ennek ellenére meg-megpróbált még kisurranni eleinte, de bármilyen rafináltan csinálta, mindig belefutott valamelyik okosságomba, *láttad, mi történt a Bástyában, mi van, ha legközelebb egy sörösüveg nem a falon, hanem arcodon csattan szét, akékor majd tényleg sírhatsz.*

Aztán fokozatosan megritkultak és abbamaradtak a kitörési kísérletek, ezzel párhuzamosan pedig ő is kezdte eljátszani, hogy ugyanúgy fogva tart engem, ahogy én fogva tartom őt, hadd legyünk legalább kvittek. Még a féltékenységet is eltanulta tőlem, testületileg megutálta az összes csoporttársnőmet, tudta a Facebook- meg a Yahoo!-jelszavam, ellenőrizte minden egyes üzenetem és sms-em. Így, hogy kölcsönös volt a dolog, neki se fájtt annyira, egy idő után nem is hiányolta a szocializálódást, *a csibéék után ki a francnak kellene barátok, nem?* Így lett a mi testreszabott sötétzárkánk a szárítóból lakássá avanszált lyuk, egyik nap úgy telt, mint a másik, már az is eseménynek számított, ha lementünk vásárolni a supermarketbe. Kétségbeesetten kerestük, mit mondhatnánk egymásnak, de teljesen kifogytunk a szavakból, tízesével töltöttük le a filmeket a netről, egész napokat heverésztünk végig az ágyban, és a laptop kép-

ernyőjén bámultuk, milyen az, amikor másokkal történik valami. Figyeltük egymást alvás közben, figyeltük egymást evés közben, figyeltük egymást zuhanyzás közben, és próbáltunk valami újat felfedezni a másikban, ha pedig végképp nem bírtuk a négy fal közt, nagyokat sétáltunk a lakótelepen, néztük a tizemeleteseket meg a bennük egymásra stócolt életeket, és találgattuk, vajon milyenek lehetnek.

*

Eleinte csak az éjszaka csöndjében hallatszott át, ahogy a tőszomszédban az anyuka a segggrészezen hazamászó kamaszfiával üvöltözik, *mi az ott a nadrágodon, méz vagy miazis-ten, jaj, az anyád piccsáját, nem szégyelled magad, hát össze akarsz szedni nekem valami betegséget?* Egy-két saller után viszont nyomtalanul elpárolgott a haragja, maximálisan vajszívű volt, meg is vásárolta fiacskájának azt a sokpontegyes hangfalrendszert, amitől egyik napról a másikra végeérhetetlen diszkómaratonná változott az életünk. Megállás nélkül szólt a techno meg a trance, átdörömböltünk, személyesen szólunk és rendőrt is hívtunk párszor, aztán már nem tudtunk igazán idegeskedni emiatt, sőt, egyenesen örültünk a zenének, néma csöndben sokkal stresszesebb volt az ágy tetején kuporogni és lesni, vajon most melyik sarokból fognak előbújni a gyufásskatulyányi fekete bogarak. Katje azt mondta, csótányok, voltak náluk is odahaza a raktárban, és hogy eddig valószínűleg azért nem láttuk őket, mert télen hibernálnak, és csak tavasszal jönnek elő. Mindig ugyanarra a helyre szartak, reggelente tucatnyi hosszúkás piszok sötétlett a szalagparkettán, éjjelente pedig Katje szerint felmásztak az arcunkra, s míg mi aludtunk, ők kiúrták a szemünkből a könnyet. Annyira rettegtünk tőlük, hogy gyakran pisilni se mertünk kimenni, órákig kuporogtunk összebújva, ha valahonnan szembelengette velünk a csápjait egy dög és kiderült, a legutoljára használt, drága pénzen vett rovarirtó se ér egy nagy bűdös semmit se.

Átkozottul kellett volna egy másik lakás, de a bűdzsénkből esély se volt rá, és ha nem lett volna ez elég, a pszichológián is elvesztettem az ingyenes helyem, durván visszaesett a jelenlétem, miután összejöttünk Katjével, és úgy felgyűlt a szorongani-álóm, hogy teljesen párhuzamos maradtam az egyetemi ügyeimmel. Abszolút el voltam tévedve, egyik alkalommal például Katje fénymásolataiból kezdtem a másnapi kollokviumra magolni, a kurzus nevét se tudtam, nemhogy a tematikáját. A tandíjat a havi pénzeimből kellett valahogy kipréseljem, anyáméktól meg se próbáltam kérni, már az egyetem lelegején közölték, szóba se jöhet, hogy tandíjat is fizessenek, ha nem tudom ingyenesen elvégezni azt a szerencsétlen egyetemet, húzhatok haza disznópásztornak. Amúgy Katje se állt rózsásabban, attól kezdve, hogy minden reggel egy alvó ember mellett ébredt, nem nagyon bírta rávenni magát, hogy kimásszon a paplan melegéből és bevonszolja magát a bölcsészkarra, mígnem a másodév kellős közepén rájött, elege van az egészből, ő szépirodalmat akar olvasni, nem metaszöveget, utálta, hogy egyes agytrösztök szerint egy Borges-novella megértéséhez hetven-nyolcvan oldalnyi könyvészetet kell átnyálazni. Hogy mibe akar kezdeni, ő se tudta, csak azt, hogy mindenképp pénzre lenne szüksége hozzá, mert állami helyet egy újabb szakon már nem kaphat: sokba fog kerülni nekünk ez a mizéria, gondoltam, minimum egy

fél éhhalálba, de az is lehet, hogy egy egészbe, akkoriban már javában porcióztuk a kaját, és a halkonzerv lassanként vasárnapi ebédnek számított.

*

Hiába faragta át önmagát, sokkal nehezebben bírta a bezártságot, mint én. Hetekig csak hosszúujjúban jártam, rejtegettem a harapásnyomokat, amiket a fogai vajtak az alkaromba azon az átlagosnak induló, sűrű estén, amin egyik pillanatban még valami buliképeket nézegetett a Facebookon, a következőben viszont már indult felém acsarkodva, *mi ez itt, szarmajom, megöllek, bazmeg!* Sose láttam még ilyennek, fogalmam se volt, miről beszél, *mi bajod, vegyél vissza, megőrültél?!* és igen, abban a pillanatban valóban nem volt otthon nála senki, másképp biztosan nem kapja fel a függöny ide-odátologatásához használt alumíniumrudat, *széverem a faszkodat, te állat!* Nem volt nagy az ütés lendülete, az arcom elé emeltem a kezem, reflexből markoltam meg a csuklóját, de ettől csak még jobban megvadult, veszettül próbálta kitépni magát a kezemből, muszáj volt az ágyhoz taszítanom és lenyomnom rá. Teljes testsúlyommal ránehezedtem, őrülden zihált, merő fájdalom volt az arca, legszívesebben ott rögtön elengedtem volna, hadd verjen agyon kedvére. Még mindig ki akarta szabadítani a kezét, a feje mellé szorítottam le mindkettőt, szinte önként kínáltam oda neki a karom, neki is, nekem is jó volt, hogy belemart. Tágra meredt szemekkel nézett én meg félig böggve visszamosolyogtam rá, miközben fogai olyan szorosan és mélyen hatoltak a bőrömbe, hogy a vér csak akkor serkent ki, amikor állkapcsai fokozatosan lazulni kezdtek, majd a harapás végképp levált a karomról. Ekkor leszálltam róla, odavánszorogtam a csaphoz, vörös volt, mély és szagatott a fogak nyoma, hideg víz alá tartottam, az istennek se akart elállni a vérzés. Katje hasra fordult az ágyon, arcát a párnába fúrta, tompán hallatszott a hangja, *légy szíves, kapcsold ki a laptopot.* Alig tudtam beszélni, annyira szorult a torkom, *ez most hogy jön ide?* mire Katje, hogy *még mindig ott van.*

Nem nyitott új böngészőablakot a Facebookozáshoz, azért látta meg a Yahoo!-m bejövő mappáját. A képernyőn egy frissen megnyitott üzenet volt, amiben az egyik csoporttársnőm, akivel épp köszönő viszonyban voltam, válaszolt egy kérdésemre, amit a pszichós group üzenőfalára dobtam fel körülbelül félórával azelőtt. *Mi van ott?* kérdeztem, és nyeltem a könnyeim, *az, amit az a kurva írt,* dűnnyögte Katje. *És? Ott van benne, hogy puszi,* felelte, *csak neked küldte privátban,* én meg hogy *mert én tettem fel a kérdést, nem közérdekű dolog.* Katje továbbra se emelte fel a fejét a párnából, *tudom, hogy nyomulni akar az a púcsa,* nem tehettem mást, mint hogy szívtam a taknyom és bólogattam, igen, az én nevelésem ez, az én produktumom, használjam hát egészséggel, úgyse bírok más lenni! *Éhes vagyok,* mondta rövid szünet után Katje, *mára már megettünk mindent,* feleltem, *de ha kérsz, az én holnapimból kaphatsz.* Ismét hallgatott egy darabig, *nem akartam, hogy így nézzén ki a karod, ne haragudj,* nem számít, gondoltam, van ilyenből elég rajtam. Csak azok tigriscsikok, gondoltam. Nem oroszlánmarások, gondoltam. De nem baj, elmúlik, gondoltam. Vagy nem, gondoltam.

NAGY ZSUKA
a kezed

hommage a' J. A.

fogom a kezed a függőkertben
minden olyan egyszerű, mint ez a sor

eső csepereg, lángos és forralt bor
mindent akar ez az ősz, megremegek

elképzelem, szeretkezem veled

fogod a kezem a függőkertben
minden olyan egyszerű, mint ez a sor

a tornacipőmön a falevelek
matricák egy vasárnapról

a szívemben a szíved, matrjoska babák
bújok a tenyeredbe, a melegítőd alá

könnyű veled ez a hűvös ősz
szégyellem, milyen egyszerű ez a vers

egy szobor egy vízesés előtt
egy világ mögött, márványlapokon
kottázzák a szívemet

olyan jó ez a ködös, hűvös november veled
végülis mindegy, hol fogom a kezed

„Óh, mennyire szeretlek”, szóra bírtad
bennem ezt az ősz

és télre hív veled a hajnalmadár
kell még ilyen évszak. – –

(Lillafüred, november)

tél a hegyen

megcsókoltál a felvonóban, zörgött sok dzseki
szívkaát, összeragadt tépózár –

lekéstük a fényt a hegyen, néztük az eget, mint
versben szerelmes pár

álomhomok pergett az ég szeméből
szeretlek, mondtam, mint a sót –

szegfűszegek a fagyban, forralt bor
műanyag pohár, olyan tiszta a szó, mint hóban a táj

együtt fáztunk a Gubalowkán
füstölt sajt a grillen, áfonyalekvár

átázott bakancs, vágy, a hegyen túl, köd
fagy és halál

fehér, nagy, hatalom, hócet a hótengeren
az igazi cethal, jaj, te vagy nekem
tartasz a világnak, addig élek
nem lépek az űrbe ki, nincs szín, 13.

csak szállóigék és közhelyek
égők a fákon, pelyhek, petárdák, emberek

megcsókoltál, a felvonóban, újév volt
új, élet, új ember, fent a Gubalowkán

átléptük a határt, időn, országon túl te és én
ahol nincs köd, nincs fagy és nincs halál, csak remény.

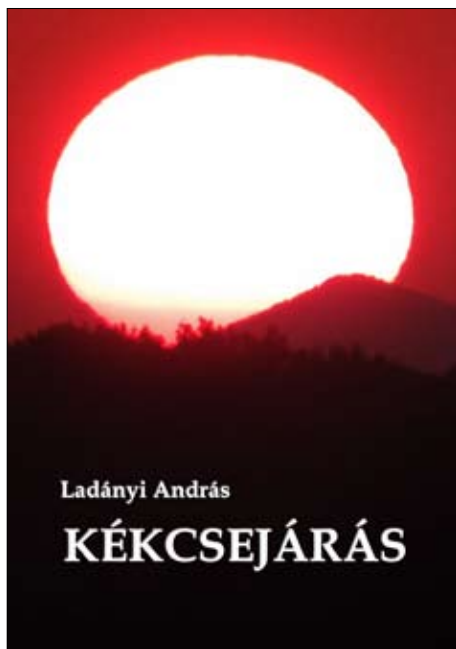
(Zakopáné, december)

Könyvtrilógia Kékcséről

Kékce község sokat áldoz a kultúrára. Oktatási intézményeiben kiemelt hangsúlyt kap a jövő generációjának művészeti nevelése. Asszonykórusának népdal- és nótáénekesei immár a második CD-jüket készítik. S a korábban kialakult könyvkiadási tevékenység eredménye most Ladányi András munkáival bővült.

A *Kékcejárás* című szociográfiája élen kronológia sorrendben olvashatók Kékce történelmi kialakulásának és fejlődésének fontosabb mozzanatai. E *Kékce a dokumentumok, visszaemlékezések tükrében* címet kapott összeállítás, továbbá a helységgel és környezetével foglalkozó történeteszek régi időkbe vezetik vissza az olvasót, mint dr. Istvánovits Eszter régész-múzeológus a II–III. századból előkerült, kékcei germán leletekről; dr. Németh Péter Kékce középkori történetéről adott interjújában. Bolyán Sándor földmérő mérnök részletes és alapos beszélgetésben tárja az olvasók elé a kékcei birtokok alakulását, értékét és tulajdonviszonyait. A falu természeti értékeit veszi lajstromba Szigetvári Csaba ökológus. Agárdy Sándor a környék madár- és állatvilágának kitűnő szakértője a vele készült interjú után e könyvben közreadja *A Rétköz állatvilágának kutatási eredményei* című tanulmányát.

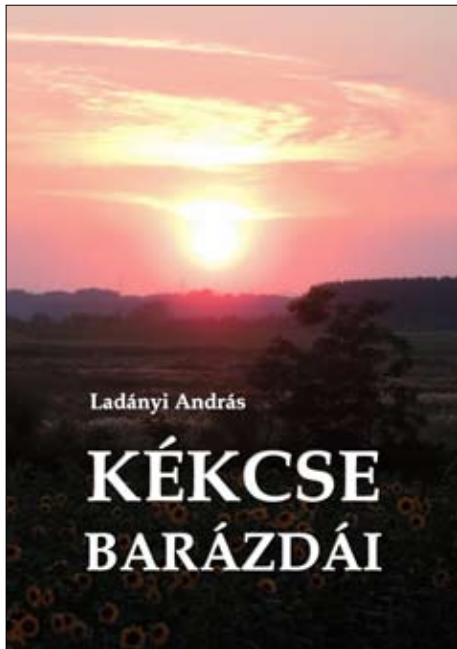
Lelki térkép alakul ki a harmadik fejezetben megszólaló Isten szolgáinak mondanivalójából. Dr. Békés Sándor

címzetes apát, Hasulyó András, Gyetkó László, Szűcs József római katolikus plébánosok; Sáfár László, Kölönte Zsolt református lelkészek annak a hitéletnek a mozaikját tárják elénk szóban, mint amit lelki pásztori munkájukkal kialakítottak a hívek életében. Pedagógusok nyilatkoznak a következő, negyedik fejezetben: Zöld Zoltánné és Lesku Miklós igazgatók, Pál Józsefné, Gergely Elemérné Pál Irma, Pál Béláné tanárnők; Rinkó Istvánné óvodavezető; Kiss László, a helyi asszonykórus szakmai patrónusa. A kultúrához ugyancsak szorosan kap-

csolódó egészségügyi helyzetről számol be dr. Kovács Tibor háziorvos.

A község lakóinak nagyrészt napjainkban is munkalehetőséget és megélhetést adó dohánytermesztésről Aros János, Poncsák András és Kocsi István (utóbbiak tsz-elnökök voltak) beszélt Ladányi Andrásnak. Majd a *Kékcejejárás* című könyvet záró fejezetben Pál Józsefné, a falu rendszerváltáson átívelő elöljárója, hiszen tanácselnök és polgármester is volt, s a mostani polgármester, Szekeres Katalin nyilatkozik mindazon körülményekről, amelyek – a záróinterjú igen találó címéhez igazodva – Kékcsén, a legaranyosabb faluban történt fejlesztéseket lehetővé tették.

Kékcsén élő vagy onnan elszármazott emberek vallomásai a második, a *Kékceje barázdái* című könyvben sorakozó interjúk. Elsősorban a szülőföld szeretetéről vallanak benne asszonyok és férfiak, visszaemlékezve családjuk gyökereire,

megfogalmazva saját vázlatos életrajzukat, s ezekből a mozaikokból áll össze a teljes község szemmel látható képe és szívvel érzékelhető, belső lelki portréja. A könyv *Kékceje az emlékezet szűrőjén* címet viselő első ciklusában tizenhét interjú olvasható. Különbféle foglalkozású emberek vallanak Kékcséről, a munkájukról, az életükről, hiszen szinte minden pillanata e faluhoz köti őket.

A kékcei emberek általában összegezhetően közös jellemzője a szorgalmas munka. Legyen annak a színtere akár az uradalmi nagybirtok, az egykor kulákká minősítést „eredményező” magángazdaság, a termelőszövetkezeti brigádok munkaterülete, a vályogvetésre kijelölt hely, vagy a köz(munka)terület. Foglalkoztak itt állattartással, mezőgazdasági terményekkel, jellemzően dohánytermesztéssel és egyebekkel. Képesek szinte csaknem éjt nappallá téve is törődni a család, a közösség sorsával. Hiszen tapasztalatból tudják, a megélhetést csak a megtermelt javak, elsősorban az élelmiszer által biztosíthatja be magának az ember.

Valamennyi nyilatkozó sajátos egyéniség, személyiségének kibontakozása és annak néhány jellemző körülménye természetes eredetiséggel jelenik meg a beszélgetésekben. Idekívánkozik egy idézet, a Kropok-nővérek édesanyjától, aki azt tanácsolta leányainak: „Mindig mosolyogjatok, mert azt nem adják pénzért, se a jó szót.” Nem adják pénzért, és mégis azt gondolom erről, hogy az emberi mosoly a legjobban beváltható valuta. Ugyanis szinte kivétel nélkül viszonozásra lel.

A középső ciklusban négy, cigányokkal folytatott beszélgetés szerepel, köztük az időközben halálával kegyeletet

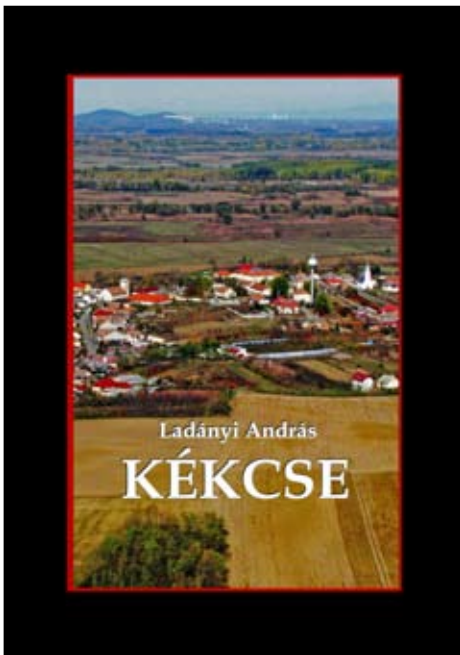
kért prímás, meg az egyetemi tanulmányokat folytató fiatalember is és a többiek valamennyien a munkában, a dolgos életben látták/látják jövőjüket.

Ladányi András megkeresett néhány Kékcseről elszármazott embert is, akik nem vágták el a szülőfalujukhoz kötő szálakat. Vissza-visszatérnek, és jó szívvel gondolnak korábbi élményeikre. Van közöttük zenetanár, népművész, énekzene szakos tanár, magánénekes, közgazdász, olyan is, aki Németországból érkezik ide haza. Kiviláglik a különféle korosztályok, nemek és foglalkozások, társadalmi tagozódások szerint válogatott alanyok mondanivalójából, hogyan őrzik meg az emlékezetnek a feledés martalékától mindazt, amit megőrizni érdemes.

A kékcsei emberek jellemvonásai rokonszenvesek. Ebben a községben jelen van és mindig is jelen volt, s remélhetőleg örökké jelen is lesz a népi hagyományok ápolása, a művészetek – elsősorban az ének, a muzsika, a tánc – szeretete. A műveltség gyökere mindenképpen a pedagógiából, az összetartó, egymásra figyelőn fegyelmezett emberi viszonyok megléte pedig elsősorban a vallásosságból ered. A beszélgetésekből világosan érzékelhető, hogy az emberek imádságos lelke védőernyőként borul lakótársaik személye fölé is. A lakosság törekvésének központi célja a nyugodt emberi lét háttérének előteremtése, biztosítása, az adottságok kihasználása, vagyis az értékeket teremtő munka által. A tevékenység ereje tapasztalható volt például a szöszölőben ugyanúgy, mint a dohányföldeken. A nótát érlelő helyszínek lelki tartalmakat fejlesztő gazdagsága sem felejtendő, meg az Istenbe és egymásba vetett bizalom hitbeli ereje.

Ladányi András hivatástudatából fakadó képessége a kérdés tudománya. Olyan fondorlattal vezeti rá beszélgetőtársát a megnyilatkozás lényegi mozzanataira, mintha csak titokban, négy szemközt váltana szót a bekéredzkedő idegennel, aki hamar meggyőző az ellenkezőjéről. Arról, hogy dehogyis idegen. Bár most találkoztak először és meglehet, utoljára is, életük belső titkait mégsem árulnák el csak úgy egy idegennel. A nyilatkozók bizalmukba fogadták az író. A kérdéseire adott válaszok pedig az emberi valóság igazán hiteles, tiszta és jó vonásai egy közösségi mozaikhoz, ami Kékcse fizikai és lelki-szellemi térképét hivatott ábrázolni. Immár többedik munkájával bizonyítja Ladányi a mély gyökerű elkötelezettségét a falvak népe iránt, amire borbányai és zalahalápi hasonló művei a tanúk – szinte hihetetlenül szívós-barátságos türelemmel, és gyakorlott felkészültséggel kérdezte-faggatta beszélgetőtársait. Tanúkat szólatott meg, akik még olyan hagyományeredetre emlékeznek, amilyenekről a ma felcseperedő ifjúság tagjai általában majdan alig – leginkább hallomásból – fognak tudni. Örvendetes, hogy a népi hagyományok nem törtek meg, hanem élnek.

Az ismertetett prózai könyveket is gazdag dokumentum- és képanyag illusztrálja. Ám ezeket megkoronázza az a reprezentatív fotóalbum, amelyik több mint háromszáz oldalon vizuálisan is bemutatja a kékcsei tájat, fényképezőgép segítségével rajzolja meg az ott élő emberek jellegzetes karakterét. A fényképezőgépet művészi módon kezelő alkotó a cél érdekében bátorkodott repülőgépre szállni, hogy felülnézetből is készítsen képeket a faluról. Meggyőződésem, hogy érdekes és érdemes élménnyel szolgálnak ezek a színes fényképek, ráadásul

az évszakok jegyében csoportosított fokok között itt-ott felbukkan egy-egy vers,

Kékcse Tiszteletbeli Polgára – Ladányi András – sokoldalúságát bizonyítva.

E kékcsei könyvtrilógia olvasói sok mindent megtudhatnak erről a kedves faluról, a benne élő emberekről, akik élnek a jelent, építik a jövőt, s lehetőség szerint ápolják a porladó múlt még felidézhető emlékeit. A kékcsei nép mindig becsülte azt a szellemi-fizikai erőt, amit saját hasznára fordítani engedett a mindenható égi és korszakonként éppen aktuális földi hatalom. Ez a könyvtrilógia pedig lehetőség arra, hogy emlékezetük és megélt jelenük cserepeinek mozaikját megőrizni ne felejtsek.

LADÁNYI ANDRÁS: Kékcse. Kékcse, 2014. Kékcse Község Önkormányzata, 320 p.; LADÁNYI ANDRÁS: Kékcsejárás. Kékcse, 2014. Kékcse Község Önkormányzata, 434 p.; LADÁNYI ANDRÁS: Kékcse barázdái. Kékcse, 2014. Kékcse Község Önkormányzata, 426 p.

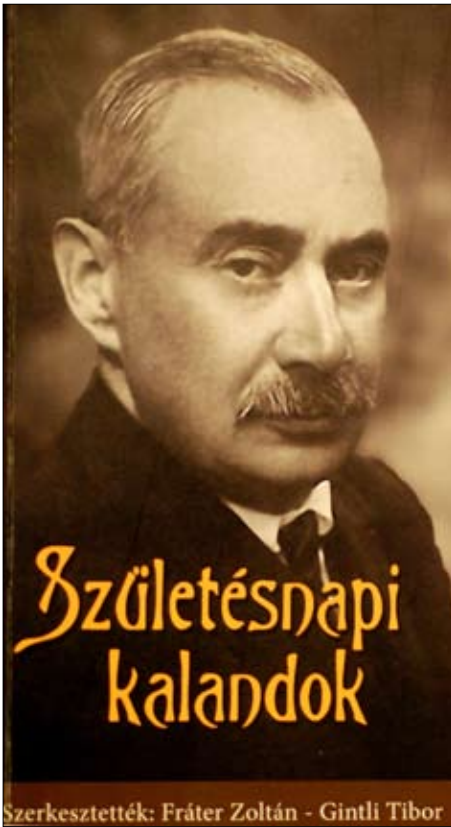
ZSIRAI LÁSZLÓ

Kísérletek a megragadhatatlan megragadására Tanulmányok Krúdy Gyuláról

Kevés olyan jelentős huszadik századi írónk van, akinek az olvasottsága és a megítélése annyiszor változott a halálát követően, mint a Krúdy Gyuláé. Ha csupán az elmúlt mintegy negyedszázadra tekintünk vissza, azt láthatjuk, hogy a szépirodalom presztízsének megcsappanása a Krúdy-olvasók számának csökkenésében is megmutatkozott (igaz, értelmiségi körökben az író megőrizte népszerűségét), az irodalommal hivatásszerűen foglalko-

zók körében ugyanakkor minden addiginál nagyobb érdeklődés bontakozott ki a szerző iránt, s az írásművészetéről alkotott kép egyre összetettebb lett

A Krúdy-kutatás jelenlegi irányairól, eredményeiről igen alapos tájékoztatást kaphat minden érdeklődő az író születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásait közlő *Születésnap kalandok* kötetből. Az egyik kécsi Szindbád-novellától kölcsönzött cím

ötletes és találó. A huszonhat előadás szellemi kalandok, intellektuális élmények sokaságát kínálja, egyben a szövegegyüttes jól mutatja, mely pontokon következhet majd be korrekció a Krúdy-életmű egészét értékelni kívánó újabb monográfiában.

Az írásokat a szerkesztők (Fráter Zoltán és Gintli Tibor) öt fejezetbe rendezték: *Irányzatok és beszédmódok*; *Az imitáció poétikája*; *Színház és teatralitás*; *Regények*; *Novellák és ciklusok*. A kötetet hatodik egységként záró dolgozat pedig azt követi nyomon, hogyan ítélték meg, mire „használták” a Krúdy-életművet várospolitikai szempontból az 1945 utáni évtizedekben. (Scheibner Tamás korrekt áttekintése sok hasznos adalékkal egészíti ki Krúdy 1945 utáni recepciótörténetét.)

A gazdag Krúdy-irodalomban különös figyelmet érdemel Fülöp László 1986-os monográfiája. Ez a munka kritikus, kiváló áttekintést ad az addigi Krúdy-recepcióról, s új irányokat jelöl ki a Krúdy-kutatás számára. Különösen előremutatóak az író beszédmódját elemző részletei. Ezek inspiráló ereje máig ható, s a *Születésnap kalandok* szövegein is érezhető. (Igaz, csupán a kötet egyik fejezetcímében szerepel a beszédmód kifejezés, ám akár a többiben is helyet kaphatott volna, oly mértékben jut szerephez a beszédmód szempontú vizsgálat a könyv egészében.) A huszadik századi regénnyel foglalkozó közelmúltbeli tanulmányok közül kiemelhető Dobos István *A performativitás a XX. századi regényben. A narratív előadás. Jelentő testek* című munkája, mely a tanulmánygyűjtemény néhány szerzőjére szemmel láthatóan hatással volt. (Narratív előadásnak nevezi Dobos István „azt a XX. századi regényformát, amely kísérletet tesz a nyelvi kifejezés határainak meghaladására, amikor a színháték bizonyos elemeit felhasználva eseményként viszi színre a test fenomenáját.”) Előképre, ösztönző gondolatra a Krúdy-irodalmon kívüli tartományban is rámutathatunk. A tanulmánykötet jó néhány dolgozata nehezen érthető John L. Austin beszédcselekvéselméletének ismerete nélkül.

A stílust és beszédmódot vizsgáló elemzések sorát megnyitó Szegedy-Maszák Mihály-írás olyan meglepő kijelentésekkel szolgál, hogy „az irodalmi impresszionizmus külföldön nem igazán elfogadott megjelölés, és a szecesszió (némely országokban Art Nouveau) is elsősorban a képzőművészetben meghatározott fogalom”, továbbá hogy ezen irányzatoknak a magyar irodalomtörté-

neti szakmunkákban nincs alapos meghatározása, s éppen ezért jobbnak tűnik irányzatokra hivatkozás nélkül mérlegelni a Krúdy-féle stilizálás néhány jellemző módját. A szerző a szakirodalomtól is többé-kevésbé befolyásolatlanul vizsgálódik, szól a Krúdy-művekben szerephez jutó belső látásról, az írot foglalkoztató „belső én” képzetről, s a kötetben először nála bukkan az olvasó (egy idézet révén) olyan Krúdyval kapcsolatos meglátásra, mely különböző megfogalmazásokban aztán mások tanulmányaiban is előkerül. Az idézet Máraitól való, s így szól: „ez a nagy író – mindenről és mindenkiről – örökké parodisztikusan beszélt (...), feltételezte az olvasó cinkosságát, azt, hogy együtt röhögnek, író és olvasó”.

Krúdy impresszionizmusának kérdéséről szólva Kemény Gábor – kinek az író stílusáról, képalkotásáról értekező munkái a Krúdy-irodalom megkerülhetetlen teljesítményei – a vonatkozó szakirodalom elemző áttekintését követően meggyőzően jelenti ki, hogy az írot nem lehet egyik vagy másik irányzathoz kapcsolni, mert több korabeli stílusterkvés szintetizálója, mert „nagy” kortársaihoz hasonlóan önálló stíluszintézist teremtett.

Ez nem jelenti azt, hogy egyes Krúdy-szövegek, szövegrészek ne minősülhetnének jellegzetesen későromantikusnak, impresszionistának, szecessziósnak vagy éppen biedermeier stílusúnak. Tanulmányában Pethő József e két utóbbi irányzat jegyeit veszi számba néhány kiválasztott alkotásban, s mivel mindkét stílusterkvés jellegzetes technikája a stilizáció, ezért e fogalom értelmezésére, meghatározására is nagy gondot fordít. A tanulmány több ponton kapcsolódik Kemény Gábor kutatásaihoz, minek révén az idősebb szerző itt közölt írása szerves folytatásának,

kiegészítőjének is felfogható. E korrekt dolgozat kapcsán hadd jegyezzük meg: örvendetes, hogy Katona Béla után Pethő József személyében újra van neves, szakmai körökben is elismert kutatója szülővárosában Krúdy Gyulának.

Angyalosi Gergely az irodalmi alkotásokban jelentést kapó test, testiség vizsgálatának néhány problémájára hívja fel a figyelmet (helyteleníti például, ha az elemzések csupán a nemiség megnyilvánulásaira összpontosítanak), majd két Krúdy-szövegrészlet elemzését követően arra a megállapításra jut, hogy „a test néha nagyon is 'szóhoz jut' Krúdy műveiben”, ám többnyire nem részletező leírások, hanem víziók, perspektívaváltások révén.

A tanulmánykötet leghosszabb írása a Dobos Istváné, aki a Szindbád-történetek elbeszélés módját, e művek alakzatainak természetét veszi szemügyre, s rámutat arra, hogy a metonímia, az ismétlődés, a tautológia, a katafora stb. kettős olvashatósága a paródia, az irónia, a travesztia és az abszurd megjelenését teszi lehetővé a szóban forgó művekben. Sok kutató értekezett az utóbbi időben Krúdy humoráról, eseményeket, hősokeket parodizáló hajlamáról. Ami Dobos István írásában különös, hogy ő maguknak az alakzatoknak a paródiájáról beszél.

A Krúdy-féle imitáció változatait szemügyre vevő tanulmányok közül Eisesmann György a beszédtekként megvalósuló utánzásra (ismétlésre) hoz példákat néhány Szindbád-novellából, az *Asszonyosságok díjából*, a *Hét Bagolyból* és *A vörös postakocsiból*; Clara Royer arra mutat rá, hogy az író a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* című regényének egyik fejezetében hogyan játszik a kulturális és intermedialis emlékezettel a stilizációs montázstechnika segítségével (eljutva

olykor a horror, az irónia, a karikatúra, a groteszk árnyalatainak megjelenítéséig); Kányádi András igen leleményes intertextuális olvasatával azt igazolja, hogy *A fogadósne vagy az elvarázsolt vendégek* című novella az *Odüsszeia* Kirké-epizódjának imitációja (travesztíája); Steinmacher Kornélia pedig sorra veszi azokat a műveket, melyek jellegzetesen krúdys módon élnek a meseimitáció különböző változataival, kitér arra, „hogy a Krúdyhoz köthető sajátos emlékezőtechnika és az ehhez járuló tér- és időkezelés milyen módon járul hozzá a műfaj imitálásához”, továbbá igazolja, hogy épp ezek az eljárások teszik modernné a Krúdy-féle imitációkat.

A *Színház és teatralitás* közös címmel összekapcsolt tanulmányok közül a Fried Istváné *A vörös postakocsi* színházias elemeit veszi sorra, s bemutatja, hogy ezek segítségével Krúdy miként idézi fel a századforduló Budapestjének színházi világát (szórakoztatóiparát), melyben a szövegközpontú, értékesebb előadások helyét egyre inkább az operett, az orfeum, a lokál kínálta felszínesebb produkciók foglalták el. Bárdos László *Az arany meg az asszony* című színmű megszületésének, színre kerülésének történetét vázolja fel, szól operaváltozata létrejöttének körülményeiről, majd elemzi mindkét darabot, feltárja viszonylagos sikerük okait, s kijelöli helyüket a Krúdy-életműben. Keserű József, kinek az újabb Krúdy-recepció eredményeit összegző *Az újraértett Krúdy* című korábbi tanulmányát igen színvonalasnak és hasznosnak tartjuk, ezúttal a *Napraforgót* elemzi a fejezetcímbe megadott szempontból. Írása elején indokoltan hivatkozik Fülöp Lászlóra, ki észrevette, hogy a Krúdy-művekben gyakran jelenik meg az élet szerepként való fel-

fogása. Hadd tegyük ehhez hozzá, az is Fülöp László megfigyelése, hogy Krúdynál szinte színjátékká válik az étkezés, továbbá hogy a Krúdy-művek narrátora nem egyszer bábuszerű kreatúráknak tekinti alakjait. Keserű József, mint írja, nem csupán témaként vagy konceptuális metaforaként értelmezi a Krúdy-művek színpadiasságát, „hanem a szövegek működésének, illetve a jelölés folyamatának meghatározott módjaként is”. A vizsgált regényben aztán – Dobos Istvántól is ihletetten – elsősorban a regényalakok átváltozásaira, testük teátrálizálásának mozzanataira s az elbeszélői nézőpontok váltásaira fókuszál.

A tanulmánykötet szerzői ezt követően egy-egy novellát, novellaciklust vagy regényt vesznek szemügyre, ám értelmezéseiket nem köti össze közös vizsgálati szempont. A tizenhárom írásból néhány mindenképpen kiemelésre érdemes. Margócsy István a szerelem és erotika démonikus kettősségének példáit veszi sorra a *Napraforgót* értelmező munkájában. A regény egyes szerelmi viszonyaiban fenyegető, pusztító jellegével kapcsolatos reflexiói azt mutatják, igaza volt Fülöp Lászlónak, amikor arról beszélt, hogy Krúdy szerelemábrázolása igen összetett, s eredetibb és modernebb, mint sokan vélik. Fráter Zoltán az 1922-ben megjelent *Őszi versenyek* című kisregényt abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen szerepet játszik benne az álom és az irodalmiasság. Figyelemre méltó az írása végén az a meglátás, hogy az elcsapott, öngyilkosságra készülő zokérról szóló mű közösségi (nemzeti) tapasztalatot, viselkedésmintát rögzítő funkcióval is bír, s ezért figyelmeztetésként is felfogható. A tanulmánykötet szerzői többnyire Krúdy Budapesttel kapcsolatos korrajzrészle-

teire figyelnek, a nemzeti sorskérdéseket érintőkről ritkán ejtenek szót. Igaz, Krúdyt inkább az életforma, az életmód, a kulturális hagyományok és környezet érdekelte elsősorban, ám a Trianon utáni művekben, ha áttételesen is, sokszor utal Magyarország tragédiájára. Fráter Zoltán meglátta, tanulságosan értelmezi a vizsgált műben a Trianonra való (közösségi érdekű) reflektálást, s ez növeli munkája értékét, jelentőségét.

Tverdota György a magyar irodalmi modernség korai stádiumát bemutató Krúdy-mű, a *Hét Bagoly* és Flaubert *Az érzelmek iskolája* című, a francia modernség kibontakozását megjelenítő regény összehasonlító elemzése során elsősorban azokra a jegyekre mutat rá, melyek Krúdy alkotását megkülönböztetik a francia műtől. Tanulságosnak tartjuk Tverdota György egyik megjegyzését, melyre szinte vártunk a tanulmánykötetet olvasva. Számos szerző hivatkozik a könyvben Krúdy ironizáló, karikírozó hajlamára. Tverdota György arra utal, hogy Krúdy „torzításai” sokszor jóindulatúak. Úgy is mondhatnánk, hogy az írot az emberismeret mellett az emberszeretet is jellemzi.

Fábri Anna a korszakváltás regényeként mutatja be a *Boldogult úrfikoromban* című alkotást, nyomon követve, miként szakralizálódik a szereplők tudatában az 1870-es, 1880-as évek periódusa, s miként, milyen színházias gesztusokkal búcsúznak a felértékelődött, megszépült egykori Ferenc József-i világtól. Gintli Tibor az *Ifjú évek* című novella kapcsán azt igazolja, hogy Krúdy a hagyományosnak számító anekdotikus elbeszélésmódot képes volt az emlékezet asszociatív mozgását tükröző szerkezettel megújítani. Végül hadd szóljunk pár szót a kötet (talán) legszebb írásáról. Tisztá-

ban vagyunk vele, hogy egy tanulmány értékét nem az dönti el, hogy szép-e, hangulatos-e. Engedtessek meg azonban nekünk, hogy ezúttal ilyen szempontból is mérlegre tegyük a kötet írásait, s megdicsérjük Sturm László elemzését. A szerző a *Tél* című novelláról ír, s munkájába az idézett novellarészletek révén átsugárzik e tüneményes Krúdy-mű hangulata. Sturm László ugyanakkor a saját stílusát is mintegy hozzáhajlítja a tárgyalt alkotáshoz (kerüli például a szakkifejezéseket, az egysíkú mondatszerkesztést), s így értekezésének egészéből ugyanaz a harmónia árad, mint a Krúdy-műből.

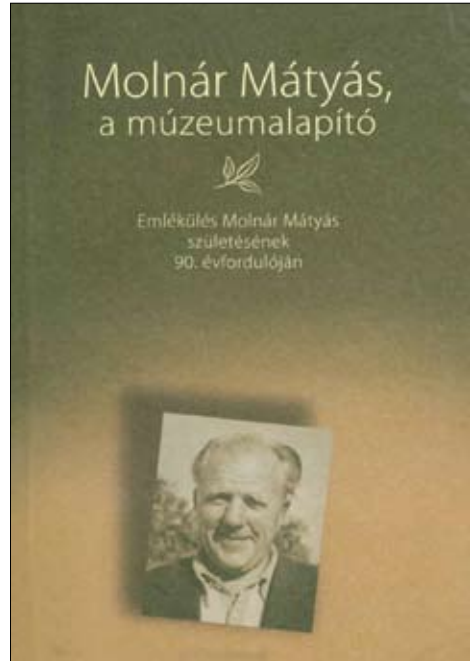
A tanulmánykötet egy-egy mű, téma kapcsán sok új meglátást oszt meg az olvasóval, árnyaltabbá teszi az elmúlt évek recepciójának Krúdy-képét. Az írások mindegyike kiváló szellemi teljesítmény, elgondolkodtató ugyanakkor, hogy (tisztelt a kivételnek), milyen sok bennük az idegen szó, terminus. Megértésük szakmai felkészültséget igényel, így kevesebbekhez szólnak, mint a két-három évtizeddel ezelőtti hasonló munkák. Vajon törvényszerű ez, vagy lehetne másképp is? Nyilvánvaló, hogy a Krúdy-művek sok esztétikai hatóeleme, módszertani megoldása az értelmezésekben egyes mai, divatos irodalmi jelenségek előzményeként értékelődik fel. Egy új Krúdy-monográfia szerzőjében ugyanakkor remélhetően felvetődik: talán minden jelenkori irodalmi törekvésnek, iránynak (a kevésbé divatosaknak is) megtalálható az előképei Krúdy Gyula hallatlanul gazdag életművében.

Születésnap kalandok. A Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásai. Szerk. Fráter Zoltán, Gintli Tibor. Budapest, 2014. 330 p.

ANTAL ATTILA

Emlékkönyv a múzeumalapítóról

Mind belbecsében, mind küllemében a múzeumalapító Molnár Mátyáshoz méltó kötet jelent meg 2014 végén. A könyv a 2013. szeptember 26-án a Kuruc Vay Ádám Múzeum alapítója születésének 90. évfordulója tiszteletére megtartott tudományos emlékülés előadásait tartalmazza. A Vay Ádám Múzeum Baráti Köre gondozásában és a múzeumalapító fia, Molnár Sándor szerkesztésében megjelent kötet a szélesebb közönséghez juttatja el a jubileum alkalmával megfogalmazott gondolatokat. Már a beköszöntő, méltató sorokból érzékelhető, hogy a szűk hat évtizedre szabott életútja során páratlan tárgyi és szellemi értékeket halmozott fel Molnár Mátyás. A nagyalmű, Vaján lámpásként szolgáló ember 1957-től szívügyének érezte a Vay-kastély sorsát, és fáradhatatlan szervezőként – hozzá hasonlóan lelkes és ügyszerető feleségét maga mellett tudva – látott hozzá az emberpróbáló feladathoz. Ahogyan a közelmúltban elhunyt R. Várkonyi Ágnes, a kuruc kor avatott kutatója megfogalmazta, Molnár Mátyás egy sivár korban mecénáskodott, írók, művészek, tudósok támogatójaként tevékenykedett. Csendben, szerényen, ugyanakkor makacs következetességgel érte el helyi és miniszteriális szinten, hogy az anyagi források megteremtődjenek előbb a romos kastély felújításához, majd a múzeumi kiállításokhoz, az alkotóotthonhoz, a kastélyparkban kialakított szoborgalériához. Megteremtette a feltételeit a mára már tudománytörténeti emlékké nemesült tudományos tanácskozássoknak, hogy a kora újkori magyar történelem orszá-

gosan és nemzetközileg ismert kutatói a történelmi falak között Vaján szólhassanak először a fejedelem udvari főkapitányának, Vay Ádámnak életútjáról, a Thököly-, Bercsényi-, Károlyi-kérdés vitatott részleteiről. Az 1960-as, 70-es években a Rákóczi-szabadságharc történetének ismeretlen vagy alig érintett területei tárultak fel az érdeklődők előtt, és azután a tanulmányokká érlelt előadások könyvsorozatban láttak napvilágot. A festőknek, íróknak, szobrászoknak kialakított vendégszobákba gyakran hívott Molnár Mátyás történészeket, irodalomtörténészeket, néprajztudósokat, hogy azután az alkotómunka szüneteiben megmutassa nekik Vaja és környéke szépségeit.

Vitéz Ferenc az emlékülésen arról beszélt, hogyan találtak otthonra a Vay-kas-

télyban a kortárs képzőművészek. A múzeum 1964-es őszi megnyitását követően fogalmazódott meg a felkérés a Szabolcsból elszármazott festők, grafikusok és szobrászok felé, hogy adományukkal segítsék a vajai múzeum modern képzőművészeti gyűjteményének megalapozását. A kezdeményezés értő fülekre talált, és már 1966 tavaszán 36 adományozott műtárgyat vettek jegyzékbe Vaján. Rávilágít ez a kezdeményezés arra, miként tágitotta ki Molnár Mátyás a múzeum feladatkörét a múlt relikviáinak gyűjtése, őrzése mellett az új értékek létrehozásának bátorításával. A várkastélyban kialakított alkotóotthon segítségével a művészek vajai jelenléte állandósult. Az utódokat dicséri az örökség ezen elemének továbbberősítése az 1994-től máig létező alkotótábor meghonosításával. Gaál András csíkszeredai festőművész javaslatára megszervezett Vajai Nemzetközi Művésztelepre évente 10–15 alkotó kap meghívást.

Molnár Mátyás irodalomtörténeti dolgozatairól szólva Mercs István a múzeumalapító pedagógus közösségteremtő erejét és alkalmazkodóképességét emelte ki. A Szatmárcséken indult pálya Túristvándiban folytatódott, majd Vaján teljesedett ki. Ezen a vidéken csodálkozott rá az évszázadok által örökül hagyott kulturális és történelmi gazdagságra. A vízimalmáról híres településen a még fellelhető Móricz-hagyományok és -emlékek gyűjtéséhez látott, és többek között a nagy író publikálatlan leveleit dolgozta fel. Ezen túlmenően Petőfi Sándor és Tompa Mihály Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kötődéseit tárgyalta tanulmányaiban, melyek formába öntésékor nem tudományelméleti megfontolások vezérelték, hanem az etnográfia módszertanát alkalmazva elsőrendűen a néprajzi

kutatást idéző terepmunkával közelített kutatási témájához. Az irodalmi hagyományok feltárása szenvedélyévé vált, a harmincas éveiben járó tanár hagyományörző tudós pedagógussá érett.

A Vaján kiteljesedett életút egyik epizódját, a Kísérlet című irodalmi periodika megjelentetésének próbáját Mezey Katalin idézte föl. 1970-ben formálódott az ötlet, hogy az alkotószobai vendéglátás ellentételezéséül múzeumnak adott kéziratokból születhetne új irodalmi műveket tartalmazó kiadvány. Molnár Mátyás felelős kiadóként a fiatal költőkkel, írókkal együttműködve a folyóirat első három számát egyszerre adta nyomdába. A megyei tanács igazgatási osztályától kapott engedélyt pár hónappal később hatásköri túllépés miatt visszavonták, a folyóirat-számok példányait lefoglalták. A Kísérlet megjelentetése így kudarcot szenvedett, és Molnár Mátyás azon kezdeményezéseinek egyike maradt, melyek az adott történelmi időszakban ellehetetlenültek.

A hagyományörzés fogalma köré rendezte Rakó József emlékező gondolatait felidézve 1976 tavaszát, amikor a megyei úttörőelnökség és az Őrsvezető folyóirat pályázatának nyertesei megérkeztek a Vay Ádám Múzeum udvarára. Az általános iskolások a várkulcsot formáló rajzlapra szülőföldjük számukra kedves értékét rajzolták, ami egyben belépőt jelentett a vajai várkastélyba. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójához kapcsolódott rendezvény nyomán rendszeressé váltak a hagyományörző találkozók. A bejárati épületben 1977-ben megnyílt a hagyományörző múzeum, amely egyben az első kísérlet volt a gyerekmúzeum létrehozására.

Mit is adott Túristvándi Molnár Mátyásnak? Erre a kérdésre Lakatosné Sira Mag-

dolna adta meg az emlékülésen a választ. Felejthetetlen ifjúkori emlékeket, az összetartó dolgos nagycsalád biztonságát és életre szóló barátságokat. Ott talált rá szerető párjára, aki a munkájában méltó társává vált. Műveltsége a mindig magasabb szintű tudásra sarkallta, példamutatással előljáró tanítónak tette. A megyei múzeumhálózat megszületését elemezve Németh Péter Molnár Mátyás alakját azon kor- és sorstársai közé helyezte, akik áldozatos munkával Kisvárdától Nyírbátorig, Vásárosnaménytől Mátészalkáig, Vajától Tiszavasváriig létrehozták a megyei múzeumi intézményeket. 1962 után a megyei fenntartás lehetőségeket kínált a gyűjteménygyarapításhoz, és a helyi párt- és tanácsi vezetők partnernek, nem pedig beosztottnak tekintették a múzeumvezetőket. Megteremtődhetett a helyi múzeumok egyedi jellege, kiformalódhattott sajátos gyűjtőköre. Így a megyejáró turisták nem jellegtelen arculatú intézményekbe térhettek be, hanem friss élményt szerezve rácsodálkozhattak Naményban a népi kézimunkákra, a vasöntvényekre, Szalkán a kocsikra és szekerekre, Várdán a kismesterségek kellékeire, Nyíregyházán a Sóstói Múzeumfalura és Vaján a Rákóczi-kor hagyatékára.

Személyes emlékeit fogalmazta meg Felhősné Csiszár Sarolta és Bene János. A Vay-kastély kulturális célú hasznosítására, a történeti emlékek gyűjtésére, a helytörténeti gyűjtemény létrehozására jó érzékkel Csallány Dezső, a Jósa András Múzeum igazgatója kérte fel Molnár Mátyást, míg az alig 20 kilométerre fekvő Vásárosnaményban hasonló feladatokkal Csiszár Árpádot bízta meg. A két múzeumszervező hamarosan szoros munkakapcsolat-

ba került, amit a családban őrzött levelek igazolnak. A tudatosan kialakított gyűjtési profilnak, a lehatárolt gyűjtőterületnek köszönhetően soha sem volt közöttük rivalizálás, sőt tárgyak cseréjével segítettek egymás munkáját. Ennek a segítő együttműködésnek is köszönhető, hogy a vajai kastély pezsgő kulturális centrummá vált. Vaján gyerekeskedett, a kastélykertben sokat játszott Bene János, miközben megismerkedett Molnár Mátyással, aki akkortájt nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy itt a keleti végeken, a Nyírség eldugott falujában múzeumot szervezzen. Célját példásan elérte, de sohasem pihent meg, újabb és újabb feladatok megoldásához látott. A Rákóczi-kutatás elitjét hívta vendégül a történelmi falak közé, valamint alkalmat teremtett felejthetetlen élményt adó iskolai történelemórákra, melyeken kiváló történészek beszéltek többek között a világhírű magyar huszárról, Bercsényi Lászlóról.

A múzeumalapító Molnár Mátyás önálló műveinek, általa szerkesztett kiadványainak bibliográfiáját Bihari Albertné állította össze. A kötetben helyet kapott Lackfi János, Mezey Katalin és Nagy Gáspár egy-egy emlékidéző verse. Távlatot veszített, értékválsággal küzdő világunkban a múzeumalapító alakját, cselekvésre bátorító örökségét bemutató kötetet a példaképet, mintát kereső olvasók figyelmébe ajánlom.

Molnár Mátyás, a múzeumalapító – Emlékülés Molnár Mátyás születésének 90. évfordulóján. Szerk. Molnár Sándor. Vaja, 2014. A Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 120 p.

RESZLER GÁBOR

Meddig tart egy pillanat?

Karádi Zsolt és Karádi Nóra Lilla kiállítása elé

Tisztelt Közönség!

Minden teremtett tárgy több önmagánál. Több, mert viseli alkotója kéznyomát, s több, mert benne él, aki létrehozta. A kép mindig *valaminek* a képe. Kintről jön a fény, a testetlen sugár, hogy a papíron újra életté váljon, amit az emberi tekintet megragadott.

Színház az egész... Ez a kiállítás címe. Félbeszakadt mondat, fejezzük hát be: *világ*. Karádi Zsolt és Karádi Nóra Lilla – apa és leánya – fotói a világnak látszólag kicsinyke szegletét ábrázolják, a színpadot, mely alig nagyobb egy tágasabb lakás terénél. Ebben a térben viszont mégiscsak ott lüktet – nem túlzás – az egész világ. Az előadás *spectaculum*, azaz látvány és látványosság. Élet, sors, idő.

Ennek az időnek egy-egy pillanatát látjuk a képeken. Félreértés ne essék, nem állóképekre, nem a látvány nyers dokumentációjára gondolok. Ha *Nagyidai Gergő*, *Horváth László Attila*, *Jeney Judit*, *Varga Balázs*, *Fridrich Noémi*, *Illyés Péter*, s a többi ihletett színész alakját figyelem, azonnal megragad markáns, erőteljes tartásuk, mimikájuk, gesztusrendszerük. A test és a lélek ilyen fokú izzása tartósan lehetetlen. A fényképek a dramaturgiai csúcspontnak tekinthető pillanatokot rögzítik, olyan helyzeteket, melyekben az ábrázolt világ mérhetetlenül összesűrűsödik.

Szerencsésnek tartom magam, hogy a képek többségének születésénél ott lehettem. Aki ennek alapján azt hiszi, művészi titkokat, technikai trükköket leshettem meg, csalódnai fog. Karádi Zsolt és Ka-

Karádi Nóra Lilla felvételei

rádi Nóra Lilla nem tettek egyebet, mint bárki más a nézőtéren. Követték az előadást. De ha egy-egy kattintásnál lopva rájuk pillantottam, mégiscsak érzékelttem valamit az alkotás rejtelmeiből: tekintetükben mélységes figyelmet, odaadást, a művészi hangsúlyok felismerésének higgadt örömét láttam.

Az írói alkotás mikéntjéről így beszélt a tapasztalt Flaubert a fiatal Maupassant-nak: „Figyelj meg egy fát egészen addig, amíg nem különbözik a világ minden fájától.

Akkor le tudod írni.” Azt hiszem, minden alkotás lényege ez. Amikor Karádi Zsolt és Karádi Nóra Lilla képei előtt állunk, elsősorban a látás művészetét csodáljuk.

Mi kell a művészi fotóhoz? Két jó szem, s – az itt látható fényképek esetében – a színházhoz szelíd szenvedéllyel ködődő lélek. A többi ráadás.

Meddig tart egy pillanat? A képen addig, amíg lesz ember, aki abban önmagát látja tükröződni.

GERLICZKI ANDRÁS

E számunk szerzői:

- Antal Attila – irodalomtörténész, tanár, költő, Nyíregyháza
Balogh András – informatikus, ügyvezető, Pazirik Kft., Szekszárd
Bordé Katalin – könyvtáros, Nyíregyháza
Bruszel Dóra – újságíró, PhD-hallgató, Nyíregyháza
Deák Attila – vezető menedzser, megyei fejlesztési ügynökség,
Nyíregyháza
Egressy Zoltán – író, Budapest
Forgách András – író, Budapest
Gulyás László – történész, Budapest
János Zoltán – irodalomtörténész, a Nyíregyházi Főiskola rektora,
a Kölcsey Társaság elnöke
Karádi Zsolt – főiskolai tanár, Nyíregyháza
Kováts Judit – író, Nyíregyháza
Marik Sándor – újságíró, Budapest
Mikó Gábor – történész, Budapest
Nagy Zsuka – költő, tanár, Nyíregyháza
Németh Péter – régész-történész, a Jósa András Múzeum címzetes
igazgatója, Nyíregyháza
Neumann Tibor – történész, Budapest
Polai György – ügyvéd, Kaposvár
Potozky László – író, Budapest
Pozsgai Zsolt – író, Budapest
Reszler Gábor – történész, tanszékvezető főiskolai tanár
Sipos Ferenc – újságíró, történész, Budapest
Szabados György (1939–2011) – orvos, Kossuth- és Liszt-díjas zongora-
művész, zeneszerző
Szokolai Brigitta – dramaturg, Móricz Zsigmond Színház, Nyíregyháza
Tasnádi Csaba – igazgató-főrendező, Móricz Zsigmond Színház,
Nyíregyháza
C. Tóth Norbert – történész, Budapest
Véber János – történész, Budapest
Zsirai László – újságíró, író, Budapest

FELSŐ SOR: SZT. ISTVÁN KIRÁLY INTELMEI
KÖZÉPSŐ SOR: HALASI CSIPKE
ALSÓ SOR: ATTILA, A HUN

